

Мозоль Станіслав Анатолійович

УДК 343.9: 343.415 + 342.841

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

науковий керівник
Мельник Микола Іванович
доктор юридичних наук,
професор

Зміст:

ВСТУП.....	2
РОЗДІЛ 1. Правове регулювання виборчого процесу в Україні.....	12
1.1. Становлення та розвиток виборчого процесу в Україні.....	12
1.2. Правова охорона виборчих прав громадян	33
1.3. Міжнародний досвід охорони виборчих прав громадян	49
РОЗДІЛ 2. Кримінологічна характеристика злочинів проти виборчих прав громадян	66
2.1. Класифікація злочинів проти виборчих прав громадян та їх зв'язок з іншими злочинами	66
2.2. Стан і тенденції злочинності, що посягає на виборчі права громадян... ..	91
2.3. Причини та умови вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням виборчих прав громадян... ..	107
РОЗДІЛ 3. Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян та основні напрями його удосконалення	129
3.1. Поняття, суб'єкти та рівні запобігання злочинам проти виборчих прав громадян.....	129
3.2. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян... ..	146
3.3. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян... ..	169
ВИСНОВКИ	203
ДОДАТКИ	212
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	242

ВСТУП

Актуальність теми. У сучасному демократичному суспільстві вибори є способом формування публічної влади – органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Саме через вибори відбувається делегування народом як єдиним джерелом влади в Україні владних повноважень на управління державними та суспільними справами обраними народом органам та службовим особам. Лише народу України належить право визначати тих людей, які від його імені будуть здійснювати владні повноваження на посадах: Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, міських, селищних, сільських голів. З огляду на це, виборчі права належать до фундаментальних прав громадян, гарантованих Конституцією України.

Від того, наскільки якісно діє механізм правового регулювання та правового захисту виборчих правовідносин, залежать результати виборів, а отже, і належна реалізація виборчих прав громадян України.

Виборчі процеси, проведені в Україні за останнє десятиліття, засвідчили тенденцію до збільшення кількості порушень виборчого законодавства, які мають злочинний характер. Злочинність у цій сфері набуває масштабності та системності. Через вчинення злочинів проти виборчих прав громадян здійснюється протиправний вплив на результати виборів – до органів влади та на виборні посади можуть потрапити особи, які фактично не були на них обрані, і, навпаки, можуть не потрапити кандидати, які отримали чи могли б отримати підтримку більшості виборців. Унаслідок цього окремі органи державної влади можуть виявитися фактично нелегітимними. І чим масштабнішим є характер таких видів злочинів, тим більша ймовірність незаконного заволодіння представницькими мандатами.

Свого піку такого виду злочини набули на виборах Президента України 2004 р. Саме масові порушення злочинного характеру виборчого законодавства призвели до скасування Верховним Судом України результатів повторного голосування на виборах 21 листопада 2004 р.

За даними Міністерства внутрішніх справ України (МВС) України, у 1995 р. кількість порушених кримінальних справ за злочини проти виборчих прав громадян (Кримінальний кодекс України 1960 р.) становила – 11; у 1996 р. – 7; у 1997 р. – 3; у 1998 р. – 23; у 1999 р. – 9; у 2000 р. – 7. У 2002 р. кількість таких злочинів, за Кримінальним кодексом України 2001 р., становила – 34, а у 2004 та у 2005 рр. – 130 та 1887 злочинів відповідно, і лише у 2006 р. кількість виявлених злочинів зменшилася до 105[48].

Органами прокуратури за фактами порушень виборчих прав громадян за підсумками проведення виборів Президента України 2004 р. порушено 1610 кримінальних справ[с. 15].

Це зобов'язує відповідні державні органи вжити адекватних заходів щодо охорони виборчих прав громадян від злочинних посягань, передусім

запобіжного характеру. Ефективне запобігання вказаним злочинам передбачає всебічний їх аналіз, усунення причин та умов, які сприяють їх вчиненню.

Проблеми злочинності у сфері виборчого процесу мають багато аспектний характер, а тому є об'єктом досліджень вчених у галузі історії, соціології, філософії, політології, права, у тому числі конституційного, адміністративного, кримінального та кримінології. Найбільш важливими в науковому розумінні для автора під час роботи над дисертацією були теоретичні розробки провідних вітчизняних фахівців у галузі кримінального права та кримінології, зокрема: Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, В. О. Гацелюка, В. О. Глушкова, В. К. Грищука, О. М. Костенка, П. П. Михайленка, В. О. Навроцького, А. В. Савченка, В. В. Сташиса, П. Л. Фріса, Є. В. Фесенка, В. І. Шакуна, С. С. Яценка. Питання, що стосуються регулювання сфери виборчих відносин, досліджували: П. П. Андрушко, О. Л. Барабаш, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, Ю. Б. Ключковський, М. І. Козюбра, О. В. Лавринович, С. Я. Лихова, Л. П. Медіна, М. І. Мельник, В. І. Осадчий, В. Є. Скомороха, М. І. Ставнійчук, В. П. Тихий, О. Ю. Тодика, М. І. Хавронюк та ін. Однак, незважаючи на загальний науковий інтерес до цієї теми, її спеціальне дослідження є новим напрямом кримінологічної науки.

Більшість існуючих наукових праць стосуються окремо питань відповідальності за порушення виборчих прав громадян й окремо питань забезпечення виборчого процесу. Комплексного дослідження питань запобігання злочинам проти виборчих прав громадян у вітчизняній науці не проводилося.

Аналіз кримінального законодавства, наукових джерел, статистичних матеріалів, правозастосовчої практики дає підстави стверджувати, що на сучасному етапі вирішення проблем запобігання злочинам проти виборчих прав громадян потребує якісно нових підходів до розуміння цього виду злочинності.

Вказані обставини свідчать про актуальність обраної теми дисертації, її теоретичну та практичну значимість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям дослідження пов'язаний з Комплексною програмою профілактики злочинності на 2007–2009 рр., затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767. Дисертація виконана відповідно до Пріоритетних напрямків наукових та дисертаційних досліджень, які вимагають першочергової розробки і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ на період 2004–2009 рр. (затверджені наказом МВС України від 5 липня 2004 р. № 755). Тема дослідження зареєстрована Управлінням координації та планування наукових досліджень Академії правових наук України, а його проведення включено до Плану науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Київського національного університету внутрішніх справ на 2006–2008 рр. (затверджено рішенням вченої ради університету 31 січня 2006 р.,

протокол № 1).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розроблення, на основі комплексного кримінологічного аналізу злочинів проти виборчих прав громадян, науково обґрунтованих заходів, спрямованих на запобігання цим злочинам, підвищення ефективності існуючих форм і методів запобігання таким злочинам, а також визначення чинників, що обумовлюють вчинення злочинів проти виборчих прав громадян.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання:

- проаналізувати тенденції історичного розвитку виборчого процесу в Україні;
- обґрунтувати та узагальнити правові засади, що регулюють виборчий процес в Україні;
- визначити правовий статус, завдання та функції органів, які здійснюють охорону виборчих прав, та провести класифікацію злочинів проти виборчих прав громадян за кримінально-правовими та кримінологічними ознаками;
- узагальнити судову та слідчу практики щодо злочинів проти виборчих прав громадян, розкрити зміст основних елементів кримінологічної характеристики цих злочинів;
- виявити механізм спричинення шкоди виборчим правовідносинам;
- з'ясувати особливості кримінологічної характеристики осіб, які вчиняють злочини проти виборчих прав;
- підготувати пропозиції щодо вдосконалення існуючих форм та методів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян;
- обґрунтувати профілактичні заходи щодо запобігання та припинення порушень виборчого законодавства;
- розробити проект Комплексного цільового плану заходів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян під час виборчого процесу.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають з приводу реалізації виборчих прав громадян та у зв'язку із вчиненням злочинів проти виборчих прав і застосуванням щодо них запобіжних заходів

Предметом дослідження є заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян.

Методи дослідження. У процесі дослідження застосовувалися такі наукові методи:

діалектичний метод наукового пізнання соціально-правових явищ, які виникають у сфері виборчих відносин; історико-правовий – при дослідженні історичних етапів розвитку виборчих відносин у державі та еволюції нормативно-правової бази, що регулює відносини у сфері виборчих прав громадян (підрозділи 1.1, 1.2); логіко-семантичний – з метою визначення понять і термінів, зокрема “виборчий процес” та “виборчі права громадян”, при аналізі змісту кримінологічних категорій “запобігання злочинам проти виборчих прав громадян” та “злочинність у сфері виборчого процесу” тощо

(підрозділи 1.1, 1.2, 3.1, 3.2); порівняльно-правовий та документальний – при аналізі чинного національного законодавства та законодавства інших країн щодо охорони виборчих прав громадян (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2); статистичний та системно-структурний методи – для проведення кримінологічної характеристики злочинів проти виборчих прав громадян та оцінки кількісних і якісних показників стану злочинності у сфері виборчого процесу (підрозділи 2.2, 2.3, 3.3).

За допомогою методу аналізу та синтезу визначено систему суб'єктів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Методи класифікації, групування використовувались для характеристики видів злочинних посягань на виборчі права та заходів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян (підрозділи 2.1, 3.2, 3.3).

Нормативною основою дослідження є Конституція України та закони України, інші нормативно-правові акти органів законодавчої, виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також ратифіковані Україною міжнародно-правові документи, що регулюють відносини у сфері виборчого процесу.

Емпіричну базу дослідження становлять: результати вивчення 140 кримінальних справ про злочини проти виборчих прав громадян; узагальнені дані опитувань 510 працівників слідчих та оперативних підрозділів МВС України, а також статистичні відомості Департаменту інформаційних технологій МВС України щодо кількості зареєстрованих злочинів проти виборчих прав громадян, виявлених за 2000–2007 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням проблем запобігання злочинам проти виборчих прав громадян. У роботі сформульовано низку нових теоретичних наукових положень та висновків, зокрема:

вперше:

– на основі аналізу теоретичних підходів та нормативно-правових актів сформульовано авторське визначення понять “виборчі права громадян” та “злочинність у сфері виборчого процесу”. Так, виборчі права громадян визначаються як конституційне право громадян України обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також право брати участь у висуванні кандидатів, передвиборній агітації, роботі виборчих комісій, спостереженні за проведенням виборів у встановленому виборчим законодавством порядку. Злочинність у сфері виборчого процесу розглядається як масове, історично-мінливе, соціально-негативне явище кримінально-правового характеру, що складається із сукупності злочинів проти виборчих прав громадян, що вчиняються як під час виборчого процесу, так і поза ним;

– обґрунтовано вплив виборчого процесу на стан і тенденції злочинності в державі. Зокрема, констатовано, що під час виборчого процесу відбувається незначне зменшення (6–8 %) загальної кількості зареєстрованих злочинів порівняно з іншим періодом;

– сформульовано законодавчі пропозиції щодо нормативно-правової регламентації участі працівників органів внутрішніх справ в охороні громадського порядку під час проведення виборів у приміщенні для голосування;

– розроблено проект Комплексного цільового плану заходів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян під час виборчого процесу;

дістали подальшого розвитку:

– визначення ознак та кримінологічної типології осіб, які вчиняють злочини проти виборчих прав громадян;

– систематизація детермінант, що зумовлюють та сприяють вчиненню злочинів проти виборчих прав громадян; відповідно до характеру та змісту детермінуючих чинників, вони можуть бути згруповані в такі блоки: соціально-морального, ідеологічно-політичного, економічного, правового, організаційно-управлінського та іншого характеру;

– класифікація найбільш поширених способів учинення протиправних посягань на виборчі права громадян, зокрема: завідомо неправильне складання списків виборців; фальсифікація підписів виборців; незаконне пошкодження або знищення бюлетенів; підроблення відкріпних посвідчень; завідомо неправильний підрахунок голосів виборців; підписання членами виборчої комісії протоколу про підсумки голосування до підрахунку голосів або встановлення результатів виборів; неправильне складання (фальсифікація) протоколу про підсумки голосування;

– пропозиції щодо необхідності систематизації виборчого законодавства, а саме розроблення і прийняття Виборчого кодексу України;

– пропозиції щодо практичної реалізації загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян;

удосконалено:

– кримінологічну характеристику злочинів проти виборчих прав громадян, зокрема, у частині таких її елементів, як особа злочинця, регіональні показники щодо кількості виявлених злочинів та латентність вказаних злочинів;

– запропоновано законодавчі пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства, а саме: виключити із Кримінального кодексу України статтю 160 “Порушення законодавства про референдум” як таку, що створює штучну конкуренцію з відповідними положеннями статей 157, 158 та 159. Наявність такої конкуренції ускладнює застосування кримінального закону в частині відповідальності за злочини проти виборчих прав громадян;

– формулювання принципів кримінологічного запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, а саме: системного, програмного реагування суспільних відносин; суспільного осуду злочинної поведінки; адекватності методів і засобів запобігання; систематичності й багатоплановості запобіжних заходів; високого рівня розкриття злочинів; вивчення

криміногенних ситуацій та їх запобігання.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що дослідження дозволило сформулювати та висвітлити низку важливих положень, пов'язаних з визначенням правових й організаційних засад методологічного та науково-методичного забезпечення діяльності стосовно запобігання злочинам у сфері виборчого процесу. Розроблені в дисертації теоретичні положення є основою подальшої оптимізації кримінально-правової охорони виборчих прав громадян та запобігання злочинам цієї категорії. Матеріали дослідження впроваджені:

– у законотворчий процес – у рамках опрацювання Комітетом Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією проекту Закону України “Про засади запобігання та протидії корупції” (лист Комітету Верховної Ради України про впровадження в законодавчу діяльність від 26 січня 2008 р. № 04-12/9-32);

– у практичну діяльність органів внутрішніх справ з розкриття та розслідування злочинів, а також для вдосконалення профілактичної і слідчої діяльності з протидії злочинам проти виборчих прав громадян (акт впровадження Департаменту громадської безпеки МВС України від 16 травня 2008 р. № 10/7-3413; акт впровадження Головного управління МВС України в м. Києві від 17 травня 2008 р. № 1/1265);

– у судову практику – сформульовано низку пропозицій за результатами узагальнення Верховним Судом України практики розгляду судами кримінальних справ про злочини, пов'язані з порушенням виборчих прав громадян під час виборів Президента України 2004 р. (довідка про впровадження у судову практику Верховного Суду України від 18 червня 2008 р. №5-2268/0/8-08);

– у навчальний процес при викладанні курсу “Кримінологія” та споріднених спецкурсів, при підготовці підручників, навчальних та методичних посібників, а також при проведенні занять з підвищення кваліфікації та професійної майстерності працівників органів внутрішніх справ (акт впровадження у навчальний процес Київського національного університету внутрішніх справ від 5 липня 2008 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дослідження обговорено на засіданні кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Київського національного університету внутрішніх справ

. Результати дисертаційного дослідження були оприлюднені на науково-практичній конференції “Формування громадянського суспільства та правової держави в контексті Європейської інтеграції” (м. Київ, Київський національний університет внутрішніх справ, 22 квітня 2006 р.); міжнародній науково-практичній конференції “Вибори – 2006: Досвід. Проблеми.

Перспективи” (м. Київ, Центральна виборча комісія, 31 жовтня – 1 листопада 2006 р.); науково-практичній конференції “Виборчий процес в Україні. Проблеми удосконалення та розвитку” (м. Київ, Києво-Могилянська академія, 23 березня 2007 р.); ІХ всеукраїнській науково-практичній конференції “Формування правової держави в Україні.

Проблеми і перспективи” (м. Тернопіль, Тернопільський національний економічний університет, 13 квітня 2007 р.); науково-практичній конференції “Правова система України: сучасний стан та перспективи удосконалення” (м. Київ, Київський національний університет внутрішніх справ, 20–21 квітня 2007 р.); регіональній науково-практичній конференції “Верховенство права у правозастосовчій діяльності” (м. Івано-Франківськ, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 12–13 жовтня 2007 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції “Актуальні проблеми взаємодії оперативних та слідчих підрозділів у протидії організованій злочинній діяльності” (м. Одеса, Одеський юридичний інститут Харківського національного університету внутрішніх справ, 18 квітня 2008 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження відображено в дев’яти наукових працях, з яких чотири опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України, п’ять – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура дисертації зумовлена предметом, метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, що включають дев’ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (240 найменувань) та п’яти додатків на 28 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 267 сторінок, загальний обсяг – 210 сторінок..

Розділ 1

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

1.1. Становлення та розвиток виборчого процесу в Україні

З набуттям Українською державою незалежності інститут виборів одержав значний демократичний розвиток. Водночас ще й нині виборче законодавство України перебуває на стадії становлення – триває пошук оптимальних сучасних демократичних, правових процедур організації та проведення виборів. Так, Конституція України закріплює тільки основи нормативно-правового регулювання головних форм безпосередньої демократії – виборів та референдуму. Більш докладно вони регулюються у чинному законодавстві про вибори, яке на сучасному розвитку державності часто змінюється, але розумна його новелізація з урахуванням динаміки життя є досить своєчасною як у теоретичному, так і практичному аспектах.

Це зумовлено тим, що законодавець намагається правовими засобами своєчасно вплинути на зміни в соціальному та політичному житті суспільства, щоб виборчий процес відбувався згідно із законодавством.

Вибори стали невід’ємною частиною політичного життя України. Неодноразово відбувались вибори Президента України та народних депутатів України. Обирали й обираємо міських, селищних та сільських голів, а також представників до органів місцевого самоврядування. Один з найважливіших аспектів цих виборів полягає в тому, що наша країна починає залучатися до демократичного правового механізму періодичної перевірки мандата влади всезагальним голосуванням. Започаткована нова в історії України, як пострадянської держави, традиція зміни влади шляхом проведення в установлені строки й на основі закону виборів, а не в порядку династичного престолонаслідування, революційного перевороту, змови певного кола осіб, яке санкціоноване “всенародним голосуванням” [111]. Тому, щоб розглядати питання правової охорони виборчих прав громадян, необхідно дослідити історичні аспекти виникнення виборів як інституту формування влади через волевиявлення народу.

Конституція України, прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1996 р., починається з Преамбули, у котрій зазначені передумови її створення та прийняття, серед яких однією з перших названо “багатовікову історію українського державотворення”. Тому вважаємо, що процес розвитку й становлення виборів і виборчого процесу в Україні, а також формування демократичного виборчого законодавства в нашій державі в сучасних умовах неможливо здійснити без вивчення й осмислення історико-правової спадщини виборності в Україні.

Українському народу споконвічно притаманне прагнення до самостійності, до утворення власної незалежної держави. Упродовж усієї історії він не був бездержавницьким народом, а створив декілька державних утворень, визнаних у тогочасній міжнародній спільноті. Це – середньовічна феодальна держава Київська Русь (IX–X ст.), Галицько-Волинське князівство

(XII–XIV ст.), Запорізька Січ (XVI–XVIII ст.), Українська Народна Республіка (1917–1920 рр.) і, нарешті, незалежна держава Україна (з 24 серпня 1991 р.).

Початок державного життя України М. Грушевський датує VII–VIII століттям [218, с. 32]. На Сході Європи Україна – Русь відіграла надзвичайно важливу роль, оскільки перша почала державне життя, утворила власну правову систему. І коли на Заході Європи державне життя епохи середньовіччя характеризується державним устроєм у Німеччині, Франції та Англії, то таке саме значення для слов'янського Сходу мала давня українська Київська Держава [239, с. 222]. У її політичному устрої поєднувалися принципи давнього народоправства з князівсько-дружинним порядком. З утворенням і зміцненням Київської держави найважливіші рішення великий князь приймав лише після ради з дружиною чи боярами. Серед інших обговорювалися питання зовнішньої політики (оголошення війни, укладення миру або союзу з іншими державами), а також внутрішньополітичні проблеми (прийняття нових законів, розгляд деяких судових справ тощо). Якщо запропоновані князем шляхи розв'язання тієї чи іншої проблеми не знаходили підтримки на раді, він виносив її на всенародне обговорення – віче. Віче також скликалося з ініціативи самих народних мас чи бояр з метою змінити князя, вирішити проблеми захисту від нападників тощо [107, с. 26]. Таке всенародне обговорення почало відбуватися в Білгороді 997 р., Новгороді – 1016 р., Києві – 1068 р. У віче могли брати участь усі чоловіки, крім холопів. Воно розглядало питання війни і миру, запрошення або вигнання князів, обирало або усувало представників адміністративного, судового та військового управління тощо. Проте не у всіх містах віче виконувало однакову роль. У Новгороді, наприклад, його значення було значно вагомішим, ніж у Чернігові. Отже, представницькі органи того часу не мали спеціального порядку скликання і визначеного кола представників. Пізніше, з розвитком феодалізму, віче втратило своє значення [109, с. 21]. Згодом, коли влада великого київського князя почала слабшати, а вплив багатих феодальних землевласників посилюватися, почали збиратися феодальні з'їзди (“снеми”). Вони були загальнодержавними. На з'їзди збиралися місцеві князі, їх спільники (“брати”), васали (“сини”), бояри, інколи церковна знать. Під проводом великого київського князя тут розробляли нове законодавство, розподіляли лени, розв'язували питання війни і миру з іноземними державами, планували заходи щодо охорони торговельних шляхів. З'їзд був, таким чином, державним органом, який вирішував питання, що належали до суспільної організації, державного ладу, зовнішньої і внутрішньої політики.

Політична ситуація, що виникла після занепаду Київської держави, призвела наприкінці XIV ст. до окупації західноукраїнських земель Польщею та до приєднання всіх інших земель, у тому числі Київської, до литовських земель. Так утворилася нова держава – Велике князівство

Литовське, яке звалося Литовсько-Руською державою. Після Люблінської унії усі права переносяться на загальношляхетський литовсько-польський “Сейм Вольний”. Так, 1440 р. уперше загал шляхти бере участь в обранні князя, що стає надалі традицією, обирають князя шляхта та Пани – Рада. На період Литовсько-Руської держави на території нашої країни формується певна система вищих представницьких органів та запроваджується більш чіткий порядок їх формування, а саме – виборів.

У XVI ст. вільні козаки – поселенці побудували за Дніпровими порогами на острові Мала Хортиця форт, названий Запорізькою Січчю. Саме там вибори набули великого значення для простого козака, адже тільки шляхом голосування, а саме підкиданням шапок догори, на Січі обиралися козацькі старшини – отамани, судді, писарі та ін. Подальший розвиток інституту виборності пов’язаний з існуванням Гетьманської Держави (XVI – XVIII ст.) В Україні гетьманами здавна називали обраних демократичним шляхом ватажків козацького війська. Він був главою України – “верхній владця”.

Історія також знає устрій Слобідської України. Вона мала притаманні риси демократичної республіки. Усі державні інститути формувались шляхом виборів. А Конституція 1710 р. гетьмана Пилипа Орлика вперше зафіксувала принцип діяльності органів державної влади, порядок і періодичність скликання вищого представницького органу – Генеральної Ради з метою встановлення “слухного і корисного державного устрою і порядку” [85]. У ній було зазначено, коли поставлено скликати Генеральну раду на сесії тричі на рік: на Різдво, на Великдень і на свято Покрови. Суттєвий характер має шостий параграф, у якому закладені принципи діяльності органів державної влади. Цим же розділом закріплюється порядок обрання державних осіб та органів. На той час це була найдемократичніша конституція. Названий нормативний акт виходив з визнання природних прав народу.

XVIII ст. характеризується невпинним зростанням могутності Російської імперії, що поневолила більшу частину українських земель, втратою Україною автономних прав і перетворенням її на звичайну губернію Росії. На тривалий час відходять у минуле багато демократичних інститутів української держави; разом з іншими інститут виборів власних вищих представницьких органів державної влади. Щоправда, українцям було надано можливість ще до остаточного зруйнування самостійності України в 1767 р. обрати своїх представників до російської Законодатної комісії як своєрідного парламенту із законодавчими функціями. За розробленою інструкцією, усі верстви населення, за винятком селян-кріпаків, брали в ній участь. Крім того, після 1785 р. в Україні проводилися вибори повітових і губернських дворянських зборів та повітових і губернських маршалів. Після царського Маніфесту 17 жовтня 1905 р. також було розроблено Положення про вибори до Державної думи, котре мало протягом 1905–1907 рр. декілька редакцій. Загалом названі законодавчі акти можна охарактеризувати як реакційні. Вибори не були загальними, прямими й рівними. Існували матеріальні, мовні, статеві цензи тощо. Унаслідок наведених правових підстав, наприклад у виборах до 3-ї

Державної думи, з населення Європейської Росії, що становило 123 млн чоловік, брало участь лише 17 млн, тобто 15 % [238, с. 599].

Із створенням Центральної Ради в березні 1917 р. демократичні зміни стали більш помітними. Так, у Києві у квітні 1917 р. відбувся Всеукраїнський національний конгрес за участю понад 900 делегатів, на якому було рекомендовано створювати з представників національних і соціальних груп населення місцеві органи самоврядування у формі сільських, повітових і губернських комітетів, які мали формуватися на основі рівного та загального виборчого права [107, с. 182]. Паралельно з проголошенням універсалів Центральна Рада почала формувати власну правову систему. Чи не найважливішим у ній був закон “Про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки”, виданий окремою брошурою. Він містив 183 статті, у яких було детально регламентовано порядок організації та проведення виборів. Згідно із законом, Установчі Збори мали складатися із членів, обраних людьми на основі загального, рівного, прямого виборчого права й таємного голосування з дотриманням принципу пропорційного представництва. Вибори до Установчих Зборів Української Народної Республіки відбувалися на багатопартійній основі шляхом подання голосів за один з кандидатських списків, які подавалися до окружної комісії групами виборців не пізніше як за 14 днів до дня голосування. Кожен такий список підписувався не менш як 100 особами, котрі мали виборче право в даній окрузі. Окремою главою закону регламентувалася чітка форма прийняття та процедура контролю за дійсністю кандидатських списків, система застережень щодо статусу і кількості осіб, занесених до кандидатських списків, і виборців, які його підписували.

Голосування проводилося шляхом подання виборчих карток єдиного зразка, що встановлювався Головною комісією не пізніше як за 17 днів до початку виборів за допомогою спеціальних конвертів. Інструкція про вибори для забезпечення таємності голосування передбачала, що відгороджені кабінети мають бути добре освітлені й влаштовані так, щоб не можна було бачити навіть рук голосуючого.

Законодавчі акти про вибори за часів Української Народної Республіки відзначаються широкою і глибокою регламентацією всіх стадій виборчого процесу. Це свідчить, по-перше, про високий рівень фахівців, які його розробляли, по-друге, саме в цьому була його демократичність.

На території колишньої Російської імперії внаслідок перевороту 1917 р. була встановлена більшовицька влада, що проголосила себе як таку на території України та створила Українську Радянську Республіку, затвердивши в ній диктатуру пролетаріату. Процес державотворення в Україні вступив у нову фазу – радянське будівництво УСРР. Виборча система, яка діяла в Радянській Україні в період з 1918 р. по 1936 р., незважаючи на принципову відмінність, по суті, здебільшого була побудована аналогічно діючій в Російській імперії. Загальним в цих виборчих системах було те, що вони мали непрямий характер виборів. Вибори в Радянській Україні були трирівневі для міського пролетаріату й чотири рівневі – для сільського. 10 березня 1919 р. на

з'їзді Рад була прийнята Конституція УРСР, у якій містилося “Тимчасове положення про організацію місцевих органів радянської влади та порядок управління”. Воно передбачало такий порядок проведення виборчих зборів [215, с. 21]. Про день проведення виборів виборча комісія повинна була повідомити населення не пізніше ніж за п'ять днів. При відкритті виборчих зборів голова комісії знайомив виборців з порядком і процедурою голосування, а потім зачитував імена окремих кандидатів або списки кандидатів. Далі кожен виборець подавав свій голос за того чи іншого кандидата. Яким чином проводилося голосування – записками, шарами, підняттям рук, таємно або відкрито – завчасно визначала виборча комісія. Обраним вважався той, хто отримав просту більшість голосів, хоча б з перевагою в один голос.

Виборча система радянського типу формувалась як вузькокласовий інститут, який мав на меті відсторонити від активної участі в політичному житті країни не тільки колишніх “експлуататорів” й асоціальних, відповідно до пануючої ідеології, осіб, а й широкі маси трудящих, заради яких створювалась пролетарська Республіка Рад.

У травні 1929 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд, що затвердив нову Конституцію УРСР. У цьому документі виборам була присвячена 11 глава – “Виборча система”, в якій зазначалось: вибори мають відбуватися на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні; жінки мають такі ж виборчі права, як і чоловіки; вибори депутатів є прямими; а також те, що кожен депутат має звітувати перед своїми виборцями. У 1934 р. затверджена “Інструкція Центрального Виконавчого комітету Союзу РСР про вибори до рад у 1934 – 1935 рр. Загалом її зміст відповідав попереднім нормативним актам даного періоду, однак лише в цьому документі вперше офіційно закріплено принцип відкритого голосування. У 1937 р. на основі Конституції СРСР 1936 р., з'їзд Рад України прийняв нову Конституцію УРСР. Уперше на конституційному рівні запроваджувалося поняття “виборча система”, яке поєднувало в собі норми, що регламентували порядок і проведення виборів до рад усіх рівнів [90]. На підставі конституційного регулювання було затверджено низку спеціальних нормативних актів, зокрема й “Положення про вибори до Верховної Ради УРСР” від 21 лютого 1938 р. Створена на підґрунті положень цього документа виборча система була безумовним кроком вперед в порівнянні з минулими. По-перше, вона ґрунтувалася на загальнодемократичних принципах – загальне, рівне, таємне, пряме виборче право; по-друге, зважаючи на законодавчу техніку, вона піднялась на якісно вищий рівень (питання вікового цензу, судимості, складання списків виборців тощо.) [151, с. 42].

Згодом розвиток інституту виборів в Україні пов'язується з новим “Положенням про вибори до Верховної Ради УРСР”, затвердженим Президією Верховної Ради УРСР 26 листопада 1946 р. [160]. Введення цього Положення в дію пов'язувалося з посиленням гарантій виборчих прав, подальшим удосконаленням системи виборів до найвищого органу.

Наступний етап розвитку вітчизняної виборчої системи та інституту виборів пов'язаний з Конституцією СРСР 1977 р. Конституція УРСР прийнята у квітні 1978 р., була аналогом Основного Закону Радянського Союзу. Оскільки прийняття документа не було зумовлено значними змінами в соціально-політичному житті суспільства й держави, то і зміни, що відбулися в українській виборчій системі, були не значними. Як і Конституція 1937 р., Основний Закон 1978 р. містив спеціальну главу “Виборча система”, у якій в найзагальнішому вигляді встановлювались принципи виборчого права, умови їх реалізації громадянами та основи виборчого процесу. У грудні 1978 р. прийнято Закон УРСР “Про вибори до Верховної Ради Української РСР” [172]. Він складався з 11 розділів, на відміну від 8 розділів раніше чинного Положення. Відповідно до юридичної техніки написання законів, рівень підготовки цього Закону був набагато якіснішим за своїх попередників. Окрім розділів, що зберегли свої назви, окремими розділами були подані процедури призначення виборів й утворення виборчих округів, виборчих комісій, висування кандидатів у депутати, повторних виборів.

Кардинальні зрушення періоду перебудови можна вважати реформою радянської виборчої системи, яка фактично передувала й об'єктивно створила законодавчу основу для формування виборчого права України. Уперше на території СРСР фіксувалися розбіжності норм загальносоюзної Конституції і конституцій союзних республік з питань регулювання виборів, а також союзного й республіканського власне виборчого законодавства.

З метою прискорення виборчої реформи в республіках Верховна Рада СРСР 24 жовтня 1989 р. внесла на розгляд другого з'їзду народних депутатів СРСР проект Закону “Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) СРСР з питань виборчої системи”. Однак, з огляду на політичні реалії, що склалися в той період, було визнано за можливе здійснити зміни республіканського законодавства про вибори ще до прийняття цього Закону. Таким чином, стався безпрецедентний випадок в історії законодавчого процесу радянських часів, а саме – ще до прийняття союзного закону в союзних республіках прийняті власні закони про вибори.

Зокрема, 27 жовтня 1989 р. прийнято Закон УРСР “Про зміни і доповнення до Конституції УРСР” і новий Закон УРСР “Про вибори народних депутатів Української РСР” [168]. Відповідно до них, до компетенції республіки було віднесено право на формування системи вищих і місцевих представницьких органів державної влади. До складу Верховної Ради УРСР входили 450 народних депутатів. Повністю до компетенції республіки відійшло визначення питання про терміни призначення, організації і проведення виборів. Відповідно до Закону, вибори народних депутатів УРСР призначалися не пізніше як за чотири місяці до закінчення строку повноважень народних депутатів УРСР [215, с. 25].

Перехід від кампанійського до системного і постійного характеру функціонування радянської виборчої системи зумовив також встановлення п'ятирічного строку повноважень Центральної виборчої комісії.

Нововведеннями виборчої системи було запровадження більш демократичного порядку формування системи виборчих комісій, розширення їх складу. Зокрема, Центральна виборча комісія утворювалася Верховною Радою (а не Президією Верховної Ради) за поданням обласних, Київської та Севастопольської міських рад народних депутатів з урахуванням пропозицій трудових колективів, зборів виборців, республіканських органів громадських організацій тощо.

Складність передумов створення належної системи виборчого законодавства незалежної України визначається тим, що підготовка, прийняття та реалізація відповідних спеціальних виборчих законів відбувалися за винятково складних обставин перехідного періоду функціонування держави.

Процес створення новітнього виборчого законодавства України після проголошення незалежності був розпочатий і розвивався, принаймні, до прийняття нової Конституції України, через прийняття і запровадження відповідних спеціальних виборчих законів [211, с. 8]. Верховна Рада УРСР 5 червня 1991 р. прийняла Закон УРСР “Про заснування поста Президента Української РСР” [189]. 18 листопада 1993 р. Верховна Рада України ухвалила новий Закон “Про вибори народних депутатів України” на основі мажоритарної системи [169]. У ньому було акумульовано досягнення світової наукової правової і політичної думки з питань виборів, досвід виборчих кампаній та систем з урахуванням особливостей України, ментальності, політичної і правової культури її народу. Після тривалого розгляду Верховна Рада України 24 лютого 1994 р. прийняла Закон “Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР “Про вибори Президента Української РСР” [181], який фактично був новою редакцією виборчого Закону. Запровадження цих нормативних актів сприяло проведенню демократичних виборів Президента України та Верховної Ради в умовах зародження багатопартійності, забезпечивши таким чином мирний і цивілізований розвиток України на початку 90-х рр.

Новою Конституцією України, прийнятою 28 червня 1996 р., закладено основні принципи й засади проведення виборів в Україні, чим створено підґрунтя для розгортання нових законотворчих робіт у сфері виборчого законодавства, а саме: 24 вересня 1997 р. ухвалено новий Закон України “Про вибори народних депутатів України”; 5 березня 1999 р. прийнято Закон України “Про вибори Президента України”.

Виборче законодавство України важко назвати стабільним, із прийняттям нових законів до них обов’язково після або перед виборчим процесом вносяться зміни й доповнення. Не стали винятком і Закон України “Про вибори народних депутатів України”, прийнятий 25 березня 2004 р., зміни до якого вносилися законами України від 7 липня 2005 р. (нова редакція Закону), від 17 листопада 2005 р., від 19 січня 2006 р., від 9 лютого 2006 р., від 14 березня 2006 р. та від 1 червня 2007 р., а також Закон України “Про вибори Президента України”, прийнятий 5 березня 1999 р., до якого вносилися зміни законами України від 16 червня 1999 р., від 8 вересня 1999 р.

., від 21 грудня 2000 р., від 3 квітня 2003 р., від 15 травня 2003 р. та викладено в новій редакції 18 березня 2004 р. Отже, за період існування вказаних законів до них вносилися зміни по шість разів і по одному разу їх видавали в новій редакції. Викликає занепокоєння той факт, що за чотири роки існування Закону “Про вибори народних депутатів України” це занадто велика кількість змін. Дещо стабільніша ситуація із Законом України “Про вибори Президента України”, оскільки більшість змін, які до нього було внесено, пов’язані з необхідністю приведення цього Закону у відповідність з іншими законами України. Зрозуміло, процес внесення частих змін викликаний об’єктивною зміною виборчої системи України зі змішаної на пропорційну та у зв’язку з політичними реформами в нашій державі, але ж досить складно провести демократичні вибори у молодій незалежній державі з оновленим законодавством саме перед виборами, забезпечивши при цьому реалізацію та забезпечення всіх виборчих прав громадян.

Сьогодні в розвитку виборчого процесу є багато здобутків – прийнято низку важливих законодавчих актів, які утворюють складну систему виборчого законодавства, що регулює виборчі відносини і є основою для існування інституту виборності в нашій державі.

Систему виборчого законодавства України в юридичній літературі переважно поділяють на чотири групи законодавчих актів [210, с. 38]. Основу цієї системи становить Конституція України – Основний Закон держави, який виступає ядром усієї правової системи.

Другу групу становлять спеціальні виборчі закони України: “Про вибори Президента України”, “Про вибори народних депутатів України”, “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” [167], “Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах місцевих Рад в Автономній Республіці Крим” [197], “Про Центральну виборчу комісію” [199], “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” [182], “Про Державний реєстр виборців” [186].

Третю групу утворюють інші нормативно-правові акти конституційного законодавства, а саме закони України: “Про громадянство України” [184], “Про звернення громадян” [190], “Про об’єднання громадян” [195], “Про політичні партії в Україні”, “Про місцеве самоврядування в Україні” [194], “Про державні символи” [185] та ін.

Четверта група - акти галузевого законодавства, якими регулюються певні процедури виборчого процесу (наприклад, норми адміністративного, житлового, кримінального, кримінально-процесуального, фінансового, цивільного, цивільно-процесуального, трудового, пенсійного, господарського, митного, інформаційного, освітнього, банківського, податкового та іншого законодавства).

На сучасному етапі особливе місце в регулюванні виборчого процесу посідають рішення Конституційного Суду України, а також підзаконні акти (наприклад, постанови, протокольні рішення, рекомендаційні й інструктивні листи Центральної виборчої комісії або інструктивні листи центральних

відомств – Національного банку України, Державної податкової адміністрації України, ініційовані Центральною виборчою комісією).

Існування великої кількості виборчих законів та підзаконних актів, їх неузгодженість у багатьох випадках призводить до їх незнання, нерозуміння виборцями, викликає складнощі щодо застосування правових норм виборчими органами, органами державної влади та місцевого самоврядування, а також сприяє виявам злочинності у сфері виборчого процесу. На проведення різного роду виборчих кампаній з державного бюджету витрачаються значні кошти, а також відволікається значна кількість громадян від своєї безпосередньої роботи, що дестабілізує нормальну діяльність державних органів у всіх сферах суспільного життя.

Тому вже сьогодні назріла нагальна проблема розроблення та створення Виборчого кодексу України. Прийняття такого Кодексу дасть можливість позбутися низки проблем у правовому забезпеченні виборчих процедур та на законодавчому рівні визначити питання, які сьогодні регулюються підзаконними актами. Вирішити ці проблеми можна простим шляхом, здійснивши не тільки кодифікацію, а й провівши систематизацію всього законодавства про вибори, референдуми та інші форми прямого народовладдя.

За своєю структурою Виборчий кодекс України може складатися із Загальної, Особливої та Спеціальної частин. До Загальної можна внести міжнародні й конституційні положення щодо виборчих прав громадян та їх прав на участь в управлінні державними справами, виборчі принципи, систему і статус виборчих органів, їх повноваження та інші загальні положення.

Особлива частина може складатися з окремих розділів, у яких мають бути відображені особливості організації та проведення виборів усіх рівнів. В окремих розділах необхідно передбачити порядок організації та проведення виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, вибори місцевих рад, голів сіл, селищ та міст.

Крім того, у Спеціальній частині Кодексу доцільно передбачити особливості організації та проведення всеукраїнського й місцевого референдумів, вибори суддів та народних засідателів, інші форми здійснення прямого народовладдя [128, с. 149].

Таким чином, у систематизації, зокрема в кодифікації виборчого законодавства, потрібно враховувати результати проведення конституційно-правової, адміністративно-правової, судово-правової, територіальної та інших реформ, які здійснюються в державі. До того ж прийняття Виборчого кодексу України – це найбільш оптимальний шлях для стабілізації вітчизняного законодавства про вибори, упорядкування правовідносин і виборчих процедур, а також дієвий запобіжний захід від зловживання прогалинами в законодавстві та порушення виборчих прав громадян.

Отже, становлення інституту виборності в Україні пройшло надзвичайно складний історичний шлях. Українська нація протягом тривалого часу

робила свій внесок у розвиток загальнолюдських надбань, таких, як: безпосередня демократія, свобода народовладдя тощо. Виходячи з досвіду пострадянських держав, для України проблеми створення виборчого законодавства об'єктивно посідають одне з центральних місць у процесі створення демократичної держави, розвиток якої поза межами повноцінної організації форм безпосередньої демократії, у тому числі виборів, без формування належної системи виборчого законодавства неможливий [211].

Для того, щоб дослідження було системним і логічним, необхідно уточнити вихідні позиції і поняття, які застосовуються виборчим законодавством, щоб мати можливість при розгляді проблем запобігання злочинам проти виборчих прав громадян адекватно оперувати основними категоріями й поняттями, а саме дати визначення понять “вибори”, “виборчий процес”, розкрити основні принципи та стадії виборчого процесу.

У дослідженні поняття “вибори” сьогодні немає єдиного погляду науковців. Однак, якщо узагальнити численні точки зору на це питання, то очевидно, що загалом у юридичне поняття виборів укладається процес, унаслідок якого певна спільність людей, деякою мірою організована в політичне об'єднання, шляхом голосування формує державний орган чи заповнює вакантну виборну посаду.

Так, Г. В. Барабашев і К. Ф. Шеремет навели таке тлумачення виборів: “Вибори до Рад народних депутатів – наймасовіша форма участі громадян в державному управлінні” [10, с. 20]. Такого ж підходу щодо визначення поняття виборів дотримується В. С. Основін: “Вибори – це форма вираження волі народу щодо тих його представників, яким він довіряє здійснювати державну владу.

Відповідно це – важливий спосіб підбору і формування народного представництва” [208, с. 109]. Такий погляд поділяють російські вчені Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров, В. І. Бартишев, Н. В. Бутусова [225, с. 526; 208]. Наведені визначення характеризують поняття виборів, на нашу думку, неповно й неточно, оскільки визначають їх тільки за формою. Не повним, на наш погляд, є поняття, запропоноване А. І. Денисовим: “Виборами в державно-правовому значенні називається доручення особі або особам виконання певної державної роботи, що виконується безпосередньо виборцями (за системи прямих виборів), або виборщиками (при системі багатоступеневих виборів)” [46, с. 261]. Таке визначення не дає повного уявлення про вибори як соціальне явище, зводячи їх розуміння до суб'єктивного виборчого права громадян.

В. В. Маклаков визначає вибори як процедуру формування державного органу або надання повноважень посадовій особі, яка здійснюється шляхом голосування уповноважених осіб за умови, що на кожен отриманий таким чином мандат можуть претендувати в установленому порядку два чи більше кандидати [126, с. 64]. Наведене визначення також не досить вдале, оскільки, на нашу думку, за обрання завжди існує вибір, навіть якщо балотується один кандидат – виборець має вибір голосувати за нього чи ні. Прихильниками підходу щодо визначення виборів як певної процедури є Б. Страшун та І. Шкурат [88; с. 235].

З дослідженнями суспільних відносин останніх років пов'язано визначення М. І. Корнієнка, який слушно визначає вибори як “акт самоврядування народу” [94, с. 16].

Деякі вчені визначають вибори як спосіб формування тих чи інших органів, заміщення відповідних посад, що застосовується не тільки в державних структурах, а й в інших ланках політичної системи. Такої ж думки дотримуються В. В. Кравченко [96, с. 108], Л. В. Бориславський [21], Ю. М. Тодика, Г. Б. Клименко [228, с. 71].

Іноземні вчені розглядають вибори як явище технічного порядку, котре служить меті обрання депутатів та інших представників державної влади. На думку видатного французького вченого М. Прело, термін “вибори” означає змагання юридично кваліфікованих воць заради мети провести призначення: “Простіше можна сказати: парламентські вибори – є вибори представників шляхом голосування” [166].

Як доцільно зауважує О. В. Лавринович, вибори можна вважати реальним забезпеченням здійснення народовладдя лише в тому разі, коли вони проводяться на конституційних засадах. Тому вибори громадських органів, органів комерційних організацій та інших органів, що не входять до системи державної влади й місцевого самоврядування, та їх службових осіб не належать до предмета регулювання виборчого законодавства.

Найбільш вдале та повне визначення запропоновано М. І. Ставнійчук: “*вибори в Україні – це передбачена Конституцією та законами України форма прямого народовладдя, яка являє собою безпосереднє волевиявлення народу шляхом таємного голосування щодо формування конституційного якісного та кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування*” [211 с. 8]. Ми також дотримуємося такої точки зору, адже це визначення розкриває суть і дає повне розуміння, що таке вибори.

Аналізуючи наведені вище визначення поняття “вибори”, зазначимо, що здебільшого вони розкривають зміст виборів незалежно від суб’єкта, котрий буде обраний за їх підсумками, і території, на якій вони відбуватимуться.

Акту виборів передуює виборчий процес, який можна вважати різновидом установчого процесу, а той, у свою чергу, є видом юридичного процесу.

Процес від латинського – *проходження, просування вперед*. Його відрізняють від поняття “рух”, оскільки останній означає будь-яку зміну структурних елементів, процес же – послідовна зміна станів системи, взаємодія її елементів й інститутів з означеними функціями.

Юридичний процес становить собою сукупність дій щодо здійснення операцій з нормами права, або комплексну систему органічно взаємозв’язаних правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різних юридичних справ інших суб’єктів права. Юридичний процес завжди характеризується чітким розподілом функцій між його учасниками [78].

Утвердження положення про те, що вибори – юридичний процес, поступово забезпечуватиме шанобливе ставлення до закону з боку тих, хто проводить вибори, і тих, хто бере в них участь. Це особливо важливий

момент у сучасних умовах, коли вибори набули характеру дійсно політичної боротьби за владу. Види юридичного процесу визначаються за предметною ознакою, коли за основу класифікації взято певні галузі матеріального права: кримінальний, цивільний, адміністративний процес тощо.

У виборчому законодавстві України поняття виборчого процесу вперше визначено в Законі України “Про вибори народних депутатів України” від 18 жовтня 2001 р. Стаття 10 цього Закону встановлює, що виборчий процес – це здійснення суб’єктами, визначеними статтею 11 цього Закону, передбачених ним виборчих процедур [170]. Таке визначення запропоноване і в новій редакції Закону від 7 липня 2005 р., в якому змінено лише номер статті з 10 на 11. Таким чином, законодавець, вживаючи поняття “виборчий процес” і “виборчі процедури”, не визначає в повному обсязі їх зміст, не враховує повною мірою складної внутрішньої організації суспільних відносин, пов’язаних із практикою реалізації виборчих процедур, віддаляється від необхідності співвідношення процесу організації і проведення виборів з іншими діями, пов’язаними із здійсненням виборчих прав громадян.

Поняття виборчого процесу є предметом дослідження багатьох українських та зарубіжних учених, спроби навести його визначення продовжуються і донині. Так, І. П. Ільїнський, Б. А. Страшун, В. І. Ястребов пишуть, що виборчий процес – це діяльність уповноважених суб’єктів з підготовки і проведення виборів, а також норми, які регулюють цю діяльність [67, с. 316]. Російські вчені Ю. Веденєєв та В. Лисенко вважають, що через процедурну форму здійснюється діяльність виборчих комісій і виконуються основні виборчі дії, які становлять зміст виборчої кампанії, а через процесуальну форму – діяльність судів щодо захисту виборчих прав громадян [25, с. 6].

Ю. А. Дмитрієв та В. Б. Ізраєлян вважають, що виборчий процес це – технологічна інфраструктура і форма реалізації конституційних принципів організації періодичних вільних виборів та забезпечення виборчих прав людини і громадянина в рамках передбаченої законом послідовності вчинення комплексу виборчих дій і виборчих процедур [47, с. 506].

В українській Юридичній енциклопедії виборчий процес сформульовано як один з основних елементів виборчої системи, що забезпечує організацію проведення виборів у встановленому законом порядку [220, с. 366].

В. В. Кравченко пише, що – це врегульована правовими та іншими соціальними нормами діяльність органів, організацій, окремих громадян, їх колективів і груп з підготовки та проведення виборів до представницьких та інших виборних органів державної влади й місцевого самоврядування [96, с. 120].

М. І. Ставнійчук під виборчим процесом розуміє врегульовану законом специфічну діяльність уповноважених органів і громадян держави, спрямовану на формування конституційного якісного і кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування [211].

Характерною особливістю виборчого процесу є те, що він базується на конституційних нормах, що регламентують виборчі права громадян України та юридичну унормованість дій учасників і суб'єктів цього процесу з організації проведення виборів та логічну послідовність етапів виборчого процесу, через які здійснюється реалізація одного з найважливіших політичних прав громадян – обирати і бути обраним.

На нашу думку, *виборчий процес можна визначити, як урегульовану законом специфічну діяльність уповноважених органів і громадян держави, що здійснюється логічно послідовно, юридично унормовано, визначено в часі та спрямована на формування конституційного якісного і кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування.*

Виборчий процес охоплює всю багатоманітність суспільних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням зазначених органів та обранням посадових осіб. Він має свою внутрішню цілісність та відокремленість і розгортається у вигляді послідовно регламентованих, спрямованих на забезпечення прийняття акта виборів, стадій. Від того, наскільки якісно організований виборчий процес у державі, залежить результат виборів, а отже, і належна реалізація виборчих прав громадян України [78].

Виборчий процес – явище складне і є сукупністю процедур з певною етапністю. Тобто, по суті, можна прослідкувати процесуальні форми проведення виборів – етапи (стадії) виборчого процесу. Іншими словами, може йтися про те, що виборчий процес – це сукупність етапів, які складаються з певних виборчих дій та процедур.

У науковій літературі спостерігається полярність точок зору щодо тотожності стадій виборчого процесу етапам виборчого процесу. Зокрема, російський вчений С. Князев вважає, що стадії виборчого процесу – широке поняття, яке охоплює декілька етапів. На його думку, стадія й етап виборчого процесу співвідносяться як ціле й частина. Аналіз виборчого законодавства та практика його застосування свідчать про те, що окремі етапи виборчого процесу можна об'єднати на підставі єдиного функціонального призначення, відповідно до їх послідовності за часом і логічної завершеності за змістом [209].

На нашу думку, *стадії виборчого процесу можна визначити як встановлені виборчим законодавством етапи організації і проведення виборів, під час яких здійснюються конкретні виборчі дії, які спрямовані на забезпечення реалізації конституційних виборчих прав громадян України під час виборів.* Саме належне та своєчасне здійснення необхідних стадій і процедур виборів забезпечують конституційно-правову легітимність виборчого процесу. Стаття 11 Закону України “Про вибори народних депутатів України” визначає такі етапи виборчого процесу:

- 1) складання та уточнення списків виборців;
- 2) утворення виборчих округів;
- 3) утворення виборчих дільниць;
- 4) утворення виборчих комісій;
- 5) висування та реєстрація кандидатів у депутати;

- 6) проведення передвиборної агітації;
- 7) голосування;
- 8) підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування;
- 9) встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення;
- 10) припинення діяльності виборчих комісій [171].

Розглядати вказані етапи окремо та розкривати процедури, які передбачені тим чи іншим етапом, немає можливості, оскільки ці питання виходять за межі цього дослідження.

Аналізуючи етапи виборчого процесу, можна зробити висновок, що послідовність деяких з них позбавлена логіки. Наприклад, після утворення одномандатних виборчих округів передбачається утворення виборчих дільниць, а здійснити цей етап виборчого процесу неможливо без утворення окружних виборчих комісій, які утворюють виборчі дільниці.

Функціональне призначення етапів виборчого процесу полягає в забезпеченні поступового здійснення виборчих процедур, без яких неможливо досягти результатів виборів, а саме – формування представницьких державних органів та органів місцевого самоврядування.

Перелік цих етапів не є вичерпним і сталим раз і назавжди для різних видів виборів, на їх кількість, послідовність, зміст та правові форми впливає багато чинників. Серед вчених питання стадій та етапів виборчого процесу є досить дискусійним. Більшість серед них вважає, що етапи, визначені в Законі, не охоплюють усього виборчого процесу й необхідно доповнювати чи змінювати цей перелік.

Отже, незважаючи на значну нестабільність, законодавство про вибори в нашій державі все ж таки удосконалюється шляхом пошуку оптимальних умов для існування виборності та демократії. Вищевказані процеси також визнаються впливовими міжнародними організаціями, такими, як Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, Європейська комісія за демократію через право, Рада Європи та інші, котрі схвально відгукуються про закони, за якими відбуваються вибори, та відзначають демократизацію виборчих процедур. Ми переконані, що Україна зможе подолати ті нечисленні перешкоди, які досі залишаються на шляху до становлення демократичних, справедливих виборів. Пострадянська історія нашої країни, щонайменше, дала поштовх молодій демократичній державі досягати успіху, не вдаючись до масового порушення прав людини і громадянина чи застосування сили. Під час перебудови до проголошення незалежності в Україні відбулися важливі вибори в березні 1990 р. Після цього відбулися численні виборчі кампанії, у точу числі чотири президентські (у 1991, 1994, 1999 та у 2004 рр.), п'ять парламентських (у 1994, 1998, 2002, 2006 і 2007 рр.), а також велика кількість місцевих виборів. Усі, без винятку, виборчі кампанії пройшли без особливого насильства. Тому в Україні спостерігається тенденція до вирішення владних конфліктів виключно через виборчі процедури, а забезпечення реалізації виборчих прав громадян стає не менш важливим, ніж прийняття бюджету країни.

1.2. Правова охорона виборчих прав громадян

Вільна, в повному обсязі, реалізація виборчих прав громадян, що відбуватиметься без втручання державних органів – це ідеал виборчого процесу будь-якої держави, досягнення якого в нашій країні – далека перспектива. Тому, з метою забезпечення безпосередньої участі громадян у формуванні органів державної влади, в управлінні справами держави необхідний ефективний захист виборчих прав. Становлення демократичних засад виборчого процесу в Україні обумовлює нагальну потребу саме правового регулювання охорони виборчих прав громадян.

Досить дискусійним є питання про співвідношення понять “охорона” та “захист” прав. Російські вчені Н. В. Вітрук, Н. А. Боброва, І. В. Ростовціков розглядають ці поняття як тотожні [47, с. 683]. Інший підхід відстоюють В. Н. Бутилін, М. В. Пучкова, на думку яких, якщо охорона включає заходи, спрямовані на запобігання порушенню прав, усунення причин, які цьому сприяють, то захист передбачає примусовий спосіб здійснення права, застосований в установленому законом порядку, відповідними органами з метою поновити порушені виборчі права [22, с. 83].

Обидві точки зору заслуговують на увагу, однак будь-яка теорія повинна відповідати вимогам практики. З цієї позиції потрібний дещо інший підхід до розглядуваних понять. Захист пов'язаний з порушенням права, яке вже відбулося або може статися. Поняття “охорона” має ширший зміст, воно включає в себе як правозахисну, так і правозабезпечувальну діяльність. Це відбувається при реалізації виборчих прав, унаслідок того, що більшість з них не можуть бути реалізовані самі по собі, без вступу особи в конкретні правовідносини, однією із сторін яких часто виступають державні органи.

Ключовою правовою категорією для розгляду питання про охорону виборчих прав громадян є поняття виборчого права, а також його місце серед інших прав і свобод людини та громадянина. Безумовно, якщо визнати, що питання про пріоритетність того чи іншого права у правовому статусі особи ставити доречно і коректно, то більшість учених нададуть перевагу і поставлять на перше місце саме право на життя, свободу, недоторканність, забуваючи при цьому, що це права істотні, натуральні, які належать людині від народження і припиняються зі смертю. Право на життя належить і неосудному, і недієздатному, і новонародженому, але не слід забувати, що не вони роблять людину членом цивілізованого суспільства, людиною у правовому розумінні, суб'єктом права, а саме права, потребу в яких відчула людина, без котрих не може існувати суспільство, без яких замість держави буде первісний політичний хаос. Саме від того, хто обирає, кого обирає, і залежить життя всього суспільства. В історії були і є нині приклади, які свідчать про ту величезну історичну шкоду, а також величезні матеріальні й моральні збитки, заподіяні життю цілих народів унаслідок необачного користування своїми політичними і серед них найголовнішими – виборчими

правами [134, с. 14].

У юридичній літературі термін “виборче право” вживається у двох значеннях: об’єктивному і суб’єктивному.

В об’єктивному – як система правових норм, що регулюють виборчі відносини, які виникають у зв’язку з утворенням органів державної влади й органів місцевого самоврядування, та взаємовідносини між виборцями і виборчими органами [165, с. 52; 233, с. 191; 206, с. 41; 24, с. 7].

В суб’єктивному – як право громадян обирати представницькі органи держави і місцевого самоврядування, посадових осіб та бути обраними до цих органів або на відповідні державні посади [225, с. 174], тобто право конкретної особи брати участь у виборах. Для цього дослідження більшу цінність становить саме суб’єктивне виборче право як об’єкт охорони від протиправних посягань.

Суб’єктивне виборче право – комплекс конкретних прав громадянина, серед яких слід виділити активне (право обирати) і пасивне (право бути обраним) виборче право (ст. 38 Конституції України) [91]. Особа може мати активне виборче право, але не володіти пасивним, у зв’язку з існуванням виборчого цензу, тобто визначених законодавством спеціальних умов надання виборчих прав [225, с. 489] (досягнення певного віку, наявність вищої освіти, певний визначений строк мати громадянство України та ін.). Так, громадянин України, якому виповнилося 18 років, має право брати участь у виборах Президента України, але бути обраним не може: для цього потрібно досягнути 35-річного віку. Зворотне співвідношення активного і пасивного виборчого права не зустрічається: якщо громадянин володіє пасивним виборчим правом, то він має і активне.

На основі зазначеного вище можемо навести таке визначення: *виборчі права громадян – це конституційне право громадян України обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також право брати участь у висуванні кандидатів, передвиборній агітації, роботі виборчих комісій, спостереженні за проведенням виборів у встановленому виборчим законодавством порядку.*

Виборчі права як соціально-правовий феномен є предметом вивчення, насамперед, такої галузі права, як конституційне право. Виборчі права, що закріплені як конституційна норма в офіційному документі – законі, набули ознак юридичного факту, котрий лежить в основі виникнення й існування такої категорії правовідносин, як виборчі правовідносини.

Для того, щоб відповісти на питання, з якого моменту виникають охоронні правовідносини і з якого моменту виборчі права стають їх об’єктом, слід дослідити їх структуру і зробити це, керуючись, в першу чергу, нормами Конституції та виборчого законодавства. Саме по собі право об’єктом правових відносин бути не може, це – категорія абстрактна, у реальному житті об’єктивно не існуюча, це певного роду юридична фікція. Діяння може бути спрямоване на руйнування тих правових відносин (або їх окремих елементів), які виникають під час реалізації суб’єктом – носієм даного права. При цьому суспільно небезпечне діяння може бути спрямоване як

безпосередньо на суб'єкт правовідносин, так й на інші структурні елементи цих правовідносин [134, с. 87].

В адміністративному, кримінальному праві суспільні відносини, що регулюються виборчим законодавством, стають предметом розгляду лише тоді, коли має місце порушення цих виборчих правовідносин. Останні порушуються в цілому і перестають існувати (наприклад, особа позбавляється можливості проголосувати належним чином); або коли вони виступають у спотвореному вигляді, в цьому випадку порушується один із компонентів (елементів) даних суспільних відносин, і хоча людина - громадянин України і може реалізувати свої виборче право, але реалізовує його в такому вигляді, коли така реалізація не відповідає тим критеріям (вимогам, еталонам), які притаманні цьому процесу і, крім того, закріплені на законодавчому рівні. Наприклад, особа віддає свій голос за обраного нею кандидата у депутати, але таємниця голосування при цьому порушується.

Чинне законодавство не містить вичерпного переліку виборчих прав громадян. Тому, крім безпосередньо права обирати і бути обраним, до виборчих прав слід віднести контроль за роботою виборчих комісій, включаючи встановлення підсумків голосування і визначення їх результатів, а також інші виборчі дії. Таке широке тлумачення виборчого права дозволяє включити до його змісту право брати участь у формуванні виборчих комісій, знайомитися із списком виборців, здійснювати контроль за голосуванням і визначенням його підсумків [77, с. 29].

Таке широке трактування виборчих прав дозволяє розглядати як безпосередні об'єкти механізму заподіяння шкоди не тільки конкретні предмети, а й умови (їх порушення), з якими законодавець прямо пов'язує реалізацію виборчих прав.

Водночас слід зважати на те, що нерідко законодавство про вибори пов'язує виборчі права не прямо з громадянином, а з окремими спеціальними суб'єктами виборчих правовідносин: виборцями, кандидатами, зареєстрованими кандидатами, спостерігачами, членами виборчих комісій із правом дорадчого голосу, уповноваженими представниками кандидатів (зареєстрованих кандидатів). Наприклад, відповідно до чинного законодавства тільки кандидати і виборчі об'єднання (блоки) мають право (й одночасно обов'язок) створювати спеціальні виборчі фонди для фінансування власних виборчих кампаній. Перешкоджання здійсненню закріплених за специфічними суб'єктами виборчих правовідносин прав також необхідно кваліфікувати як посягання на виборчі права [134, с. 120].

Практично на кожній стадії виборчого процесу існує можливість виникнення суперечностей і конфліктів між його учасниками, обумовлена як зіткненням інтересів останніх, так і їх помилками, а деколи зловживаннями.

Правова охорона виборчих прав громадян здійснюється за допомогою встановлення на законодавчому рівні відповідальності за порушення, вчинені суб'єктами або ж стосовно суб'єктів виборчого процесу. Відповідно до статті 12 Закону "Про вибори народних депутатів України", до суб'єктів виборчого процесу належать виборці, виборчі комісії, партії (блоки), що висунули

кандидатів у депутати, кандидати у депутати, офіційні спостерігачі від партії (блоку) [149]. У юридичній літературі відповідальність переважно розглядається не тільки як засіб охорони суспільства від правопорушень, охорони конституційних норм і засад, а й стимулятор правомірної поведінки, засіб дисциплінарного впливу, гарантія ефективності правового регулювання, законності та демократії, контролю [18, с. 10]. З цього приводу існують й інші думки. Так, наприклад, деякі автори не погоджуються з тим, що відповідальність може виступати в ролі гарантії реалізації та охорони виборчих прав у зв'язку з тим, що настає після вчинення правопорушення. На нашу думку, така позиція є помилковою, оскільки саме можливість бути притягнутим до відповідальності запобігає порушенню виборчих прав осіб, які мають такий намір, або в разі вже вчиненого порушення норм закон одавства про вибори – виступає як застереження від подальших протиправних діянь. Саме такий спосіб існування юридичної відповідальності є дієвим важелем для забезпечення належної реалізації та охорони виборчих прав громадян при проведенні виборів усіх рівнів [127, с. 155]. Отже, розглянемо детальніше відповідальність, яка передбачена законодавством України за порушення виборчих прав громадян, як засіб правової охорони.

У разі порушення виборчого законодавства України передбачено такі види юридичної відповідальності: 1) конституційно-правова (відповідальність за виборчим законодавством); 2) адміністративно-правова; 3) кримінально-правова; 4) дисциплінарно-правова; 5) цивільно-правова.

Організація підготовки та проведення виборів останніх років, а особливо виборів Президента України 2004 р., виявила низку проблем, пов'язаних насамперед із законодавчим закріпленням відповідальності, тому вона потребує дослідження. Слід зауважити, що в кінці кожного виборчого закону містяться відсилочні статті за назвою “Відповідальність за порушення виборчого законодавства (чи то Закону)”, у яких зазначаються види відповідальності, але не вказуються, за які саме правопорушення вона настає. Так, відповідно до статті 117 Закону “Про вибори народних депутатів України”, особи, винні в порушенні законодавства про вибори депутатів, притягаються до кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності в порядку, встановленому законом.

Особливість конституційно-правової відповідальності полягає в тому, що, на відміну від адміністративної та кримінальної, її суб'єктний склад значно ширший. Суб'єкти конституційної відповідальності можуть бути як індивідуальними (кандидат на виборну посаду, члени виборчих комісій, офіційні спостерігачі), так і колективними (виборчі комісії, політичні партії, блоки). Окрім цього, що саме конституційна відповідальність є найбільш спорідненою з інститутом виборів не лише як одна з гарантій місцевих виборів, а ще за своєю сутністю є явище політичним. До санкцій конституційної відповідальності відносять такі засоби впливу: заборону обіймати певні посади; позбавлення державних нагород і почесних звань; відсторонення від посади; дострокове переобрання на сесії окремих

посадових осіб і переформування органу в цілому внаслідок їх незадовільної роботи [50, с. 14]; відмову в реєстрації кандидата (кандидатів) у депутати; включених до виборчого списку партії (блоку); дострокове припинення повноважень виборчої комісії; дострокове припинення повноважень члена виборчої комісії; визнання дільничною або окружною виборчою комісією голосування недійсним (на виборах народних депутатів України); визнання виборів недійсними та ін.

Конституційний Суд України не має повноважень на здійснення безпосереднього контролю за виборами. Він, згідно із статтею 79 Закону “Про Конституційний Суд України”, розглядає питання щодо конституційності законів та інших актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим про призначення виборів [192]. 3 грудня 2004 р., наприклад, Конституційний Суд України прийняв рішення щодо визнання неконституційними окремих положень Закону “Про вибори Президента України”.

Важливе значення для охорони виборчих прав має адміністративна відповідальність. 23 лютого 2006 р. Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнений главою 15–А “Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення”, яка містить 14 статей (212⁷ – 212²⁰). Раніше адміністративна відповідальність передбачалася лише однією статтею: ст. 186² Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачала відповідальність за публічні заклики або агітацію за бойкотування виборів Президента України чи народного депутата, опублікування або поширення іншим способом неправдивих відомостей про кандидата в Президенти України чи депутата, а так само агітацію за або проти кандидата в день виборів; за видачу членом дільничної виборчої комісії виборчого бюлетеня для голосування за іншу особу; за втручання в роботу виборчих комісії, що перешкоджає виконанню ними обов’язків, пов’язаних з реєстрацією кандидатів у Президенти України або депутати, підрахунком голосів чи визначенням результатів або підбиттям загальних підсумків виборів. Зазначені санкції забезпечували охорону лише незначної частини гарантій виборчого права громадян, що давало можливість для тотального порушення та обмеження виборчих прав громадян. Тому законодавець, проаналізувавши коло правовідносин, пов’язаних з підготовкою та проведенням виборів Президента України 2004 р. та виборів до Верховної Ради України 2006 р., значно розширив межі адміністративної охорони виборчих прав, зокрема главою 15-А Кодексу України про адміністративні правопорушення встановлена відповідальність за такі види порушень: порушення порядку подання відомостей про виборців чи списків виборців, списків громадян, які мають право брати участь у референдумі, та використання таких списків (ст. 212⁷); порушення права громадянина на ознайомлення зі списком виборців, списком громадян, які мають право брати участь у референдумі (ст. 212⁸); порушення порядку ведення передвиборної

агітації, агітації під час підготовки і проведення референдуму з використанням засобів масової інформації (ст. 212⁹); порушення обмежень щодо ведення передвиборної агітації, агітація в день проведення референдуму (ст. 212¹⁰); ненадання можливості оприлюднити відповідь щодо інформації, поширеної стосовно суб'єкта виборчого процесу (ст. 212¹¹); порушення права на користування приміщеннями під час виборчої кампанії (ст. 212¹²); виготовлення або розповсюдження друкованих матеріалів передвиборної агітації, які не містять відомостей про установу, що здійснила друк, їх тираж, інформацію про осіб, відповідальних за випуск (ст. 212¹³); порушення порядку розміщення агітаційних матеріалів чи політичної реклами або розміщення їх у заборонених законом місцях (ст. 212¹⁴); порушення порядку надання фінансової (матеріальної) підтримки для здійснення виборчої кампанії (ст. 212¹⁵); замовлення або виготовлення виборчих бюлетенів понад встановлену кількість (212¹⁶); ненадання копії виборчого протоколу (ст. 212¹⁷); невиконання рішення виборчої комісії, комісії з референдуму (ст. 212¹⁸); відмова у звільненні члена виборчої комісії від виконання виробничих чи службових обов'язків або його безпідставне звільнення з роботи (ст. 212¹⁹); порушення порядку опублікування документів, пов'язаних з підготовкою і проведенням виборів, референдуму (ст. 212²⁰) [179].

Отже, із внесенням значних змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення законодавець правовим способом значно зменшив можливість порушення виборчих прав громадян, але не усунув її повністю. Зрозуміло, що на законодавчому рівні неможливо передбачити відповідальність за усі способи порушення виборчих прав, адже із стрімким розвитком суспільства знаходяться все нові й нові способи порушення виборчого законодавства. Тому вказані зміни є досить доречними, але запроваджувати їх можна було значно раніше.

Недоліком адміністративного законодавства є питання визначення суб'єктом правопорушення лише фізичних осіб. Так, санкціями вказаних вище статей Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено накладення штрафу на громадян, членів виборчої комісії, посадових осіб, а в деяких статтях (212⁸, 212⁹, 212¹², 212¹⁷) просто накладення штрафу без визначення, з кого. Проте суб'єктами та учасниками виборчого процесу є як фізичні, так і юридичні особи (виборчі комісії, партії, блоки, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, засоби масової інформації, громадські організації тощо). Однак за межами правових норм Кодексу України про адміністративні правопорушення все ж таки існують положення, які встановлюють відповідальність для юридичних осіб. Так, законами “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”, “Про політичні партії в Україні”, “Про об'єднання громадян” передбачена відповідальність, відповідно, для редакцій, видавництв, політичних партій, об'єднань громадян за порушення законодавства. Тому пропонуємо внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, встановивши адміністративну відповідальність для юридичних осіб за

порушення виборчого законодавства та, зокрема, виборчих прав громадян [203, с. 28], що дасть можливість певним чином вплинути на діяльність політичних партій та блоків, якщо вона матиме не зовсім правовий характер і буде стимулювати до дій тільки в рамках законодавства.

За найбільш небезпечні порушення виборчого законодавства настає кримінальна відповідальність, яка полягає у застосуванні судом від імені держави до особи, яка вчинила злочин, державного примусу у формі покарання. Кримінальний кодекс України має систему кримінально-правових норм, за якими настає кримінальна відповідальність [224, с. 358]. Зокрема, розділом V Особливої частини Кримінального кодексу України “Злочини проти виборчих, трудових та інших прав і свобод людини і громадянина” передбачена відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157 Кримінального кодексу України); фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування (ст.

158 Кримінального кодексу України); незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму (ст. 158¹ Кримінального кодексу України); порушення таємниці голосування (ст. 159 Кримінального кодексу України); порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку) (ст. 159¹ Кримінального кодексу України); порушення законодавства про референдум (ст. 160 Кримінального кодексу України). Ці злочини безпосередньо пов’язані із здійсненням виборчого права і не можуть бути вчинені поза виборами [7].

У процесі розвитку вітчизняного виборчого законодавства паралельно вдосконалювалося кримінальне і, як уже зазначалося, адміністративне, законодавство. Так, 23 лютого 2006 р. до Кримінального кодексу України внесено значні зміни, які ширше охоплювали кримінально карані діяння, а саме: доповнено ст. 159¹, та викладено в новій редакції статті 157, 158, 159. Дещо раніше – Законом України від 1 грудня 2005 р. “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за знищення виборчої документації або документів референдуму” Кримінальний кодекс доповнено ст. 158¹. І, насамкінець, Законом України “Про державний реєстр виборців” від 22 лютого 2007 р. ст. 158 Кримінального кодексу України доповнена частинами 9–12, якими передбачена відповідальність за умисне надання неправдивих відомостей до органу Державного реєстру виборців, за несанкціоноване втручання у роботу Державного реєстру виборців та інші дії. Закон “Про державний реєстр виборців” та частинами. 9–12 ст. 158 Кримінального кодексу України набрали чинності 1 жовтня 2007 р. Вказаними змінами за одні діяння відповідальність підвищено, за інші – пом’якшено, а деякі діяння криміналізовано вперше, тобто раніше за них прямо кримінальна відповідальність не передбачалась [6, с. 14]. Стосовно санкцій за вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, які передбачені вказаними статтями, то вони є досить різноманітними, а саме встановлено такі види покарань:

- штраф, розмір якого може становити від 50 до 1000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян залежно від вчиненого діяння та кваліфікуючих ознак, передбачений всіма статтями, окрім ст. 158¹;
- виправні роботи до двох років;
- обмеження волі до п'яти років залежно від вчиненого діяння та кваліфікуючих ознак;
- позбавлення волі до шести років залежно від вчиненого діяння та кваліфікуючих ознак;
- позбавлення волі та права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю від одного до трьох років;
- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

З викладеного вище видно, що Кримінальним кодексом передбачені досить суворі покарання за вчинення протиправних дій у сфері виборчого процесу, що зумовлює зменшення значної кількості незаконних дій та вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, адже суворе покарання є одним із основних засобів запобігання будь-якому виду злочинності.

Значні недоліки та масштабні порушення у процесі складання і використання списків виборців під час виборчого процесу зумовили прийняття Закону України від 22 лютого 2007 р. “Про Державний реєстр виборців”. Вказана проблема потребувала вирішення вже давно, адже перебільшити шкоду, яку завдають неякісні, написані з помилками списки виборців, важко. Саме цим Законом, який набрав чинності 1 жовтня 2007 р., законодавчий орган нарешті спромігся правовим методом урегулювати всі проблемні питання у складанні списків виборців і створити Державний реєстр виборців, чим значно знівелював можливість маніпулювань зі списками виборців, підвищив рівень контролю за їх складанням. Це в свою чергу є запобіжним заходом від порушень виборчих прав громадян на майбутніх виборах. Згідно зі ст. 33 Закону України “Про Державний реєстр виборців”, законодавством України передбачена кримінальна, адміністративна та інша юридична відповідальність за зловживання доступом або за несанкціонований доступ до Реєстру, за неправомірне використання та поширення персональних даних Реєстру, інші порушення вимог цього Закону. Процес створення такого Реєстру також є суворо контрольований. Так, громадяни несуть відповідальність: 1) за умисне подання до органу ведення Реєстру завідомо недостовірних відомостей або відомостей з метою кратного включення виборця до Реєстру; 2) за несанкціонований доступ до Реєстру; 3) за несанкціоноване копіювання, розповсюдження та використання отриманої політичною партією копії бази даних Реєстру чи її частини для цілей, не передбачених цим Законом.

Посадові та службові особи органів Реєстру несуть відповідальність: 1) за порушення правил доступу до Реєстру, порядку використання інформації з Реєстру, порядку копіювання бази даних Реєстру чи її частини; 2) за неправомірне або несвоєчасне внесення до бази даних Реєстру персональних даних виборця; 3) за умисне внесення до бази даних Реєстру завідомо неправдивих відомостей про виборця; 4) за обробку даних Реєстру на

підставах або у спосіб, не передбачений цим та іншими законами, рішеннями розпорядника Реєстру, прийнятими відповідно до цього Закону; 5) за знищення записів Реєстру або окремих персональних даних Реєстру на підставах та у спосіб, не передбачений цим Законом; 6) за невиконання або неналежне виконання своїх службових обов'язків, пов'язаних із забезпеченням повноти, цілісності, захисту та безпеки персональних даних Реєстру; 7) за умисне порушення захисту Реєстру, умисну передачу відомостей, необхідних для доступу до Реєстру, іншим особам на підставах та у спосіб, не передбачений цим Законом та рішеннями розпорядника Реєстру, прийнятими відповідно до цього Закону [186].

Посадові та службові особи інших органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, закладів, установ та організацій несуть відповідальність за неподання, несвоєчасне подання до органів ведення Реєстру відомостей, передбачених цим Законом, чи подання неповних або недостовірних відомостей.

Безпосередньо відповідальність за вказані вище діяння передбачається статтями 212⁶, 212⁷, 212⁸ Кодексу України про адміністративні правопорушення та ст. 158 Кримінального кодексу України. Крім того, залежно від конкретних обставин, відповідальність може наставати за статтями 361, 361² та 362 Кримінального кодексу України [6, с. 30].

Отже, прийняття вказаного Закону хоча і запізниле, але все ж таки є доречним реагуванням на виборчі відносини, які виникають під час виборчого процесу в частині складання списків виборців, а саме зловживань та порушень під час їх складання. Таким чином рівень захищеності виборчих прав громадян значно підвищився, і, напевне: вже під час наступних виборчих кампаній маніпулювання зі списками виборців буде мінімізоване до тієї межі, що вказані порушення не матимуть реального впливу на результати голосування і зацікавленим у цьому особам буде досить складно та нерентабельно це вчиняти.

Важливе місце в гарантуванні виборчих прав громадян належить цивільно-правовій відповідальності. До цивільно-правової відповідальності за порушення законодавства про вибори винні особи притягувалися на підставі статей 238 – 243²⁵ Цивільно-процесуального кодексу України 1963 року: за незаконне відхилення заяв про неправильності у списках виборців до цивільної відповідальності притягуються члени дільничних виборчих комісій; за прийняття неправомірного рішення про відмову у реєстрації кандидата в депутати місцевої ради або сільського, селищного, міського голови – члени територіальних, окружних комісій; за прийняття незаконного рішення, неправомірні дії або бездіяльність – члени дільничних, територіальних комісій та члени Центральної виборчої комісії. Із прийняттям 18 березня 2004 року нового Цивільного процесуального кодексу, статті які передбачали процес притягнення до відповідальності осіб за порушення тих чи інших виборчих прав громадян було виключено. Згідно зі ст. 16 Цивільного кодексу України захист порушених прав й інтересів у судовому порядку може мати такі наслідки: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення

дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; зміна або припинення правовідносин; визнання незаконним рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади та ін.

Як відомо, дисциплінарна відповідальність настає за вчинення протиправного невиконання або неналежного виконання працівником своїх трудових обов'язків. Під час виборів до дисциплінарної відповідальності притягуються особи, які порушують нормативно-правові приписи, що регулюють обов'язки сторін трудових відносин, спрямовані на забезпечення належного процесу праці під час організації та проведення виборів. Тому дисциплінарна відповідальність у процесі організації виборчого процесу може застосовуватись до всіх членів виборчих комісій та осіб, які залучаються до роботи в комісіях [127, с. 156].

Структурними елементами виборчого права є, по-перше, принципи виборчого права, а, по-друге, стадії виборчого процесу [78].

Виборчі правовідносини існують на будь-якій стадії виборчого процесу. Протягом виникнення, розвитку та існування вони відповідають принципам виборчого права. Названі принципи можна поділити на такі, які реалізуються на всіх стадіях виборчого процесу, і на ті, що реалізуються тільки на певних його стадіях. Особливістю виборчих правовідносин є те, що вони виникають, існують і розвиваються тільки протягом певного часового відрізка, який є конкретно обмеженим і його зміна залежить не від об'єктивних, а від суб'єктивних чинників. У цьому виявляється відмінність виборчого права від права на життя, свободу, статеву недоторканність. Ці блага (як права) реалізуються, безумовно, теж протягом певного часу, але тут діє вже об'єктивний чинник, і реалізація вказаних прав не залежить від волі особи (у даному контексті не йдеться про таку соціальну аномалію, як самогубство).

Конституція України встановлює лише основні засади здійснення політичних прав – головні принципи виборчого права України, до яких, зокрема, належать такі: вільний характер виборів, загальний характер виборів, принцип рівного виборчого права, принцип прямого виборчого права, принцип, відповідно до якого вибори відбуваються шляхом таємного голосування [85, с. 152].

Здійснення народом влади через вільно обраних представників досягається тільки при дотриманні всіх принципів. Порушення хоча б одного з них ставить під сумнів реальність участі громадян в управлінні державою.

Відповідно до цих принципів провадиться й організація виборів, які в своєму розвитку проходять відповідні стадії.

Аналізуючи принципи виборчого права та стадії виборчого процесу, ми ставимо за мету визначити, на якій із стадій можливе порушення вказаного права, яким чином виборчі відносини трансформуються в окремі різновиди щодо конструкції цих відносин, які складові частини останніх залишаються незмінними, які змінюються, і які саме структурні елементи становлять собою “вразливу ціль” у механізмі посягання. Тобто мається на увазі визначення того часу (моменту), коли практично може бути вчинений той чи інший злочин, юридичний склад якого передбачений у диспозиціях статей

157–160 Кримінального кодексу України.

Громадянин бере участь у виборах, щоб реалізувати своє активне виборче право, але його реалізація для громадянина, безумовно, не самоціль. Він голосує за “свого” кандидата на виборну посаду з певною метою, щоб той переміг на виборах. Цінністю тут є не сам процес участі у виборах, а повноцінна реалізація виборчого права – досягнення певної мети, щоб бажане реалізувалося і бажаного кандидата було обрано. Спробуємо уявити ситуацію, яка може розвиватись у таких моделях.

Перша – “негативна” модель: громадянину перешкодили здійснити його виборче право шляхом підробки виборчих бюлетенів або порушення таємниці голосування, але цінність залишилася “неушкодженою”, депутат переміг, незважаючи на те, що правовідносини порушено, вони зазнали “негативного” впливу, були деформовані, що стало предметом кримінально-правового регулювання.

Інший розвиток ситуації: громадянин повноцінно здійснив своє виборче право, повністю реалізував себе як суб’єкт виборчих правовідносин, але мети не досяг, “його” депутат не набрав потрібної більшості голосів.

Третьою “абсолютно негативною” моделлю ситуації є така – унаслідок незаконних дій з боку винної особи громадянин не став учасником виборчого процесу, взагалі був позбавлений можливості реалізувати своє як активне, так і пасивне виборче право. Вибори все ж таки відбулися і їх результат, можливо, навіть задовольнив політичні інтереси потерпілого. Але це не усуває суспільну небезпеку вчиненого діяння [134, с. 110].

Тобто йдеться про те, що держава охороняє і регулює не кінцевий результат – ту цінність, котрої намагаються досягти виборці, а саме виборчий процес, а, слушніше, ті його стадії, на яких громадяни стають суб’єктами виборчих правовідносин.

На основі викладеного вище необхідно зазначити, що, *по-перше*: правова охорона виборчих прав – це законодавчі заходи, спрямовані на запобігання порушенням виборчих прав громадян, а також усунення причин та умов, які їх сприяють; *по-друге*: під виборчим правом громадянина слід розуміти конституційне право громадянина обирати та бути обраним, а також право брати участь у висуванні кандидатів, передвиборчій агітації, роботі виборчих комісій, спостереженні за проведенням процедури голосування та підрахунку голосів у порядку, встановленому законодавством; *по-третє*: серед різноманітних засобів правової охорони виборчих прав громадян відповідальність (у будь-якій її формі) посідає провідне місце. Але існує низка проблем, які погіршують стан правової охорони, тому ефективність цього виду охорони можливо підвищити шляхом постійного вдосконалення та розвитку як виборчого законодавства, так і законодавства, котре визначає відповідальність за порушення виборчих прав громадян.

1.3. Міжнародний досвід охорони виборчих прав громадян

Україні, як молодій незалежній державі, досить складно за короткий період створити діюче законодавство, для правового регулювання будь-яких суспільних відносин. Не становить виняток і сфера виборчих відносин, які є складним і дуже масштабним соціальним процесом, що включає багато складових, а саме: політичних, правових, фінансових, організаційних, ідеологічних та ін. [137, с. 10]. Реалізація всіх виборчих процедур повинна здійснюватись тільки передбаченими законодавством способами, але, на жаль, на практиці це не зовсім так, оскільки можлива реалізація з порушенням встановлених норм, що призводить до порушення виборчого законодавства, зокрема виборчих прав громадян. Тому український законодавець має повне право і повинен опиратися на досвід зарубіжних країн щодо регулювання виборчих відносин, забезпечення конституційних засад виборчого процесу, захисті виборчих прав громадян та міжнародно-правових актів, спрямованих на забезпечення вільних, справедливих виборів, якими є міжнародні виборчі стандарти.

Питання міжнародного досвіду захисту виборчих прав громадян у цьому підрозділі розглянемо у двох аспектах: по-перше, як захист виборчих прав громадянина України у міжнародних інстанціях; по-друге, як регламентується виборчий процес і забезпечується захист виборчих прав громадян у зарубіжних країнах.

Якщо громадянина не влаштовує діяльність державних органів із захисту його виборчих прав, він вправі використати міжнародні механізми правового захисту. Україна, як і більшість держав світу, з метою підвищення авторитету національних виборчих процедур, виключення будь-яких сумнівів стосовно легітимності виборів, запрошує представників іноземних держав, недержавних організацій для спостереження за виборчим процесом. Захисту виборчих прав громадян у міжвиборчий період можуть сприяти місії експертів у рамках ОБСЄ, Ради Європи. Як винятковий засіб міжнародно-правового захисту виборчих прав можна розглядати застосування збройної сили для припинення масових порушень прав людини - рішення приймає лише Рада Безпеки ООН. Так, у 1994 р. Резолюцією 940 Рада Безпеки ООН санкціонувала застосування збройної сили в Гаїті, у зв'язку з необхідністю відновлення демократії у цій країні, яка була порушена шляхом повалення законно обраного президента та встановлення військової диктатури [47, с. 710].

Таким чином, міжнародний захист виборчих прав громадян на сучасному етапі включає не тільки можливість громадянина, не згодного з рішенням національних юрисдикційних органів, апелювати до міждержавних правозахисних структур, а й широкий комплекс інших засобів, які застосовуються світовою спільнотою з метою дотримання кожною державою особистих і політичних прав своїх громадян.

Світовою спільнотою в міжнародно-правових актах напрацьована низка норм, у яких закріплено базові виборчі права громадян, принципи їх реалізації, зобов'язання держав із забезпечення захисту даних прав, якими є міжнародні виборчі стандарти. Умови, що склалися внаслідок докорінних

політичних змін в Європі кінця 80 – початку 90-х рр. ХХ ст., дозволили визначити основні нормативно-правові параметри політичних систем, які сьогодні вважаються найоптимальнішими для забезпечення прав та свобод особи і громадянина, що раніше видавалося виключно за внутрішню справу держави.

До основних джерел міжнародних виборчих стандартів належать:

- Загальна декларація прав людини, затверджена 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Цей документ проголошено як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і держави з тим, щоб кожна людина та кожен орган суспільства, завжди пам'ятаючи про цю Декларацію, поважали закріплені нею права і свободи та сприяли забезпеченню загального і ефективного визнання та здійснення їх як серед народів – членів ООН, так і серед народів тих територій, що перебувають під її юрисдикцією;
- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий у 1966 р. (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19 жовтня 1973 р.). Пакт уточнює громадянські і політичні права, викладені у Загальній декларації прав людини, у його преамбулі зазначено, що він має обов'язковий характер для держав-учасниць. Стаття 28 Пакту передбачає створення Комітету з прав людини, відповідального за імплементацію закріплених у ньому норм;
- Статут ООН 1945 р. та Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р., ст. 26 якої передбачає, що кожний чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними сумлінно виконуватися;
- Конвенція про політичні права жінок 1952 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. Ці міжнародно-правові документи, прийняті в рамках ООН, забороняють дискримінацію прав жінок щодо участі у виборах та будь-яку іншу дискримінацію.

Крім згаданих вище джерел міжнародних стандартів, встановлені й регіональні міжнародні виборчі стандарти. До таких належать: Протокол № 1 від 1952 р. до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод від 1950 р.; Американська конвенція з прав людини 1969 р.; Африканська хартія з прав людини і народів 1981 р.; документи прийняті нарадами з безпеки і співробітництва в Європі, Організацією американських держав, та ін.

Як свідчить аналіз джерел міжнародного права в галузі прав людини, що стосується вільних і справедливих виборів, міжнародні виборчі стандарти – це зобов'язання держав не тільки надавати особам, які перебувають під їх юрисдикцією, будь-які визначені права та свободи на участь у вільних, справедливих, достовірних і періодичних виборах, а й брати на себе зобов'язання не посягати на такі права і свободи, вживати відповідних заходів щодо їх реалізації та захисту [122, с. 112].

Формування міжнародних виборчих стандартів відбувається на основі внутрішньодержавних виборчих норм, які трансформуються в норми універсальних та регіональних міжнародних угод. Однак не можна

перебільшувати значення вказаних стандартів, у тому розумінні, що укладання міжнародних угод може бути викликано далеко не шанобливим ставленням до прав і свобод, не лише намаганнями держави дотримуватися на практиці взятих на себе зобов'язань, а й потребою ввійти до кола “цивілізованих націй”, формально продемонструвати прихильність до загальноновизнаних людських цінностей.

Для того, щоб цих стандартів реально дотримувались, необхідні ефективні міжнародно-правові засоби захисту виборчих прав громадян. Вони не є об'єктом внутрішньодержавного регулювання. Їх юридичне закріплення, процесуальне оформлення відбувається тільки в універсальних та регіональних міжнародних угодах, але вже на основі справжнього намагання державних органів забезпечити у країні повний і беззаперечний захист основних прав і свобод людини та громадянина шляхом взяття на себе зобов'язань підкорятися приписам міждержавних органів навіть тоді, коли думки або позиції внутрішньодержавних органів та міждержавних органів з питань реалізації і захисту виборчих прав громадян не збігаються.

Без взяття на себе державою вказаного зобов'язання захист виборчих прав, як уже зазначалося, можливий, але далеко не завжди він є ефективним. Тому основним заходом міжнародно-правового захисту виборчих прав громадян є розгляд індивідуальних скарг міждержавними органами із захисту прав і свобод людини і громадянина.

Джерелами, які закріплюють право громадянина звертатися з індивідуальними скаргами до міждержавних правозахисних органів, можуть бути лише міжнародні договори. Громадянин не може подати таке звернення, якщо держава не приєдналася до відповідного договору, і, крім того, не взяла на себе зобов'язання визнати компетенцію зазначеного в даному договорі міждержавного органу. Сьогодні індивідуальні скарги, пов'язані з порушенням виборчих прав громадян, розглядають Комітет ООН з прав людини та Європейський суд з прав людини [47, с. 711].

Комітет ООН з прав людини приймає і розглядає повідомлення від підконтрольних йому юрисдикції осіб, які стверджують, що вони є жертвою порушення державою будь-якого права, зазначеного в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Так у п. “b” ст. 25 Пакту зазначено, що кожен громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, без необґрунтованих обмежень право і можливість голосувати та бути обраним на чесних, періодичних виборах, які мають відбуватись на основі всезагального рівного виборчого права при таємному голосуванні і котрі забезпечують вільне волевиявлення виборців.

Основними особливостями розгляду скарг про порушення виборчих прав, Комітетом ООН з прав людини є такі:

1. юрисдикція Комітету не поширюється на повідомлення з питань, які вже розглядаються відповідно до іншої процедури міжнародного розгляду або регулювання; у цьому розумінні Комітет поступається Європейському суду з прав людини, оскільки не може висловити будь-яку думку із спорів, які останній прийняв до свого розгляду;

2. відсутність строків давності порушення, які є перешкодою для прийняття скарги до розгляду;

3. остаточне рішення Комітету не несе обов'язкового для держави – порушника характеру. Однак Комітет іноді здійснює певний тиск з метою реалізації своїх рішень, а саме направлення до держави запитів про заходи з реалізації рішень, складання “чорних списків” держав, які відмовились виконувати рекомендації Комітету, їх включення до щорічних звітів Генеральної Асамблеї ООН і таке інше.

На жаль, обмежені повноваження Комітету ООН з прав людини не дають йому можливості послідовно домогтися беззаперечного дотримання виборчих прав громадян та принципів їх реалізації. Тому з метою підвищення рівня міжнародного захисту виборчих прав громадян, ефективності такого захисту, посилення ролі універсальних міжнародних угод, створення загальносвітових механізмів захисту прав особистості можна порушити питання про модернізацію Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права у сфері наділення Комітету ООН з прав людини обов'язковою наднаціональною юрисдикцією [47, с. 713].

Що стосується Європейського суду як міжнародної інстанції захисту виборчих прав громадян, то умови подання скарги до цього органу дещо жорсткіші ніж до Комітету ООН з прав людини. Суд може прийняти скаргу до розгляду, якщо не пройшов шестимісячний процесуальний строк, обчислення якого починається з дати винесення національними органами остаточного рішення у справі. Разом з тим, Суд наділений повноваженнями із запобігання порушенням прав і свобод громадян, у тому числі й виборчих прав. Відповідно до п. 1 ст. 39 Регламенту Європейського суду, за проханням сторони у справі, будь-якої іншої зацікавленої особи або за своєю ініціативою Палата Суду чи її Голова можуть вказати сторонам на попередні заходи, яких потрібно вжити в інтересах сторін, або для належного здійснення розслідування, що провадиться у справі.

Загалом практика Європейського суду із захисту виборчих прав громадян порівняно невелика. На нашу думку, це пов'язано з тим, що вільні, справедливі демократичні вибори досить давно і стало увійшли в повсякденну практику цивілізованих розвинених країн, а їх основні принципи та параметри широковідомі і не викликають сумнівів [27]. Водночас протягом останніх років така практика певною мірою збагачується за рахунок звернень громадян України, а також громадян із країн СНД, законодавство та правозастосовча практика яких щодо дотримання виборчих прав громадян усе ще перебувають у процесі становлення, що дає можливість у багатьох випадках порушувати виборчі права.

Крім того, необхідно розвивати й інші механізми міжнародного захисту виборчих прав громадян, зокрема, роботу Комісії з прав людини Співдружності Незалежних Держав, діяльність Верховного комісара ООН з прав людини. Діяльність таких органів і посадових осіб значно підвищить ступінь захищеності виборчих прав, у чому повинна бути зацікавлена

Україна як демократична, правова держава [47, с. 800].

У даній роботі ми не ставимо за мету проаналізувати різноманітні сучасні правові системи. Це питання досить складне і потребує окремого дослідження. Для запровадження зарубіжного досвіду захисту виборчих прав громадян в законодавство України необхідно розкрити механізми реалізації виборчих прав та способи їх захисту. У рамках даного дисертаційного дослідження доцільно це зробити шляхом розгляду питання кримінально-правової охорони, тобто відповідальності за порушення виборчих прав за кримінальним законодавством інших країн.

Отже, розглянемо умови та механізм реалізації виборчих прав у країнах Європейського Союзу. Законодавством європейських країн, як і вітчизняним, передбачено певні обмеження у сфері виборчих відносин і, зокрема у реалізації та дотриманні виборчих прав громадян. Так, конституціями та виборчими законами іноземних держав встановлено низку підстав, за наявності яких особа позбавляється виборчого права (як виняток довічно, здебільшого – на термін дії відповідних обмежень). Умовно ці підстави можна класифікувати на декілька видів:

1) підстави, пов'язані зі спеціальним статусом громадянина (Великобританія, Іспанія. До того ж в Іспанії обмеження участі військовослужбовців у виборах пов'язане з тоталітарним минулим країни);

2) обмеження, зумовлені вчиненням протиправних дій (злочинів чи правопорушень), що призвело до відповідальності, а саме позбавлення виборчих прав (застосовується майже у всіх країнах);

3) обмеження, пов'язані з місцем проживання особи (у Данії громадяни, які постійно проживають за кордоном, втрачають виборче право, крім випадків, коли таке проживання зумовлене службою, роботою у датській компанії, навчанням);

4) обмеження, зумовлені психічним станом особи, не пов'язаним з визнанням її недієздатною (Бельгія, Німеччина, Португалія, Угорщина);

5) позбавлення права голосу, у зв'язку з непроходженням реєстрації (у Швеції виборець за 30 днів до проведення виборів обов'язково повинен зареєструватись), та інші [27, с. 20].

Важливим чинником забезпечення реалізації виборчих прав громадян у країнах Європейського Союзу є механізм голосування не за місцем включення до списків виборців. Це питання - дуже актуальне для нашого виборчого законодавства, адже одним з найпоширеніших видів правопорушень під час виборів в Україні є діяння, пов'язані з використанням відкріпних посвідчень для голосування, серед яких підроблення таких посвідчень на право голосу та їх використання, викрадення відкріпних посвідчень з виборчих діляниць, підроблення цих посвідчень членами виборчих комісій чи службовими особами, голосування за відкріпними посвідченнями однією особою більше одного разу тощо. Досвід іноземних держав свідчить, що механізми реалізації права голосу в таких випадках можуть бути різноманітними. Наприклад, голосування за відкріпними посвідченнями на спеціально-визначених ділянках (Австрія), голосування

на території дипломатичних і консульських представництв (Естонія, Іспанія, Латвія, Данія, Польща та інші), голосування поштою (Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Естонія, Іспанія, Латвія, Данія, Кіпр, Люксембург, загалом такий спосіб застосовується у 23 країнах Європейського Союзу), голосування за довіреністю (Бельгія, Великобританія, Іспанія, Нідерланди, Португалія, Франція, Швеція), голосування наперед, тобто до дня виборів (Латвія, Данія, Естонія, Великобританія, Мальта, Словенія, Фінляндія, Швеція). До новітніх технологій можна віднести голосування через всевітню мережу Інтернет: кожен виборець за бажанням отримує на електронну пошту ім'я та пароль доступу і може реалізувати своє право голосу в будь-якому місці, у якому є зв'язок з мережею Інтернет [27, с. 24].

З усіх перерахованих вище способів голосування не за місцем включення до списків виборців, на нашу думку, в Українській державі, на сучасному етапі розвитку демократичних засад виборчого процесу, може бути застосований такий спосіб, як голосування за відкріпними посвідченнями на спеціально-визначених дільницях. Усі інші, на жаль, поки що не можна застосовувати з тих причин, що вони створять умови для зловживань та обмежень виборчих прав громадян, а також порушень виборчого законодавства. Так, якщо положення бельгійського або французького виборчого законодавства, які дозволяють виборцю проголосувати замість іншого виборця, не призводять до масових порушень виборчих прав громадян та не спотворюють результати волевиявлення, то закріплення відповідних норм у нашій державі могло призвести до маніпулювання волевиявленням з боку представників влади, тобто теоретично можна сфальсифікувати стовідсоткову явку виборців.

Необхідною умовою голосування поштою є непідконтрольність установ зв'язку виконавчій владі й належна якість їх роботи, що також має бути кращим.

У судовому захисті виборчих прав громадян та контролі проведення виборів існують певні особливості. Так, органи конституційного правосуддя низки зарубіжних країн (Австрія, Болгарія, Угорщина, Казахстан, Молдова, Намібія, Індія, Італія, Словенія, Португалія, Франція та ін.), на відміну від України, прямо наділяються повноваженнями контролювати проведення різних виборів, тобто виступають як своєрідний вищий виборчий суд [93, с. 48].

У деяких країнах, наприклад, у Мексиці, Аргентині тощо, формою державного контролю за перебігом виборчого процесу є існування спеціальних судових органів – судів у виборчих справах. До їх складу, як правило, входять призначені урядом професійні судді, представництво виборчого корпусу або політичних партій у них не передбачено. Функції цих судів полягають у встановленні загального порядку поділу країни на виборчі округи, контролі за правильністю складання списків виборців, установленні дати виборів, офіційній реєстрації кандидатів, утвердженні результатів голосування або їх анулюванні, видачі обраним депутатам мандатів тощо. [89, с. 201].

По-різному в зарубіжних країнах здійснюється і законодавче забезпечення виборчого процесу. Так, наприклад, в Угорщині до Закону про вибори членів парламенту від 1989 р. (зі змінами, внесеними у грудні 1994 р.) додаються зразки бюлетенів, відкріпних талонів, бланка висунення в кандидати, контрольного листка та ін. [62, с.286]. У Франції, Бельгії, Єгипті, Білорусі, Аргентині, на Мадагаскарі, Камеруні та в інших державах діють виборчі кодекси.

Закон Румунії про вибори до Палати представників і Сенату від 15 січня 1992 р. містить главу XI “Порушення та невідповідності до закону”. Особливістю цього Закону є те, що в ньому відразу містяться санкції, які застосовуються у разі скоєння відповідних правопорушень [62, с.249].

Закон про вибори до Народної Асамблеї Республіки Албанія від 4 лютого 1992 р. містить главу XII за назвою “Карні та адміністративні порушення”, у якій передбачаються конкретні санкції, а рішення про накладання адміністративних штрафів приймаються окружними виборчими комісіями чи Центральною виборчою комісією, вони є остаточними та оскарженню не підлягають [62, с.25].

Кримінальні кодекси практично всіх країн встановлюють норми про кримінальну відповідальність за порушення виборчих прав.

Так, Кримінальний кодекс Республіки Білорусь 1999 р. у главі 23 “Злочини проти конституційних прав і свобод людини і громадянина” передбачає відповідальність за порушення виборчих прав громадян Республіки. Зокрема, ст. 191 Кримінального Кодексу встановлює кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню громадянином Республіки Білорусь права вільно обирати і бути обраним, брати участь у референдумі, голосуванні про відкликання народного депутата, за перешкоджання вести передвиборчу агітацію, агітацію з референдуму або відкликання депутата чи перешкоджання роботі комісії щодо виборів Президента Республіки Білорусь, виборчих комісій, комісій з референдуму або комісій із проведення голосування про відкликання депутата, вчинене із застосуванням насильства, погрози, обману, підкупу або іншим способом. Особливістю цього складу злочину є те, що в ч. 1 ст. 191 Кримінального Кодексу передбачена кримінальна відповідальність за діяння, що не міститься у відповідних статтях Кримінального Кодексу України, а саме за перешкоджання в голосуванні про відкликання депутата, а також у роботі комісії з проведення голосування про відкликання депутата.

У ст. 192 Кримінального Кодексу Республіки Білорусь встановлено кримінальну відповідальність за порушення законодавства про вибори, референдум або відзив народного депутата. Відповідно до вказаної статті, кримінально-караними вважаються такі діяння: підлог документів, що стосуються виборів, референдуму чи відзиву народного депутата; порушення таємниці голосування; завідомо неправильний підрахунок голосів чи інше фальсифікування результатів голосування, вчинені членом комісії на виборах Президента Республіки Білорусь, членом виборчої комісії, комісії з референдуму або комісії з проведення голосування про відзив депутата або

іншою особою, яка бере участь у встановленому законодавством порядку в підготовці та проведенні виборів, референдуму або відзиві депутата [115, с. 150].

За порушення виборчого права в Кримінального Кодексу Швеції передбачена кримінальна відповідальність. Кримінальне законодавство Швеції і донині не повністю кодифіковане. Окрім Кримінального Кодексу Швеції 1962 р., існує низка інших кримінально-правових законів (наприклад, Кримінальний закон про наркотики 1968 р. № 64, Закон про дорожньо-транспортні злочини 1951 р. № 649 та ін.). Але основним джерелом усе ж таки слід визнати Кримінальний кодекс.

Стаття 8 Кримінального Кодексу Швеції містить два склади злочинів: один – незаконна діяльність під час проведення виборів. Під такою діяльністю законодавець розуміє діяльність особи, яка під час виборів на публічну посаду або у зв'язку з іншою реалізацією виборчого права з публічних питань намагається перешкодити голосуванню чи втрутитися в його результати або іншим чином незаконно вплинути на голосування.

Цей злочин є тяжким, якщо він вчинений із застосуванням насильства або пов'язаний із зловживанням посадовим становищем. У ч. III ст. 8 Кримінального Кодексу Швеції передбачена кримінальна відповідальність за інший склад злочину – отримання незаконної винагороди за голосування. В ст. 9 цієї ж глави встановлюється кримінальна відповідальність особи, яка без належного дозволу намагається отримати інформацію, що у зв'язку із здійсненням виборчого права повинна бути таємною [230].

Кримінальна відповідальність за порушення виборчих прав громадян Греції передбачена у Кримінальному Кодексі Греції у редакції 1999 р. Четверта глава Другої книги Кримінального Кодексу Греції має назву “Злочини проти вільного відправлення політичних прав”. Другий розділ цієї глави, що називається “Злочини проти виборів”, містить такі склади злочинів:

стаття 161 “Насильство проти виборців” передбачає кримінальну відповідальність за застосування насильства з метою перешкодити виборцю здійснити своє виборче право або проголосувати за чи проти будь-якого кандидата на депутатських, обласних, міських чи общинних виборах;

стаття 162 Кримінального Кодексу Греції встановлює кримінальну відповідальність за злочин, який полягає в обмані виборців. Його суб'єктом є особа, яка поширює неправдиві відомості чи іншу неправдиву інформацію (наклеп) щодо кандидата на виборах або іншим способом вводить в оману виборця з метою примусити його не голосувати чи змінити позицію під час виборів, перерахованих у ст. 161;

стаття 163 Кримінального Кодексу Греції передбачає кримінальну відповідальність за порушення таємниці голосування;

стаття 164 Кримінального Кодексу Греції встановлює кримінальну відповідальність за фальсифікацію виборів. Під фальсифікацією у даному контексті законодавець розуміє участь у виборах, які передбачені у ст. 161 цього Кодексу, особи, котра не має виборчих прав або яка голосує декілька

разів чи іншим способом, діючи з умислом, фальсифікує результати виборів. Як кваліфікуючу ознаку вказано спеціального суб'єкта – особу, котра у процесі виборів обіймає відповідну посаду і виконує відповідні функції;

стаття 165 Кримінального Кодексу Греції складається з двох частин і передбачає кримінальну відповідальність за хабарництво під час виборів. Особа, яка під час проведення виборів, вказаних у ст. 161, починаючи з передвиборного періоду до підведення результатів голосування, пропонує, передає або обіцяє виборцю подарунки чи будь-які інші вигоди з метою використання виборчого голосу, або використання такого виборчого голосу з відповідною метою, є суб'єктом даного злочину [134, с. 55].

Особливістю кримінально-правової охорони виборчих прав громадян ФРН є складна правова система. По-перше, у цій країні діє принцип “конкуруючого законодавства”. Це означає, що крім федеральних законів, діють ще кримінальні закони окремих земель, а, по-друге, чинне так зване додаткове право (*Nebenstafrecht*) – тобто всі ті закони (окрім Кримінального кодексу), які ставлять певні дії під загрозу покарання. Такі кримінально-правові приписи містяться у багатьох законах, кількість яких не наважуються назвати навіть німецькі правознавці.

В основу Кримінального Кодексу ФРН покладено Кримінальне уложення Германської імперії від 15 травня 1871 р. Наступні редакції Уложення істотно змінили його зовнішній вигляд і зміст. КК ФРН в його останній редакції - сучасний правовий документ, хоча має своїм джерелом саме нормативний акт 1871 р. Сьогодні у ФРН діє Кримінальний Кодекс 1871 р. в редакції від 10 березня 1987 р. [229, с. 246].

Злочини проти виборчих прав у Кримінальному Кодексі ФРН містяться в розділі IV Особливої частини, який має назву “Злочинні діяння проти конституційних органів, а також пов'язані з виборами і голосуванням”.

Кримінальний Кодекс ФРН передбачає кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права, що полягає у використанні сили або погрози застосування сили з метою перешкодити виборам, або встановленню результатів виборів, або з метою перешкодити їх проведенню.

Крім цього складу, інститут кримінальної відповідальності досить широко представлений складами злочинів, всього їх вісім.

Параграф 107-А (у Кримінальному Кодексі ФРН статті мають назву параграфів) передбачає відповідальність осіб, які беруть участь у виборах, не маючи на це права, або іншим способом викликають неправильний результат виборів, або фальсифікують результати виборів.

Параграф 107-Б встановлює відповідальність за фальсифікацію документів, що стосуються виборів. Диспозиція статті є описовою і в ній зазначено способи (або форми) фальсифікації, а саме: внесення неправдивих відомостей до виборчого бюлетеня; внесення до виборчого бюлетеня даних про виборця, який завідомо для суб'єкта злочину не має виборчих прав; перешкоджання внесенню до виборчого бюлетеня даних про виборця, котрий має право на участь у виборах; внесення свого імені (дослівно – себе самого) як заявника до виборчого бюлетеня, без права на це.

Крім того, Кримінальний Кодекс ФРН передбачає кримінальну відповідальність за такі діяння, як порушення таємниці виборів (§ 107 - С), насильницьке перешкоджання здійсненню виборчого права (§ 108), обман при здійсненні виборчого права (§ 108 - А), підкуп при здійсненні виборчого права (§ 108в). Особливий інтерес становить § 108 - С – підкуп депутатів.

Проаналізувавши кримінальне законодавство деяких зарубіжних країн, ми дійшли висновку, що у кримінальних кодексах усіх без винятку європейських держав є інститут кримінальної відповідальності за порушення виборчих прав громадян. Це, безумовно, відповідає реаліям сьогодення, коли усвідомлення необхідності конституційного державотворення та ідеї народного представництва і парламентаризму в Європі пустили глибоке коріння. Конституційні права громадян та кримінально-правові гарантії їх захисту є необхідним елементом правової системи сучасних держав.

Висновки до розділу 1

На підставі проведеного аналізу сучасного стану і розвитку виборчого процесу в Україні, правової охорони виборчих прав громадян та міжнародного досвіду захисту цих ми дійшли таких висновків:

1. Становлення інституту виборності в Україні пройшло надзвичайно складний історичний шлях. Український народ протягом тривалого часу робив свій внесок у розвиток загальнолюдських надбань, таких як: свобода, народовладдя, демократія тощо. Тому проблеми створення виборчого законодавства об'єктивно посідають одне з центральних місць у процесі розвитку демократії.

2. Система виборчого законодавства України складається з чотирьох груп законодавчих актів. Основу цієї системи становить Конституція України, другу групу – складають спеціальні виборчі закони, третю – утворюють інші акти конституційного законодавства, четверту групу – законодавчі акти суміжних галузей, якими регулюються певні процедури виборчого процесу.

3. У зв'язку з існуванням великої кількості виборчих законів і підзаконних актів та неузгодженістю останніх, що призводить до їх незнання та нерозуміння виборцями, вже зараз назріла нагальна проблема розроблення і створення Виборчого кодексу України. Прийняття такого Кодексу дасть можливість позбутися низки проблем у правовому забезпеченні виборчих процедур та на законодавчому рівні визначити питання, які сьогодні регулюються підзаконними актами.

4. Під **виборчим процесом** пропонуємо розуміти *врегульовану законом специфічну діяльність уповноважених органів і громадян держави, яка здійснюється логічно послідовно, юридично унормовано, визначено в часі та спрямовану на формування конституційного якісного та кількісного складу органів державної влади й органів місцевого самоврядування.*

5. Під поняттям **“виборчі права громадян”** слід розуміти *конституційне право громадян України обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також право брати участь у висуванні кандидатів, передвиборній агітації, роботі*

виборчих комісій, спостереженні за проведенням виборів у встановленому виборчим законодавством порядку.

6. У разі порушення виборчого законодавства України передбачено такі види юридичної відповідальності: 1) конституційно-правова (відповідальність за виборчим законодавством); 2) адміністративно-правова; 3) кримінально-правова; 4) дисциплінарно-правова; 5) цивільно-правова.

7. З внесенням змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, а саме доповнення його Главою 15-А “Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення”, яка містить в собі 14 статей (212⁷ – 212²⁰); та до Кримінального кодексу України, що ширше охоплювали кримінально карані діяння, а саме: доповнено статтями 158¹, 159¹, та викладено в новій редакції статті 157, 158, 159, законодавець правовим способом значно зменшив можливість порушення виборчих прав громадян, але не усунув її повністю. Зрозуміло, що на законодавчому рівні неможливо передбачити відповідальність за усі способи порушення виборчих прав, адже із стрімким розвитком суспільства з’являються все нові й нові способи порушення виборчого законодавства. Тому вказані зміни є досить доречними, але запроваджувати їх можна було значно раніше.

8. Основним засобом міжнародно-правового захисту виборчих прав громадян є розгляд індивідуальних скарг міждержавними органами по захисту прав і свобод людини і громадянина, а саме Комітетом ООН з прав людини та Європейським Судом з прав людини.

9. В Україні, на сучасному етапі розвитку демократичних засад виборчого процесу, може бути застосований досвід Австрії, щодо голосування за відкріпними посвідченнями на спеціально-визначених, окремих ділянках, що дасть змогу повністю знівелювати можливість сфальсифікувати вибори за допомогою відкріпних посвідчень.

Розділ 2

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН

2.1. Класифікація злочинів проти виборчих прав громадян та їх зв'язок з іншими злочинами

Вибори – один з найбільш важливих політичних інститутів, за допомогою якого формуються органи державної влади, засобом участі населення у суспільно-політичному житті. Досвід проведення виборів свідчить, що вони характеризуються низкою суспільно небезпечних виявів, які нерозривно пов'язані з виборчим процесом і, на жаль, впливають на проведення виборчої кампанії та на результат виборів загалом. Оскільки вказані суспільно небезпечні злочинні вияви під час виборчого процесу значно активізуються та набувають масового характеру, а також у багатьох випадках переростають у вчинення злочинів як у сфері виборчих відносин, так і загальнокримінальної спрямованості, необхідно визначити та здійснити кримінологічну характеристику таких протиправних виявів, які мають бути враховані при розробленні заходів запобігання правопорушенням проти виборчих прав громадян.

Порушення виборчих прав громадян становлять значну суспільну небезпеку, оскільки можуть викликати сумніви стосовно результатів волевиявлення громадян, що впливає на легітимність обраної влади. Проведення в Україні за роки незалежності виборів до різних органів влади яскраво засвідчило тенденцію до збільшення кількості порушень виборчого законодавства, у тому числі й таких, що мають злочинний характер. До того ж, такі порушення ставали все більш системними та масштабними, посилюючи свій негативний вплив на перебіг виборів та їх результати. Яскравим свідченням цього стали вибори Президента України 2004 р., які характеризувались масовими порушеннями виборчих прав громадян та виборчого законодавства загалом. Це підтверджує Рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 р., яким встановлено факти масового порушення виборчого права, що не дають можливості визначити волевиявлення громадян. Зазначені суспільно небезпечні наслідки порушень виборчих прав громадян зумовлюють актуальність кримінологічної характеристики злочинності у сфері виборчого процесу.

Спробуємо дати визначення поняття злочинності у сфері виборчого процесу. У кримінологічній літературі існує велика кількість визначень злочинності, що відрізняються від наукової школи, до якої належать їх автори. Одні – вважають, що при системному підході до визначення цього явища йдеться про взаємозв'язок, взаємозумовленість злочинності та її причин; на думку інших – про взаємозв'язок злочинів та осіб, які їх вчиняють. Треті зазначали про взаємозв'язок різних елементів злочинності [100, с. 42]. Так, злочинність визначається як масовий прояв деструктивності у поведінці людей, як форма соціальної поведінки людей, що порушує нормальне

функціонування суспільного організму. Вона є соціально-правовим явищем, оскільки маса (цифра) злочинності складається із суми вчинених у даному суспільстві і в даний період злочинів, передбачених Кримінальним кодексом [64, с. 24].

Розуміючи умовність і неповноту, властиві будь-якому визначенню, можна констатувати, що найбільш обґрунтованим та поширеним є визначення злочинності як негативного соціального, історично мінливого правового явища, яке полягає у вчиненні частиною членів суспільства вчинків, котрі заподіюють шкоду іншим членам суспільства або суспільству в цілому, відповідальність за які передбачена кримінально-правовими нормами [102].

Вважаємо за необхідне проаналізувати основні ознаки злочинності, оскільки загальне поняття злочинності буде в подальшому екстрапольоване на визначення злочинності у сфері виборчого процесу.

По-перше, злочинність є соціальним явищем, згідно з цією ознакою вона зумовлена природою та змістом суспільних відносин і суперечностей. Злочинність являє собою суспільно небезпечний продукт їх соціального життя та діяльності, спричиняє шкоду суспільству і боротьба з нею потребує, головним чином, застосування соціальних заходів запобігання, що позитивно позначається на контролі за злочинністю.

По-друге, злочинність – історично мінливе явище. Об'єктивні зміни в суспільстві сприяють якісним та кількісним змінам злочинності, підтвердженням чого є процес “відмирання” певних видів злочинності та поява нових. Особливо характерно це виявляється на трансформації злочинів у сфері економіки, банківсько-кредитній сфері, появі так званої “комп’ютерної злочинності” та ін.

Тісно пов’язаною з попередньою є така ознака, як правовий характер злочинності, що відрізняє злочинність від порушень норм моралі чи релігії. Якщо у виборчій кампанії застосовуються “брудні” технології, які з моральної точки зору є неприйнятними у демократичному, громадянському суспільстві, то і з правової – такі дії не врегульовані, тобто формально злочином не вважаються [14, с. 81].

Варто зазначити і таку ознаку, як масовість злочинності та її негативний характер, що спричиняє шкоду суспільним інтересам.

Отже, злочинність у сфері виборчого процесу можна визначити як *масове, історично-мінливе, соціально-негативне явище кримінально-правового характеру, що складається із сукупності злочинів проти виборчих прав громадян, що вчиняються як під час виборчого процесу, так і поза ним.*

Злочинність у сфері виборчого процесу – досить складне багатогранне явище, яке можна розглядати і досліджувати в декількох аспектах, а саме як: –сукупність злочинів, що вчиняються під час виборчого процесу, що визначає часові та територіальні рамки злочинності (при такому підході можна дослідити загальну динаміку злочинності під час безпосереднього проведення виборів і визначити вплив виборчого процесу та політичної ситуації в державі на криміногенну ситуацію);

–сукупність злочинів, метою вчинення яких є саме порушення виборчих прав громадян, однак у процесі вчинення протиправних дій посягають і на інші об'єкти, що зумовлює їх кваліфікацію за статтями Кримінального кодексу, які містяться в різних розділах Особливої частини;

–сукупність злочинів, спрямованих суто на порушення виборчих прав громадян – звужений підхід.

Саме таке звужене розуміння виборчої злочинності дасть можливість визначити пріоритетні напрями запобігання злочинам проти виборчих прав громадян.

Злочинність у сфері виборчого процесу, незважаючи на свою велику суспільну небезпеку та гіперактуальність у наш час, не включається до традиційної схеми побудови Особливої частини кримінології, у якій за основу беруться два критерії:

–особливість антисоціальної спрямованості злочинного посягання та характер криміногенної мотивації злочинної поведінки винної особи (насильницька, загальнокримінальна корислива злочинність, економічна тощо);

–особливість контингенту злочинців (злочинність неповнолітніх, рецидивна злочинність, професійна злочинність, жіноча злочинність тощо) [14, с. 81].

Ми поділяємо думку І. Білецького, що злочинність у сфері виборчого процесу слід виділити в окремий, самостійний вид. Це дасть поштовх для всебічного, багатоаспектного та глибокого кримінологічного дослідження даного виду злочинності, адже практика соціального життя в останні роки змусила визнати на найвищому рівні державної влади існування в Україні цього виду злочинності.

Наведений факт підтверджується внесенням змін до законодавчих актів, які передбачають відповідальність за порушення виборчого законодавства. А саме, як вже зазначалося вище, до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу (до якого за останні два роки двічі вносилися зміни до статей, які передбачають відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян). Серед значної кількості злочинів, що вчиняються під час виборчого процесу, законодавець визначив окремі конкретні діяння протиправними, які є, по-перше, найбільш небезпечними, а по-друге, найбільш поширеними й такими, що реально впливають на проведення виборів та їх результат. У рамках цього дослідження ми не будемо проводити кримінально-правову характеристику злочинів проти виборчих прав громадян, оскільки цьому питанню присвячено достатньо уваги українськими вченими-юристами (П. П. Андрушко, М. І. Мельник, С. Я. Лихова, М.І. Хавронюк та інші), а викладемо окремі склади злочинів проти виборчих прав громадян, передбачених Кримінальним кодексом, що дасть можливість охарактеризувати їх у кримінологічному аспекті.

Статтею 157 Кримінального кодексу “Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача” передбачено відповідальність за два окремих злочини:

1) перешкоджання вільному здійсненню громадянином свого виборчого права або права брати участь у референдумі, перешкоджання діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, ініціативної групи референдуму, комісії з референдуму, члена виборчої комісії, члена ініціативної групи референдуму, члена комісії з референдуму або офіційного спостерігача при виконанні ними своїх повноважень (частини 1, 2 ст. 157 Кримінального кодексу).

У ч. 3 ст. 157 Кримінального кодексу сформульований кваліфікований вид складу злочину, передбаченого частинами 1, 2 ст. 157;

2) втручання службової особи з використанням службового становища у здійснення виборчою комісією чи комісією з референдуму їх повноважень, установлених законом (ч. 4 ст. 157).

Статтею 158 Кримінального кодексу “Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування” встановлено дев'ять самостійних, окремих складів злочинів:

1) незаконне виготовлення або зберігання чи використання завідомо незаконно виготовлених виборчих бюлетенів, бланків відкріпних посвідчень, бюлетенів для голосування на референдумі (ч. 1 ст. 158);

2) підробка виборчих документів, документів референдуму, а так само використання завідомо підроблених виборчих документів, документів референдуму, вчиненні членом виборчої комісії, комісії з референдуму, кандидатом, його уповноваженим представником, уповноваженою особою політичної партії (блоку), членом ініціативної групи референдуму (ч. 2 ст. 158);

3) незаконна передача іншій особі виборчого бюлетеня виборцем (ч. 4 ст. 158);

4) викрадення чи приховування виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму або скриньки з бюлетенями, або незаконне знищення чи псування скриньки з бюлетенями (ч. 5 ст. 158);

5) підписання виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму до остаточного підрахунку голосів чи встановлення результатів голосування або включення неврахованих виборчих бюлетенів чи бюлетенів для голосування на референдумі до числа бюлетенів, використаних при голосуванні, або підміна дійсних виборчих бюлетенів з позначками виборців чи громадян, які мають право брати участь у референдумі, або незаконне внесення до протоколу змін після його заповнення, або викрадення чи приховування виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму або скриньки з бюлетенями, або незаконне знищення чи псування скриньки з бюлетенями, що призвело до неможливості визначити волевиявлення виборців чи встановити результати референдуму, вчинені членом виборчої комісії, комісії з референдуму (ч. 7 ст. 158);

6) умисне надання членом виборчої комісії чи комісії з референдуму громадянину можливості проголосувати за іншу особу чи проголосувати більше ніж один раз під час голосування, або надання виборчого бюлетеня чи

бюлетеня для голосування на референдумі особі, яка не включена до списку виборців (громадян, які мають право брати участь у референдумі) на відповідній виборчій дільниці (дільниці з референдуму), або надання виборцю заповненого виборчого бюлетеня (бюлетеня для голосування на референдумі) (ч. 8 ст. 158);

7) умисне надання неправдивих відомостей до органу Державного реєстру виборців (ч. 9 ст. 158 Кримінального кодексу);

8) дія, передбачена частиною дев'ятою цієї статті, вчинена службовою особою з використанням службового становища, а також розпорядження щодо внесення завідомо неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців, видане службовою особою органу Державного реєстру виборців (ч. 10 ст. 158);

9) умисне внесення неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців, несанкціоновані дії з інформацією, що міститься у базі даних Державного реєстру виборців, чи інше несанкціоноване втручання в роботу Державного реєстру виборців, вчинене службовою особою, яка має право доступу до цієї інформації, або іншою особою шляхом несанкціонованого доступу до бази даних Державного реєстру виборців (ч. 11 ст. 158);

У частинах 3, 6 та 12 вказаної статті сформульовані кваліфіковані склади злочинів, передбачених відповідно її частинами 2, 5 та 9-11 [6, с. 200].

Статтею 158¹ Кримінального кодексу “Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму” встановлено один окремий склад злочину, а саме – незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму поза встановленим законом строком зберігання в державних архівних установах та Центральній виборчій комісії України після проведення виборів або референдуму, а так само пошкодження виборчої документації або документів референдуму.

Статтею 159 Кримінального кодексу “Порушення таємниці голосування” також передбачено один склад злочину, а саме – умисне порушення таємниці голосування під час проведення виборів або референдуму, що виявилось у розголошенні змісту волевиявлення громадянина, який взяв участь у виборах або референдумі.

Статтею 159¹ Кримінального кодексу “Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)” встановлена відповідальність за два окремих самостійних склади злочину, викладених в її частинах 1 та 2:

1) надання фінансової (матеріальної) підтримки у великому розмірі для здійснення виборчої кампанії кандидату, політичній партії (блоку), з порушенням встановленого законом порядку, шляхом передачі грошових коштів або матеріальних цінностей на безоплатній основі чи за необґрунтовано заниженими розцінками, виготовлення або поширення агітаційних матеріалів, неоплачених з виборчого фонду чи оплачених з виборчого фонду за необґрунтовано заниженими розцінками, або оплати виготовлення чи поширення таких матеріалів;

2) умисне використання у великому розмірі фінансової (матеріальної) підтримки у здійсненні виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку) кандидатом, його уповноваженим представником, довіреною особою кандидата чи уповноваженою особою з порушенням встановленого законом порядку.

Статтею 160 Кримінального кодексу “Порушення законодавства про референдум” передбачена відповідальність за два склади злочинів:

1) перешкоджання насильством, обманом, погрозою, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадянином права брати чи не брати участь у референдумі, вести агітацію до дня проведення референдуму (ч. 1 ст. 160);

2) підроблення документів референдуму, приписування, завідомо неправильний підрахунок голосів, порушення таємниці голосування, вчинені членом комісії з проведення референдуму або іншою службовою особою (ч. 3 ст. 160).

Отже, злочини проти виборчих прав громадян в Особливій частині Кримінального кодексу України складаються із 17 окремих злочинів, які, звісно, не охоплюють усього масиву способів їх вчинення, з певних об’єктивних і суб’єктивних причин, але все ж таки значно зменшують можливість вчинення протиправних діянь у сфері виборчого процесу і є дієвим запобіжним заходом.

Беззаперечним є те, що у кримінологічному сенсі способи вчинення злочинів у сфері виборчого процесу – це складні системи взаємопов’язаних дій злочинців стосовно підготовки, вчинення і приховування злочинів, необхідних для досягнення злочинного результату.

Для того, щоб ефективно запобігати злочинам проти виборчих прав громадян, необхідно зрозуміти, яким чином вчиняються ці злочини, тобто якими методами та способами досягається злочинний результат. Стержень виборчої злочинності – фальсифікація виборчих документів, які є юридичними підтвердженням будь-яких процедур та дій всіх суб’єктів виборчого процесу. Протидіяти фальсифікації правовими методами досить складно. Як би законодавець не удосконалював виборче законодавство, усе ж таки існує можливість порушення виборчих прав громадян шляхом фальсифікації виборчих документів, адже це найкращий спосіб вплинути на результат голосування. Йдеться не лише про законодавчі прогалини, а й про пряме порушення виборчого законодавства, а також норм Кримінального кодексу. Тому розглянемо основні способи фальсифікації виборчих документів, щоб визначити найпоширеніші та найнебезпечніші з них.

До способів фальсифікації виборчих документів, належать такі: завідомо неправильне складання списків виборців; надання завідомо неправдивих відомостей про виборців; фальсифікація підписів виборців; включення необлікованих бюлетенів, до числа бюлетенів використаних при голосуванні; заміна бюлетенів з відмітками виборців; незаконне пошкодження або знищення бюлетенів; підроблення відкріпних посвідчень; завідомо неправильний підрахунок голосів виборців; підписання членами

виборчої комісії протоколу про підсумки голосування до підрахунку голосів або встановлення результатів виборів; неправильне складання протоколу про підсумки голосування; незаконне внесення до протоколу про підсумки голосування змін після його заповнення; завідомо неправильне встановлення чи оголошення результатів виборів та ін.

Фальсифікація виборчих документів, на наш погляд, як правило, має груповий характер і може здійснюватись у багатьох формах. Розкриємо наведені вище способи фальсифікації та механізм вчинення останніх, а також спробуємо їх систематизувати:

1. *Фальсифікація протоколів про підрахунок голосів та про підсумки голосування* вчиняються всіма (або більшою частиною) членами виборчої комісії, а також посадовими особами. Робиться такими способами:

–внесення до протоколу неправдивих даних про підрахунок голосів, а саме збільшення чи зменшення кількості голосів за ту чи іншу політичну силу; заниження явки виборців для визнання виборів недійсними на дільниці; збільшення кількості бюлетенів, які визнано недійсними;

–підроблення протоколів – підроблення підписів певної частини членів виборчої комісії; підписання членами виборчої комісії незаповнених бланків протоколів; виправлення у протоколі даних шляхом підтирання чи дописування; “неумисне” пошкодження протоколу (порваний, заплямований чорнилами); підроблення бланків протоколів; викрадення печатки виборчої комісії, що не уможливорює підписання протоколу.

Для запобігання названим злочинам існує інститут офіційних спостерігачів, який покликаний мінімізувати можливість фальсифікації результатів голосування в такий спосіб.

2.*Махінації з виборчими бюлетенями* вчиняються здебільшого одним або декількома членами виборчої комісії:

–неправомірне використання виборчих бюлетенів – видача виборчого бюлетеня для голосування за іншу особу; видача виборчого бюлетеня для голосування більше ніж один раз; винесення виборцем за межі виборчої дільниці незаповненого бюлетеня і передача його за винагороду іншим особам;

–підроблення виборчих бюлетенів – друкування фальшивих бюлетенів у нелегальних друкарнях; внесення під час підрахунку голосів додаткових відміток у бюлетені з прізвиськом опонента для визнання їх недійсними; визнання недійсними бюлетенів з прізвиськом суперника (політичної партії), оскільки видавались вони без підпису членів виборчої комісії або печатки (на потрібних бюлетенях їх проставляють після підрахунку);

–підміна бюлетенів – на деяких дільницях у темний час доби умисно вимикали світло і бюлетені залишались без нагляду, що створювало умови для їх підміни або викрадення; переплутування пачок бюлетенів, які вже підраховані; віднесення бюлетенів, у яких стоять позначки за опонента, до недійсних; вкидування в урну заповнених бюлетенів за того чи іншого депутата (політичну партію); “виїмка” бюлетенів під час розпаковування урни для підрахунку голосів; повна підміна бюлетенів чи урн з бюлетенями

при перевезенні до окружних виборчих комісій або під час виїзду до виборців, які голосують за місцем проживання;

–пошкодження бюлетенів – наприкінці голосування, коли урни з бюлетенями майже повні й попередньо відомо, що бажаний кандидат на цій ділянці програє, в урну вприскується будь-яка речовина (фарба, зеленка, йод) з метою заплямування якомога більшої кількості бюлетенів, які, в свою чергу, не будуть враховані при підрахунку; умисне пошкодження бюлетенів членом виборчої комісії чи спостерігачем під час підрахунку голосів.

3. Маніпулювання зі списками виборців – найнебезпечніший і найзручніший спосіб фальсифікації, – вчиняється членами виборчих комісій, представниками політичних сил до початку кожної передвиборної кампанії. Кількість населення України як в окремих округах і населених пунктах, так і в країні загалом починає різко збільшуватися. Усе це відбувається таким чином:

–внесення до списків виборців неправдивих даних – у великих містах додаються до списку будинки з мешканцями, які не існують, наприклад, нумерація будинків числами з літерою чи дробні (20-А, 20/4); штучне створення помилок у написанні прізвищ та імен, що дає юридичні підстави відмовити виборцю надати йому бюлетень для голосування; внесення до списку виборців осіб, які вже померли, так звані “мертві душі”, або тих, котрі не досягли 18 років; умисне вписування за місцем проживання справжніх виборців певної кількості осіб з таким самим прізвищем.

Такі дії вчиняють для отримання більшої кількості бюлетенів, ніж необхідно, щоб за потреби вплинути на перебіг голосування, а отже - і на його підсумки. Єдиним ефективним способом запобігти вказаному явищу є особиста перевірка виборцем правильності написання його даних у списку виборців.

–підроблення підписів виборців – найбільше порушень вчиняється під час збирання підписів населення на підтримку політичної партії або кандидата. Члени партій або представники на основі комп’ютерних баз даних, телефонних довідників складають списки і підробляють підписи громадян, унаслідок чого й виникає велика кількість політичних партій, які беруть участь у виборчих перегонах; члени виборчих комісій підробляють підписи виборців на заявах про надання відкріпних посвідчень та заявах про голосування за місцем проживання; підроблення підписів виборців за отримання виборчого бюлетеня.

4. Протиправне використання відкріпних посвідчень (один з найпоширеніших способів впливу на перебіг процесу голосування під час виборів Президента України 2004 р.). Суб’єктами вчинення цього правопорушення можуть бути члени виборчих комісій, службові особи місцевих органів виконавчої влади, посадові особи, представники політичних партій:

–підроблення відкріпних посвідчень – незаконне виготовлення бланків відкріпних посвідчень у спосіб, не передбачений законом; підроблення підписів на такому посвідченні членів виборчої комісії; непогашення

невикористаних відкріпних посвідчень;

–голосування виборцем за відкріпним посвідченням більше одного разу, так звані “каруселі”, здебільшого відбувається за матеріальну винагороду або з ідеологічних міркувань. Керівництво виборчого штабу політичної партії чи блоку створює умови для злочинної діяльності, підшукує осіб, які будуть декілька разів голосувати на різних виборчих дільницях, а також осіб, котрі забезпечуватимуть діяльність перших (транспорт, виплата грошей тощо);

–викрадення бланків відкріпних посвідчень.

5.Неправильний підрахунок голосів, завідомо неправильне встановлення чи оголошення результатів виборів вчиняється головою або членами виборчої комісії. Значимість цих етапів важко перебільшити, адже на них визначаються, документально закріплюються та офіційно оголошуються результати виборів, у тому числі – встановлення складу виборного органу [137, с. 100]:

–неправильне встановлення загальної кількості виборців на виборчій дільниці – свідоме її збільшення або зменшення;

–безпідставне визнання дійсного виборчого бюлетеня недійсним чи, навпаки;

–умисне збільшення або зменшення фактично поданих голосів “за” чи “проти”;

–непогашення невикористаних бюлетенів;

–одноосібний підрахунок бюлетенів (наприклад голова виборчої комісії є керівником бюджетної установи, а члени комісії – його підлеглими, які під страхом звільнення безперешкодно нададуть можливість своєму керівнику здійснити особистий підрахунок голосів, і, відповідно, викривити реальне волевиявлення громадян);

–підведення і фіксація підсумків голосування, які не відповідають дійсності;

–визнання голосування на виборчій дільниці недійсним чи визнання виборів недійсними за відсутності для цього підстав, невизнання голосування недійсним за наявності для цього підстав;

–свідоме оголошення результатів виборів, яке не відповідає реальному становищу та ін. [147, с. 85].

Ми надали характеристику найпоширеніших способів фальсифікації виборчих документів. Цей перелік не є вичерпним й остаточним, його можна доповнювати. Проте, на нашу думку, усі принципові моменти стосовно махінацій з виборчою документацією розглянуто. Адже, головне — не обрана технологія, а якість її виконання і кадровий ресурс, який при цьому застосовується, а бажаючих заробити на цьому в наш час ще достатньо.

На основі викладеного вище можна зробити такі висновки.

Фальсифікація, здебільшого, залежить від “рядових виконавців” – членів виборчих комісій, офіційних спостерігачів, представників. Саме на них покладається відповідальність за так звану “допомогу” в перемозі того чи іншого кандидата. Ця діяльність – у край нервова та кримінально карана. Тому одним з найважливіших способів запобігання фальсифікаціям є

формування складу місцевих виборчих комісій з досвідчених, юридично освічених, принципових громадян, які стануть перепорою порушенням, що відбуваються на виборчій дільниці під час голосування та підрахунку голосів

Способи фальсифікації часто повторюються у своїх основних моментах. Тому чим більше варіантів фальсифікації у комплексі буде використано під час виборів, тим ефективнішим буде результат фальсифікації. Це означає, що технології фальсифікації є багато в чому взаємодоповнюваними та взаємозамінними [132].

Найнебезпечнішими у сфері виборчого процесу є злочини проти виборчих прав громадян, за які передбачена кримінальна відповідальність за статтями Кримінального кодексу (157, 158, 158¹, 159, 159¹). Саме вчинення протиправних дій, передбачених цими статтями, є основною складовою злочинності у сфері виборчого процесу. Потрібно також враховувати, що під час виборчого процесу можуть вчинятися дії, з метою протиправного впливу на результати виборів шляхом порушення виборчих прав громадян та виборчого законодавства. Водночас вони становитимуть і самостійний склад злочину, передбачений іншими статтями Кримінального кодексу України. З розвитком виборчих відносин в Україні відбувалося становлення злочинного впливу на інститут виборів. Практика проведення виборів усіх рівнів у нашій державі довела, що існує багато протиправних способів вплинути на перебіг голосування а, отже, на результат виборів. Із двадцяти розділів Особливої частини Кримінального кодексу України – у дев'яти містяться близько 45 видів злочинів, які при вчиненні їх під час виборчого процесу можуть бути безпосередньо пов'язані зі злочинами проти виборчих прав громадян. До них належать:

–Розділ I Кримінального кодексу України “Злочини проти основ національної безпеки України”:

Ст. 112 Посягання на життя державного чи громадського діяча.

–Розділ II Кримінального кодексу України “Злочини проти життя та здоров'я особи”:

Ст. 120 “Доведення до самогубства”;

Ст. 121 “Умисне тяжке тілесне ушкодження”;

Ст. 122 “Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження”;

Ст. 125 “Умисне легке тілесне ушкодження”;

Ст. 126 “Побої і мордування”;

Ст. 129 “Погроза вбивством”.

–Розділ V Кримінального кодексу України “Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина”:

Ст. 170 “Перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій”;

Ст. 171 “Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів”;

Ст.172 “Грубе порушення угоди про працю”;

Ст. 174 “Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку”;

Ст. 182 “Порушення недоторканості приватного життя”.

–Розділ VI Кримінального кодексу України “Злочини проти власності”:

Ст. 185 “Крадіжка”;

Ст. 186 “Грабіж”;

Ст. 187 “Розбій”;

Ст. 189 “Вимагання”;

Ст. 190 “Шахрайство”;

Ст. 194 Умисне знищення чи пошкодження майна”.

–Розділ XII Кримінального кодексу України “Злочини проти громадського порядку та моральності”:

Ст. 293 “Групове порушення громадського порядку”;

Ст. 294 “Масові заворушення”;

Ст. 295 “Заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку”;

Ст. 296 “Хуліганство”.

–Розділ XV Кримінального кодексу України “Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об’єднань громадян”:

Ст. 338 “Наруга над державними символами”;

Ст. 340 “Незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій”;

Ст. 342 “Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону”;

Ст. 344 “Втручання у діяльність державного діяча”;

Ст. 346 “Погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча”;

Ст. 357 “Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем”;

Ст. 358 “Підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут та використання”;

Ст. 360 “Умисне пошкодження ліній зв’язку”.

– Розділ XVI Кримінального кодексу України “Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів), систем та комп’ютерних мереж”:

Ст. 361 “Незаконне втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп’ютерів) систем та комп’ютерних мереж”.

–Розділ XVII Кримінального кодексу України “Злочини у сфері службової діяльності”:

Ст. 364 “Зловживання владою і службовим становищем”;

Ст. 365 “Перевищення влади або службових повноважень”;

Ст. 366 “Службове підроблення”;

Ст. 367 “Службова недбалість”;

Ст. 368 “Одержання хабара”.

–Розділ XVIII Кримінального кодексу України “Злочини проти правосуддя”:

Ст. 375 “Постановлення суддею завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали чи постанови”;

Ст. 382 “Невиконання судового рішення”.

Це, звісно, не повний перелік протиправних діянь, які пов’язані зі злочинами проти виборчих прав громадян, адже будь-який злочин, вчинений під час виборчого процесу, при великому бажанні, можна пов’язати із проведенням виборів. Але все ж таки зазначені вище статті передбачають відповідальність за ті злочини, які найбільш поширені, тобто найчастіше вчиняються під час виборчого процесу і можуть певним чином вплинути на голосування чи результати виборів як на місцевому рівні, так і на загальнодержавному. Водночас названі статті не дають можливості розібратися, яким чином і як саме ці злочини можуть бути пов’язані з порушенням виборчих прав громадян і тим більше впливати на виборчий процес. Отож розглянемо, їх детальніше та наведемо декілька прикладів із слідчої практики.

Так, ст. 112 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за посягання на життя громадського чи державного діяча. Цей злочин зазвичай вчиняють саме у період виборчого процесу в державі, з метою залякати кандидата, а не фізичного його усунення, тобто вбивства, і дати йому зрозуміти, що його життя, навіть коли він стане депутатом чи мером, буде під загрозою.

Яскравим прикладом взаємозв’язку цього злочину з виборами є посягання на життя, шляхом отруєння кандидата на пост Президента України Віктора Ющенка восени 2004 р. За цим фактом Генеральною прокуратурою України порушена кримінальна справа за ст. 112 Кримінального кодексу.

Не менш небезпечними є злочини проти життя і здоров’я особи, які передбачені II Розділом Кримінального кодексу України, а саме: заподіяння умисних тілесних ушкоджень будь-якої тяжкості (статті 121; 122; 125); побої і мордування (ст. 126); погроза вбивством (ст. 129) та ін. Об’єктом посягання цього виду злочинів під час виборчого процесу, на відміну від попереднього, є не тільки кандидат на виборну посаду чи політичний діяч, а й члени виборчих комісій, особи, які проводять агітацію за ту чи іншу політичну силу, політичні опоненти, прості виборці, загалом усі ті особи, котрі пов’язані з виборчим процесом як безпосередньо, так і опосередковано; не рідко заподіюються тілесні ушкодження однією особою іншій через протилежні політичні уподобання чи симпатії.

Так, слідчими підрозділами Головного управління Міністерства внутрішніх справ України в м. Києві порушено і розслідується кримінальна справа за фактом побиття прихильників кандидата в Президенти України В. Ющенка біля приміщення Центрвиборчкому 23 жовтня 2004 р.

У Розділі V Кримінального кодексу України, окрім злочинів проти виборчих прав громадян, передбачена кримінальна відповідальність за порушення трудових та інших особистих прав людини і громадянина, а саме:

за перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій (ст. 170); журналістів (ст. 171); грубе порушення угоди про працю (ст. 172); примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 173); порушення недоторканності приватного житла (ст. 182).

Саме під час проведення виборчих кампаній усіх рівнів активізується вчинення протиправних діянь стосовно професійних спілок, політичних партій та журналістів, оскільки професійні спілки мають ідеологічний вплив на своїх членів, політичні партії – на свій електорат, а журналісти – інформаційний вплив на суспільство загалом. Перешкоджаючи вказаним суб'єктам виконувати свої безпосередні функції під час виборчого процесу, можна реально вплинути на результати голосування. Особливо небезпечним є перешкоджання професійній діяльності журналістів, оскільки в сучасних умовах інформатизації цей вид діяльності набув великого суспільного значення. Не варто також залишати поза увагою зловживання роботодавцями, керівниками стосовно працівників, які під час проведення виборчої кампанії можуть порушувати не тільки трудове законодавство, а й вчиняти злочини, передбачені Кримінальним кодексом, такі як: примушування до участі у страйку або масових пікетах на підтримку тієї чи іншої політичної партії (блоку), застосування адміністративного ресурсу, звільнення через політичні симпатії, які не збігаються з ідеологією керівництва підприємства чи установи, безпідставне та неоплачуване збільшення навантаження чи понаднормований робочий день (у друкарнях, на поліграфічних комбінатах для виготовлення великої кількості агітаційних матеріалів) тощо.

В одному із сіл Знаменського району Кіровоградської області гр. С., перебуваючи на посаді сільського голови, у жовтні 2004 р. здійснювала передвиборчу агітацію на користь одного з кандидатів на пост Президента України. С. особисто давала вказівки підлеглим працівникам про проведення агітації за вказаного кандидата, надаючи їм для цього друковані передвиборчі агітаційні матеріали на його підтримку. У разі відмови підлеглих осіб від вчинення таких дій С. погрожувала звільненням з роботи чи невиплатою премій.

Злочини проти власності в нашій державі завжди домінують у кримінальній статистиці. Їх вчиняють у великій кількості, оскільки вони мають майновий характер, що пов'язано з низьким фінансовим становищем населення. Але все ж таки вчинення крадіжок (ст. 185), грабежів (ст. 186), розбоїв (ст. 187), вимагань (ст. 189), шахрайств (ст. 190) та умисного знищення чи пошкодження майна (ст. 194) під час проведення виборчих кампаній також пов'язано зі злочинами проти виборчих прав громадян.

Неодноразово із засобів масової інформації надходять повідомлення про викрадення комп'ютерів та оргтехніки з офісів політичних партій, зникнення апаратури з виборчих дільниць, розбійні напади на громадські приймальні політичних партій і блоків, на їх представників у регіонах, умисне знищення чи пошкодження майна: автомобілів з політичною символікою, агітаційної продукції, яка є власністю рекламних агентств (так звані біг-борди, лайт-борди), агітаційних наметів тощо.

Звичайно, усе вищезазначене не має безпосереднього значного впливу на виборчий процес, а отже, на його результати, але все ж таки створює проблеми щодо організації виборів, відволікає увагу громадськості, заподіює збитки політичним опонентам, а також потребує часу на відновлення нормальної роботи громадської приймальні чи виборчої дільниці.

У м. Севастополі 48-річна мешканка м. Нова Каховка Т. та 38-річний гр. Казахстану Е., представляючись співробітниками міської адміністрації, пропонували підприємцям в обмін на великі суми грошей сприяння щодо надання земельних ділянок до проведення виборів 2006 р., оскільки нібито мали вплив на владу міста, яка може змінитися у результаті голосування. Схиляли потерпілих передати гроші для вирішення питання, і якомога швидше, оскільки як прийде нова влада, їх послуги будуть значно дорожчі або й взагалі земля відводиться не буде.

Саме під час передачі грошей членів злочинної групи й затримали співробітники Управління Міністерства внутрішніх справ України в м. Севастополі. При огляді у зловмисників були вилучені гроші, підроблені візитні картки керівників силових структур і відомств України, списки номерів телефонів цих осіб, а також телефони посадових осіб органів влади Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Слідчим відділом Управління Міністерства внутрішніх справ України в м. Севастополі порушено кримінальну справу за ч. 4 ст. 190 Кримінального кодексу України України – шахрайство, скоєне в особливо великих розмірах.

Масове проведення мітингів стало невід'ємним елементом ведення політичними партіями і блоками виборчих кампаній останніх років. Саме в період виборчого процесу більшість майданів, площ центральних вулиць великих міст перетворюються на масові пікети на підтримку тієї чи іншої політичної сили. І саме при такій великій скупченості людей (від декількох сотень до десятків тисяч) існує велика ймовірність вчинення групових порушень громадського порядку (ст. 293), масових заворушень (ст. 294), закликів до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295), хуліганства (ст. 296). Ці види злочинів містяться в Розділі XII Кримінального кодексу України “Злочини проти громадського порядку та моральності”. За своєю природою групове порушення громадського порядку та масові заворушення є дуже небезпечним видом злочину, оскільки завдають великих матеріальних збитків, а також призводять до людських жертв. За кількістю учасників мітинги, які мають політичний підтекст, можна порівняти лише з походами футбольних уболівальників після матчу або з народними “гуляннями” на майданах у великі свята (Новий рік, День незалежності тощо), от тільки створюються вказані вище масові групи різними способами. Політичні мітинги здебільшого створюються штучно, а всі решта – природно; і мета у них також різна: якщо політичні мітинги створюються для привернення уваги громадськості чи впливу на державні органи, то футбольні походи і святкові масові події – для відпочинку громадян. Саме вказані види злочинів є дієвим інструментом для впливу на перебіг виборів; шляхом вчинення масових заворушень чи групового порушення масового

характеру можна зірвати проведення виборів як у провінційних містечках так, і у великих містах, що дасть змогу вплинути на результати голосування. Отже, зв'язок цих злочинів з виборчим процесом та їх велика суспільна небезпека не викликає сумніву, саме тому, щоб запобігти масовим заворушенням та хуліганству під час виборів, органи внутрішніх справ переходять на посилений режим несення служби, збільшується кількість патрулів у центральних частинах міст та в місцях великого скупчення людей.

Розділ XV “Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян” також містить низку злочинів, які безпосередньо можуть бути пов'язані зі злочинами проти виборчих прав громадян. До них належить: наруга над державними символами (ст. 338); незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів (ст. 340); втручання у діяльність державного діяча (ст. 344); викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ст. 357); підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут та використання (ст. 358); умисне пошкодження ліній зв'язку (ст. 360) та ін.

Комп'ютеризація суспільства значно полегшує будь-яку людську діяльність. Не становить винятку і сфера виборчих відносин. Шляхом використання комп'ютерних мереж, можливо значно оптимізувати виборчий процес і всі процедури, які з ним пов'язані, а саме уніфікацію та впровадження засобів автоматизації виборчих і референдумних процедур. Сьогодні в Україні для інформаційної організації і супроводження процесів підготовки та проведення виборів існує єдина інформаційно-аналітична система “Вибори”. Але нормальному функціонуванню електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж може завадити незаконне втручання у їх роботу (ст. 361). Наслідки такого втручання важко перебільшити, вони можуть бути просто катастрофічними і звести нанівець усю роботу виборчих комісій.

Велику частину злочинів проти виборчих прав громадян вчиняють службові особи. Усі члени виборчих комісій є службовими особами, оскільки відповідно до Кримінального кодексу України, будь-який член виборчої комісії є службовою особою. Тому природно, що під час проведення виборчого процесу кількість злочинів у сфері службової діяльності збільшується, передусім йдеться про такі злочини, як: зловживання владою чи службовим становищем (ст. 364); перевищення влади чи службових повноважень (ст. 365); службове підроблення (ст. 366), службова недбалість (ст. 367), а також хабарництво (статті 368, 369, 370). Такі протиправні діяння, можуть призвести до катастрофічних наслідків. Якщо хоча б один член виборчої комісії (окружної, територіальної, дільничної) буде недбало ставитись до своїх службових обов'язків, підробить відомості у виборчій документації, то вся робота комісії зведеться нанівець, а результати голосування будуть спотворені та сфальсифіковані, що викличе сумніви стосовно легітимності обраної влади.

На Сумщині викрито посадову особу комерційної структури, депутата Сумської міськради, яка у жовтні 2004 р. під час проведення виборів Президента України передала головам комісії двох виборчих дільниць, відповідно, 8 та 10 тис. грн хабара за схвалення виборців до голосування за одного з кандидатів у Президенти України. Під час обшуку вилучено чисті бланки відкріпних посвідчень та бланки розписок голів виборчих дільниць за отримання грошей. Порушено кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ч.1 ст.369 Кримінального кодексу України (давання хабара).

Наша країна перебуває ще у стані свого розвитку, не тільки демократичного, економічного, а й правового. Тому саме у сфері правових відносин є низка нагальних проблем, не становить виняток і судова система. На жаль, ще трапляються випадки винесення суддями завідомо неправосудних вироків, рішень, ухвал, постанов (ст. 375). Винесення неправосудних вироків, пов'язаних з виборчим процесом, призводить до політичної дестабілізації суспільства. Характерною ознакою останніх виборчих кампаній є те, що після закінчення виборів до судів різних рівнів подаються скарги та позови про порушення виборчого законодавства, з метою змінити результати голосування чи скасувати їх повністю. І саме серед цієї навали судових справ деякі судді, з різних причин, можуть виносити завідомо неправосудні вирокі, щоб задовольнити позовні вимоги "потрібних" політичних сил.

Отже, виборчий процес, як невід'ємна складова суспільних відносин у демократичній державі, пов'язаний з багатьма негативними виявами злочинного характеру. На основі статистичних даних про стан злочинності в Україні за останні роки проведення виборів народних депутатів України, сільських, селищних, міських голів, Президента України та позачергових виборів народних депутатів України (2002, 2004, 2006, 2007 рр.) можна прослідкувати, яким саме чином виборчий процес впливає на криміногенну обстановку в державі загалом, а саме: чи зростає рівень злочинності під час виборчої кампанії, чи, навпаки, зменшується. (табл. 2.1)

Таблиця 2.1

Дані для аналізу впливу виборчого процесу на кількість зареєстрованих злочинів, виявлених у 2002, 2004, 2006 роках [212]

Місяці	2002		2004		2006	
	Усього зареєстр. злочинів	Загальнокримінальної спрямован.	Усього зареєстр. злочинів	Загальнокримінальної спрямован.	Усього зареєстр. злочинів	Загальнокримінальної спрямован.
Січень	35554	32832	49526	44342	34600	29322
Лютий	38107	37757	48549	43927	29890	26841
Березень	33812	29077	49721	44225	41551	31853
Квітень	43515	39286	43564	36629	34749	30760
Травень	37865	35586	41385	37599	34735	30805
Червень	37683	36623	44888	39735	36860	32295

Липень	38678	38228	43326	39917	36661	33259
Серпень	34865	32902	41254	37124	34858	31533
Вересень	36871	35624	44172	39944	35957	32220
Жовтень	35096	35864	38651	35952	33851	31288
Листопад	45675	46551	36363	34548	32792	30724
Грудень	32940	33921	38706	38392	34396	33818
Усього	450 661	434 251	520 105	475 934	420 900	378 294

Згідно з ч. 3 ст. 17 Закону України “Про вибори Президента України” та ч. 2 ст. 16 Закону України “Про вибори народних депутатів України” виборчий процес розпочинається не пізніше ніж за 120 днів до дня голосування, що в календарному обчисленні становить майже чотири місяці [149]. Так, під час виборчого процесу 2004 р. у період із серпня по листопад зареєстровано 160 440 злочинів, що становить 30,8 % від усіх зареєстрованих за рік, кількість яких – 520 105 злочинів [212]. За вказаний період рівень злочинності в державі був дещо меншим, порівняно з іншими місяцями, на 6 – 8 %. Схожа ситуація з рівнем злочинності була під час виборчого процесу 2006 р. У період із січня по березень зареєстровано 106 041 злочин [212], що становить 25,2 % від усіх зареєстрованих за рік, а саме 420 900.

Отже, відповідно до наведених статистичних даних виборчий процес суттєвого не впливає на рівень злочинності в державі, проте в період проведення виборчих кампаній спостерігається незначне зменшення кількості зареєстрованих злочинів. На це зменшення, на наш погляд, можуть впливати такі чинники, як зацікавленість більшої частини населення виборчим процесом, активна безпосередня участь великої кількості громадян у ньому і, відповідно, зайнятість суспільно-політичними процесами, які впливають на майбутнє країни, а також приділення значної уваги правоохоронними органами забезпеченню правопорядку у визначний для держави період. Це пов'язано із задіянням великої кількості особового складу в несенні служби не тільки в день виборів, а й протягом усього виборчого процесу, що загалом сприяє запобіганню злочинності.

2.2. Стан і тенденції злочинності що посягає на виборчі права громадян

Отримання об'єктивної інформації про стан, рівень, структуру та динаміку розвитку злочинності у сфері виборів є одним з важливих завдань, яке постає при розробленні та здійсненні заходів запобігання такому виду злочинності. Знання реальної ситуації про вчинення злочинів проти виборчих прав громадян необхідне для визначення як державної стратегії протидії злочинам, що розглядаємо так й адекватних законодавчих, правозастосовних, організаційних й інших заходів такої протидії.

Традиційно з'ясування стану й тенденцій розвитку того чи іншого виду злочинів здійснюється насамперед і, головним чином, на підставі офіційних

даних про вчинені правопорушення, осіб, які, їх вчинили, про регіони їх поширення тощо. Стосовно злочинів проти виборчих прав громадян, то зробити це досить складно з огляду на те, що офіційна статистика фіксує відповідні показники лише щодо певної частини таких злочинів. Це пов'язано з тим, що, по-перше, одну частину злочинів проти виборчих прав громадян правоохоронні органи не виявляють узагалі; по-друге, частина таких злочинів, учинених у сукупності з іншими, не відображено у вказаній статистиці; по-третє, певна кількість цих злочинів враховується статистикою як інші види злочинів, а саме: проти особи, проти громадського порядку, як службові злочини тощо.

Усе вищезазначене ускладнює процес встановлення повної та об'єктивної картини про стан, рівень, структуру, тенденції, географію злочинів проти виборчих прав громадян. Водночас, отримати уявлення про це, ґрунтуючись на офіційній статистиці та вивченні кримінальних справ, усе ж таки можливо [137, с. 13].

Злочинність у сфері виборчого процесу взагалі і злочини проти виборчих прав громадян України зокрема перетворились в явище, що створює одну з головних загроз конституційному ладу нашої держави та функціонуванню інституту публічної влади. Це пов'язано, насамперед, із системністю та масовою поширеністю злочинів даної категорії, унаслідок чого шкода, завдана цими злочинами, обчислюється не тільки матеріальними цінностями, а й спотвореними результатами голосування. В результаті - на виборні посади можуть потрапити особи, які фактично не були на них обрані і навпаки, а від цього залежить подальший економічний, демократичний, правовий розвиток України.

Крім того, криміналізація виборчих відносин призводить до деформації й атрофії правових форм, встановлення асоціальних норм поведінки у цій сфері.

Одним з найважливіших елементів кримінологічної характеристики всієї злочинності або того чи іншого виду (групи) злочинів є її рівень як кількісна характеристика злочинності в конкретно взятій державі або суспільстві за певний період часу, що включає в себе кількість вчинених злочинів і кількість осіб, котрі їх вчинили (абсолютні показники), та коефіцієнти злочинності (відносні показники) [41, 90; 101, 64; 100, 43]. Розпочнемо з дослідження офіційних даних стосовно рівня злочинності у сфері виборчого процесу, а саме кількості вчинених злочинів проти виборчих прав громадян. За даними Департаменту інформаційних технологій Міністерства внутрішніх справ України протягом 1995 – 2007 рр. було виявлено 2237 таких злочинів (табл. 2. 2).

Таблиця 2.2

Дані для аналізу динаміки кількості злочинів проти виборчих прав громадян, виявлені за 1995 – 2007 рр. [48; 137]

Роки	1995	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2
		1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	

Кількість злочинів	11	7	3	23	9	7	4	34	7	130	1887	105	10
--------------------	----	---	---	----	---	---	---	----	---	-----	------	-----	----

З наведених даних можна припустити, що суттєвих проблем з порушенням виборчих прав громадян до 2004 р. в Україні не було. Це підтверджується невеликою кількістю зареєстрованих злочинів, які тільки у 1998 та 2002 рр. перевищили цифру 20 злочинів, а протягом усіх інших років перебували у досить стабільному стані. Це пояснюється, на нашу думку, такими причинами: по-перше – після багатьох років правління однопартійної системи Радянського Союзу у виборців середнього та старшого віку залишилися непохитні погляди стосовно чесності, прозорості та легітимності виборчого процесу, тому вони майже не приділяли належної уваги своїм виборчим правам, зокрема їх захисту; по-друге – у перші роки незалежності нашої держави про її економічний добробут і стабільність можна було лише мріяти, отож, більшість громадян, працюючи на державних підприємствах, в установах та організаціях, навіть за мізерну платню, дуже цінували свою роботу і боялися її втратити. З огляду на це, вплив на своїх працівників адміністрація підприємств мала беззаперечний, який і застосовувався при агітації під час виборчої кампанії; по-третє – дуже висока латентність цих злочинів у пострадянський період. Адже за часи тоталітарного режиму громадяни звикли, що проти влади боротися та захищати свої права й інтереси досить небезпечно.

Усе це в сукупності, на наш погляд, вплинуло на кількість зареєстрованих злочинів у перші десять років незалежності. Не вплинули на цю тенденцію і зміни кримінального законодавства у 2001 р., відповідно до якого кількість статей, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян, збільшилася з трьох до чотирьох, у 2006 р. - з чотирьох до шести, а також значно розширено зміст цих статей.

Деякого оптимізму надає значне збільшення кількості виявлених злочинів проти виборчих прав громадян у 2004 р. (130) – рік проведення виборів Президента України та у 2005 р. (1887), коли виявлені протиправні вчинки на президентських виборах отримали документальне оформлення у вигляді порушених кримінальних справ. Кількість зареєстрованих злочинів у цей період становить більше 90 % від усіх зареєстрованих за 13 років.

Аналіз статистичних даних про стан злочинності у сфері виборчого процесу в Україні протягом 2002–2007 рр. показав, що частка злочинів проти виборчих прав громадян у загальній структурі злочинів проти особистих прав і свобод людини та громадянина суттєво змінювалась і була найбільшою у 2005 р. – 13,5 % (1887 зареєстрованих злочинів) та найменшою у 2003 р. – 0,07 % (7 зареєстрованих злочинів) та 2007 р. – 0,06 (10 зареєстрованих злочинів). На наш погляд, різке зменшення кількості зареєстрованих злочинів цієї категорії з 2005 р. пов'язано насамперед, зі змінами у кримінально-правовій оцінці діянь, що стосуються порушення

виборчих прав громадян. Зазначене пояснюється змінами до Кримінального кодексу, що значно розширили діяння, за які настає кримінальна відповідальність.

Такий відносно невеликий відсоток злочинів проти виборчих прав громадян серед інших особистих прав пояснюється віднесенням до цієї категорії злочинів, пов'язаних з ухиленням від сплати аліментів на утримання дітей, які становлять більше 75 % від усіх зареєстрованих злочинів проти особистих прав громадян. Отже, суспільство поки що більше турбують майнові права, аніж виборчі. Оскільки єдиним джерелом влади в Україні є народ, то виборчі права громадян належать до фундаментальних, основоположних прав, які мають формувати інші права, у тому числі й майнові. (додаток В, табл. В. 2.1).

Злочинність у сфері виборчого процесу за своєю специфікою відображається в результатах діяльності та рівні активності правоохоронних органів щодо протидії цьому антисуспільному явищу. Зважаючи на високу латентність посягань, спрямованих на порушення прав людини і громадянина, ситуацію, що пов'язана з мізерною кількістю виявлених злочинів проти виборчих прав, слід сприймати як наслідок зниження активності правоохоронних органів у цій сфері відносин, що, на відміну від інших сфер, не належить до пріоритетних.

Співвідношення стану злочинності у сфері виборчого процесу з кількістю виявлених осіб, які вчинили злочини цієї категорії, показало, що зазначена тенденція зберігається і стосовно кількості виявлених осіб. Так, у 2001 р. виявлено та притягнуто до кримінальної відповідальності за злочини проти виборчих прав громадян відповідно чотири та дві особи, у 2006 р. аналогічні показники збільшилися приблизно у двадцять разів у виявлених злочинах та у сім – щодо притягнутих до відповідальності осіб і становили, відповідно, 94 та 14 осіб.

Привертає також увагу стабільність співвідношення між кількістю зареєстрованих злочинів та кількістю виявлених осіб, які їх вчинили. За період, що аналізується, це співвідношення ніколи не було менше ніж 80 %, а у 2001 р. взагалі становило 100 % (додаток В, табл. 2.3). А от кількість осіб, які були притягнуті до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, дуже не стабільна. Якщо у 2001 р. вона дорівнювала 50 % від виявлених осіб, 2002 р. – 57 %, то в наступних роках відсоток притягнення осіб до кримінальної відповідальності значно зменшився і становив у 2003 р. – 33 %, 2004 р. – менше 1 %, 2005 – 18 %, 2006 р. – 15 % та у 2007 р. – 10 %. Вказані дані викликають значне занепокоєння, адже порівняно з кількістю осіб, котрі притягуються до відповідальності за злочини всіх категорій, від загальної кількості виявлених злочинців, протягом останніх років в Україні постійно збільшувалася і станом на 2006 р. дорівнювала 96 %. Різниця дуже суттєва. Особливу увагу привертає кількість осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності у 2004 р. У цей період політичних протистоянь та масових порушень виборчого законодавства серед виявлених 116 осіб, які вчинили злочин,

засуджено лише одну особу! Залишається тільки дивуватися судовій системі нашої держави. Це пов'язано, насамперед, з тим, що переважна більшість засуджених за відсутності легальних і стабільних джерел існування намагається покращити своє матеріальне становище шляхом порушення виборчого законодавства, а також з вчиненням злочинів цієї категорії більшістю громадян уперше.

Статистичні дані Департаменту інформаційних технологій Міністерства внутрішніх справ України щодо кількості зареєстрованих злочинів проти виборчих прав громадян України, осіб, які їх вчинили, та осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за їх вчинення, за період 2001–2007 рр. наведені в додатку В.

Отже, за невеликої частки притягнутих до відповідальності осіб – звільнених від кримінальної відповідальності значно більше. У 2005 р. звільнено від кримінальної відповідальності більше як 1300 осіб, які вчинили злочини проти виборчих прав громадян. Частка цієї категорії осіб становить 82 % від загальної кількості виявлених осіб вказаного року (1677). Цей показник найбільший за весь період і, до речі, такий самий відсоток становить кількість осіб, звільнених від відповідальності з 2001 по 2007 рр. (1596 осіб звільнено від відповідальності з 1935 осіб, які вчинили злочин). Привертає увагу тенденція правозастосовчої практики у цій сфері, спрямована на збільшення кількості осіб, звільнених від кримінальної відповідальності за злочини проти виборчих прав громадян.

Діяльність правоохоронних органів з виявлення злочинів проти виборчих прав громадян, осіб, які їх вчинили, та притягнення їх до кримінальної відповідальності за 2001–2007 рр. ілюструє рис. 2.1.

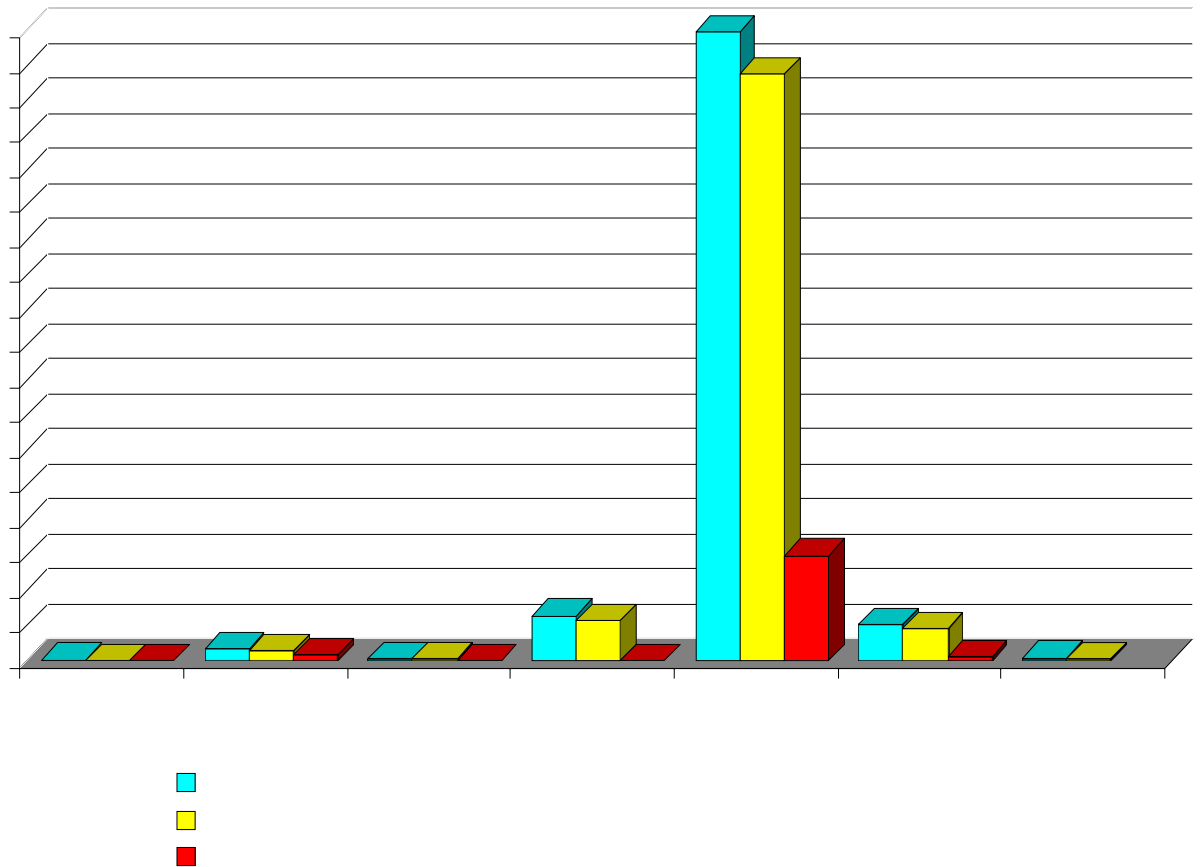

Рис. 2.1. Співвідношення зареєстрованих злочинів проти виборчих прав громадян, виявлених та притягнутих до відповідальності осіб, які їх вчинили, за 2001–2007 рр. (за даними Департаменту інформаційних технологій Міністерства внутрішніх справ України).

Вивчення кримінальних справ, порушених за вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, а також інших джерел кримінологічної інформації дозволило нам охарактеризувати осіб, які вчиняють вказані злочини, що дасть можливість зробити висновки про криміногенну активність й особливості злочинної поведінки представників різних вікових груп. Відомо, що вік багато в чому визначає життєві цілі, установки, потреби людини, коло її інтересів, знайомств, нарешті – спосіб життя людини взагалі. Крім того, залежно від віку людини різним є вплив на неї зовнішнього соціального середовища. Отже, відсоток осіб за віком, які вчиняють злочини проти виборчих прав громадян, становить: від 18 до 24 років – 11,8 %, 25–34 років – 25,9 %, 35–49 років – 49,8 %, 50 років і більше – 12,5 %. Отже, переважну більшість злочинів проти виборчих прав громадян (88 %) вчиняють зрілі у віковому розумінні особи.

Співвідношення частки жінок та чоловіків майже однакове – 48,4% та 51,6 % відповідно. Лише за видами злочинів ці показники не суттєво змінюються. Так, фальсифікацію виборчих документів зазвичай вчиняють жінки – 51,9 %, а перешкоджанню виборчого права чи роботі виборчої комісії, навпаки, чоловіки 58,4 %. Відомості щодо соціального статусу цієї категорії осіб наведені в додатку В рис. В 2.4. Велика кількість осіб є

працевдатними, які не працюють і не навчаються, та безробітними – 26,2 %. Найбільший відсоток серед тих, хто працює, становлять робітники різних сфер діяльності – 24,7 %. Чимало також членів виборчих комісій – 23,2 %, значно менше голів окружних, дільничних виборчих комісій – 3,7 %. Серед виявлених осіб є і державні службовці – 14,7 %, а також представники політичних партій, блоків – 4,1 % (Див. додаток А).

Освітній рівень осіб, які вчиняли злочини проти виборчих прав громадян, характеризується таким чином: частка осіб, які мають вищу освіту, є значною, трохи більше ніж у половини виявлених осіб – 50,9 %, решта мають загальну середню – 27,6 % та середню спеціальну – 21,5 %. Домінування осіб з вищою освітою пояснюється тим, що більшість членів виборчих комісій мають вищу освіту, а також тим, що для порушення виборчих прав громадян, наприклад шляхом фальсифікації, потрібний певний інтелектуальний потенціал, який здебільшого є саме в осіб з вищою освітою. Стосовно осіб із середньою освітою, то вони, як правило, стають фігурантами справ з приводу підкупу виборців або просто механічними виконавцями злочину.

Частка злочинів, учинених групою осіб, дещо менша за 10 % від усіх виявлених злочинів і становить за увесь період з 2002 по 2007 рр. – 209. Найбільший показник цього критерію сягнув у 2005 р., а саме 159 злочинів, вчинених групою осіб – це 76 % за п'ять років. Найбільше групи осіб вчиняють фальсифікації виборчих документів чи підсумків голосування – 180 таких злочинів та перешкоджання здійсненню виборчого права, роботі виборчої комісії – 29, що становить від усіх виявлених злочинів з цією кваліфікуючою ознакою – 86,1 % та 13,9 % відповідно. Що стосується осіб, які були раніше судимими і вчинили злочини проти виборчих прав, то їх частка становить усього 1,2 % з усіх виявлених злочинів, а саме – 27 осіб.

Привертає увагу незначна частка злочинів, які вчинили особи у стані алкогольного, наркотичного, токсичного, психотропного сп'яніння – 0,8 %, адже вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, переважно, потребує якнайбільшої концентрації уваги та координації рухів.

Вивчення кримінальних справ про злочини проти виборчих прав громадян, а також інших джерел кримінологічної інформації дозволило нам проаналізувати структуру вказаних злочинів за такими видами:

1) перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача;

2) фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування;

3) незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму;

4) порушення таємниці голосування;

5) порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку).

Аналіз статистичної звітності Департаменту інформаційних технологій Міністерства внутрішніх справ України, а також вивчення кримінальних справ про злочини проти виборчих прав громадян дозволили виявити співвідношення зазначених вище категорій злочинів та зміни в їх структурі за період часу, що досліджується. Зміни у структурі злочинів, пов'язаних з порушенням виборчих прав, що були виявлені протягом 2001–2007 рр., відображені в табл. 2.3 та в додатку В (рис. В. 2.2).

Відповідно до статистичних даних, протягом 2001–2007 рр. спостерігається значне домінування серед вищезазначених видів злочинів таких, як фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування – 1960, що становить приблизно 90 % серед усіх злочинів, виявлених за вказаний період. Досить мало виявлено злочинних діянь, які перешкождали здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача, усього – 212, що у порівнянні з попередніми цифрами значно менше. А от кількість виявлених злочинів проти виборчих прав громадян, які було вчинено шляхом порушення таємниці голосування або незаконного знищення виборчої документації чи документів референдуму, просто мізерна – 4 та 1 відповідно. Чому так мало саме цих злочинів, дивно, адже кожен виборець, який проживає у великому місті, неодноразово під час виборів міг спостерігати, як під час голосування, щоб не стояти в черзі до кабінки для голосування, деякі виборці заповнювали виборчі бюлетені у непристосованих для цього місцях: на підвіконнях, стільцях, на колінах; при цьому порушити таємницю голосування таких громадян міг будь-хто.

Статті Кримінального кодексу України, які передбачають відповідальність за порушення виборчих прав громадян, не те, щоб застосовуються дуже рідко, а взагалі не діють. Так, жодного разу продовж дослідженого періоду не порушувались кримінальні справи за статтями 159¹ “Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)” та 160 “Порушення законодавства про референдум”. Якщо в першому випадку причиною відсутності кримінальних справ може бути малий термін дії вказаної норми, оскільки вона була запроваджена не так давно (23 лютого 2006 р.), то у другому – навпаки, відсутністю референдумів в Україні. Як відомо, такий процес відбувся лише один раз у 2002 р., тому постає питання про доцільність існування вказаної статті у Кримінальному кодексі України.

Наведене вище свідчить про те, що все ж таки основним способом порушення виборчих прав громадян та впливу на перебіг голосування є саме фальсифікація виборчих документів у будь-якій формі, від підроблення відкріпних посвідчень, списків виборців, підписів виборців чи членів виборчих комісій і до брутальних підроблень протоколів про підсумки голосування (детальніше це питання ми розглянули в попередньому підрозділі).

Для повної уяви про стан злочинності у сфері виборчого процесу необхідно проаналізувати статистичні дані про адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення.

Аналіз динаміки зареєстрованих адміністративних правопорушень у сфері виборчого процесу за період 2001–2006 рр. дозволяє зробити висновок про незначну їх кількість – 178, по-перше, а, по-друге – про циклічність, тобто кількість виявлених правопорушень збільшилася у три – чотири рази саме в рік проведення виборів: 2002, 2004, 2006 рр. Так, найбільше, їх виявлено у 2004 р. – 67 (37,6 %), а найменше у 2003 р. – 1 (0,5 %).

Співставляючи кількість виявлених адміністративних правопорушень, які посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення, та кількість злочинів проти виборчих прав громадян, ми дійшли висновку, що адміністративних правопорушень виявляється значно менше ніж злочинів – 178 та 2177 відповідно. На наш погляд, наявна динаміка свідчить не про реальне зменшення фактично вчинених адміністративних правопорушень, а є відображенням неможливості або небажання правоохоронних органів, передусім органів внутрішніх справ, боротися з порушеннями виборчого законодавства адміністративно-правовими засобами (додаток В табл. В. 2.4, рис. В. 2.6)

Адекватна характеристика та оцінка стану злочинності у сфері виборчих відносин потребує порівняння показників злочинності серед адміністративно-територіальних одиниць України, що дозволить визначити місце за станом злочинності у сфері виборчих відносин певної області стосовно інших областей нашої держави. Вказане робить кримінологічну характеристику вказаного виду злочинності більш повною та змістовною, дозволяє розглянути її у контексті масштабніших кримінологічних процесів [139, с. 78].

Регіональні показники щодо кількості виявлених злочинів проти виборчих прав громадян у період з 2001 по 2007, рр. такі: Автономна Республіка Крим – 55, Вінницька та Полтавська області – по 39, Волинська, Львівська, Тернопільська – по 36, Дніпропетровська область – 33, Донецька – 214, Житомирська та Хмельницька – по 103, Закарпатська та Рівненська – по 47, Запорізька – 254, Івано-Франківська – 26, Київська область – 30, м. Київ – 65, Кіровоградська – 120, Луганська – 151, Миколаївська – 190, Одеська – 48, м. Севастополь – 1, Сумська – 63, Харківська – 221, Херсонська – 53, Черкаська – 45, Чернігівська – 101, Чернівецька – 21 злочин.

Отже, найбільшу кількість злочинів проти виборчих прав громадян виявляють на Сході України – у Запорізькій, Донецькій та Харківській областях, кількість злочинів у яких становить більше 31 % від усіх виявлених, тобто на кожну з цих областей приблизно припадає по 10 %, що порівняно із загальнодержавним показником є досить великою цифрою.

Найменше ж злочинів виявлено у м. Севастополі – усього один злочин – та на Заході, а саме: у Чернівецькій, Івано-Франківській, Львівській, Волинській, Тернопільській областях відсоток виявлених злочинів

становить 1,6 % від усього загалу. Ці кратні розбіжності в кількості виявлених злочинів серед областей можна пояснити таким чином: по-перше, щільність населення у східних областях значно більша ніж у західних, по-друге, кількість міського населення у східних областях значно перевищує показник західних і, по-третє, загальний рівень злочинності у східному регіоні теж більший ніж у західному. Усе це загалом і впливає на таку різницю у кількості виявлених злочинів. Водночас показники на Сході значно більші ніж в областях з неменшою щільністю населення (наприклад Київська область та м. Київ, кількість злочинів у цих адміністративно-територіальних одиницях разом становить 95 злочинів, що у 2,5 рази менша ніж у Запорізькій області). Кількість виявлених злочинів проти виборчих прав громадян у розрізі областей за період 2001–2007 рр. відображено в додатку В (табл. В. 2.7, рис. В. 2.6).

З наведеного можна дійти висновку, що все ж таки небезпека ймовірності порушення виборчих прав громадян у східних областях України дещо більша ніж по всій країні, у зв'язку з чим політичні партії та блоки під час виборчих кампаній спрямовують майже третину своїх представників та спостерігачів саме до цих областей.

Узагалі, як уже зазначалося, дані про кількість вчинених злочинів проти виборчих прав громадян не відображають реальної картини їх поширеності, а лише характеризують один аспект проблеми запобігання цим злочинам – активність (і певною мірою ефективність) правоохоронних органів у зазначеній сфері. Те, що такі справи не порушувалися зовсім чи порушувалися в мізерній кількості (скажімо, після парламентських виборів 1998 та 2002 рр. та президентських виборів 1999 р.), зовсім не означає відсутності на тих виборах багатьох порушень виборчого законодавства злочинного характеру. Це є свідченням іншого змісту державної політики в частині правового реагування на такі злочини, що обумовлювало, щонайменше, бездіяльність правоохоронних органів

Спробуємо проаналізувати, які саме чинники обумовлюють високу латентність злочинності у сфері виборчого процесу. Латентна (прихована) злочинність, що становить разом із зареєстрованою фактичну злочинність, з низки причин створює перепони для адекватної протидії злочинним посяганням на виборчі права громадян. За відсутності відомостей про фактичні розміри злочинності у сфері виборчих відносин, її рівень, структуру, динаміку неможливо визначити потрібний для боротьби з нею обсяг сил і коштів правоохоронних та інших органів, їх концентрацію на окремих напрямках цієї діяльності. Не будучи досить проінформованим про стан цього виду злочинності та не маючи достовірного кримінологічного прогнозу на майбутнє, суспільство і керівництво країни не можуть уявити всієї гостроти проблеми. Саме тому не залучаються повною мірою соціальні й державні інститути до боротьби з цим явищем. Ускладнюється розроблення правильної тактики та стратегії протидії злочинам проти виборчих прав громадян, зокрема правозастосовної та законодавчої діяльності. Очевидно, правоохоронна діяльність у галузі охорони виборчого законодавства була б

більш ефективною, якщо включала б у себе заходи щодо запобігання латентності правопорушень та злочинів, спрямованих на порушення виборчих прав громадян.

Статистична звітність щодо зареєстрованих злочинів є тими одиницями вибіркової сукупності, на основі якої можливо скласти точну характеристику всієї (з урахуванням латентної) злочинності. Але, на наш погляд, зазначені положення є правильними у тих випадках, коли зареєстрована частина злочинності має хоча б один порядок з фактичною. Стосовно злочинності у сфері виборчого процесу, коли її офіційна та фактичні частини відрізняються в десятки або навіть сотні разів, до теоретичних і практичних висновків, які ґрунтуються на аналізах лише статистичної звітності, слід ставитись з обережністю. Наприклад, на шпальтах деяких друкованих видань з'являлася інформація про виявлення органами внутрішніх справ протягом 2005 р. майже 5600 фактів голосування особами за відкріпними посвідченнями більше одного разу, водночас офіційна статистика зафіксувала лише 1887 виявлених злочинів [148]. Для отримання точної кримінологічної картини офіційна статистика повинна бути доповнена альтернативними видами кримінологічної інформації – соціологічними опитуваннями, оцінками фахівців, контент-аналізами матеріалів преси, вивченням офіційних документів, що стосуються даного питання, тощо. Так, встановленню дійсних меж латентності не тільки злочинів проти виборчих прав громадян, а й інших злочинів може сприяти опитування населення за допомогою анонімних анкет через місцеві друкарські органи або поштові відділення. Але навіть і без такої корекції кримінальна статистика містить дуже цінну інформацію для кримінолога [158, с. 107].

На наш погляд, злочини проти виборчих прав громадян здебільшого мають природну латентність. До природно-латентних у науковій літературі відносять сукупність злочинів, які не стали надбанням органів та установ, що їх реєструють і здійснюють переслідування винних, відповідно не врахованих у кримінальній статистиці, та щодо котрих не прийнято передбачених законом заходів реагування [51]. На реєстрацію фактично вчиненого злочину впливають певні обставини. У науковій літературі виділяють три таких основних чинники:

- правильна юридична оцінка громадянами, посадовими особами злочинного діяння та їх активної позиції в установленні соціально-правової справедливості (що полягає в наданні допомоги органам правосуддя), які виражаються у формі письмових або усних заяв до правоохоронних органів;
- поінформованість про злочинне діяння може бути обумовлена активністю правоохоронного органу щодо виявлення злочинної дії та його ресурсними можливостями;
- поінформованість про злочин деякою мірою залежить і від особи, яка його вчинила, у тому разі, коли вона кається у вчиненому та сама повідомляє про вчинений злочин [23, с. 13].

Стосовно першого чинника, зазначаємо, що очікувати виявів активності, спрямованих на інформування правоохоронних органів стосовно

вчинених злочинів можна від осіб, які є свідками або отримали інформацію щодо факту злочину від інших осіб, а також, коли особа є потерпілою. Особливістю злочинів проти виборчих прав громадян є те, що зазвичай немає чітко вираженої жертви злочину. Чинники ж, що обумовлюють активність свідків або проінформованих осіб, насамперед пов'язані з їх правосвідомістю. Рівень індивідуальної виборчої правосвідомості залежить від самої особистості, її ціннісних орієнтацій, потреб та інтересів. Так, аналіз кримінальних справ про злочини проти виборчих прав громадян показав, що у 82,5 % злочини виявляються саме завдяки заявам та повідомленням представників підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян.

Правильна юридична оцінка громадянами злочинних діянь у сфері виборчих відносин передбачає знання ними (хоча б у загальних рисах) кримінально-правових та адміністративно-правових норм, які порушуються. Бланкетний характер диспозицій статей Кримінального кодексу та Кодексу України про адміністративні правопорушення, що встановлюють відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян, утворюють у цьому плані суттєві складнощі, адже численні нормативні акти, до яких відсилають зазначені статті, більшості населення невідомі. Отже, громадяни не стільки знають кожну окрему кримінально-правову норму, скільки тією чи іншою мірою наближаються до її знання через засвоєння цінностей виборчих прав, притаманних оточуючому соціальному середовищу. Тому, орієнтуючись у різних життєвих ситуаціях, людина виходить із загальних моральних критеріїв та інтуїтивно знаходить потрібний варіант поведінки [158, с. 109].

Що стосується діяльності правоохоронних органів у виявленні злочинів проти виборчих прав громадян, то зазвичай вона характеризується низкою об'єктивних та суб'єктивних причин. До об'єктивних належать: 1) обмеженість у часі; тривалість виборчого процесу три – чотири місяці, тому за цей час досить складно знайти та реалізувати оперативну інформацію для виявлення і запобігання злочинам порти виборчих прав громадян; 2) ресурсні можливості правоохоронних органів; 3) законодавче забезпечення діяльності органів внутрішніх справ під час виборів. Відповідно до ч. 6 ст. 34 Закону України “Про вибори народних депутатів України”, працівники правоохоронних органів здійснюють охорону правопорядку в день виборів та під час підрахунку голосів лише поза межами приміщення для голосування. У разі виникнення фактів порушень правопорядку голова, заступник голови чи секретар виборчої комісії може їх викликати виключно для вчинення дій з відновлення правопорядку і на час, необхідний для таких дій. При цьому перебування працівників органів внутрішніх справ у приміщенні для голосування в інших випадках забороняється. Значну частку злочинів проти виборчих прав громадян вчиняють саме у приміщенні для голосування (вкидання великої кількості бюлетенів, порушення таємниці голосування, псування виборчих скриньок тощо). Тому присутність там працівника органів внутрішніх справ по-перше, сприятиме запобіганню цим злочинам, а

по-друге – значно підвищила б кількість виявлених злочинів правоохоронними органами.

Відповідно до суб'єктивних причин, які впливають на виявлення злочинів проти виборчих прав громадян, належать: 1) підслідність злочинів розглядуваної категорії, що належить виключно органам прокуратури, тому органи внутрішніх справ не приділяють належної уваги виявленню саме цих злочинів; 2) небажання займатися складною категорією справ, адже при документуванні протиправних діянь, спрямованих на порушення виборчих прав громадян, працівник правоохоронного органу може зашкодити інтересам тих чи інших владних структур, які можуть бути причетні до порушень виборчого законодавства, що може позначитися на особі, котра виявила злочин, та ін.

2.3. Причини та умови вчинення злочинів, пов'язаних з порушенням виборчих прав громадян

Кримінологічна детермінація – одна з найскладніших проблем кримінології. Вивчення злочинної поведінки та її джерел здійснюється на трьох рівнях – загальному, особливому й одиничному. При вивченні походження злочинного на загальному (на рівні злочинності взагалі) й особливому рівнях (на рівні окремих видів, груп злочинів) у спеціальній літературі виділяють криміногенні чинники (детермінанти, обставини), а на рівні одиничного, якому відповідають конкретні злочинні діяння окремих людей, – причинно-наслідкові комплекси [106; 120; 45].

Як відомо, вчення про детермінацію нараховує декілька десятків видів детермінаційної взаємодії. При вивченні злочинності взагалі та окремих видів, груп злочинів розрізняють причини і умови (причинність) цих явищ, зв'язок станів, функціональну залежність, системно-структурні, статистичні та інші види зв'язків. Важливо наголосити, що причинність вужча за детермінізм, оскільки вона відображає зв'язок між явищами тільки в певному розумінні, спрощуючи їх загальну взаємодію [141, с. 90]. Коли ж у кримінології йдеться про детермінацію на рівні конкретного, маються на увазі, передусім, причини і умови. Як писав В. М. Кудрявцев, вивчення причинних зв'язків у сфері злочинної поведінки є багатограним і складним завданням [104, с. 13].

На рівні загального злочини проти виборчих прав громадян зумовлюються тими ж криміногенними чинниками, що й більшість інших видів злочинів. На нашу думку, становить інтерес аналіз детермінації злочинів у сфері виборчого процесу взагалі (на рівні особливого) і причинно-наслідкових комплексів на рівні конкретних злочинних діянь.

Не вдаючись до детального трактування різних точок зору, які отримали критичний аналіз у спеціальній літературі, зазначимо лише, що визначень причин і умов безліч. Під причиною у філософському аспекті потрібно розуміти явища, які за певних умов з необхідністю викликають, зумовлюють інші явища або зумовлюють у них зміни [130, с. 184]. Що ж стосується умов, то вони самі по собі не викликають наслідок, а лише забезпечують дію, вияв

причини. І в цьому значенні вони не відіграють визначальної ролі у вчиненні злочинного діяння. Однак їх значення і роль у причинно-наслідковому ланцюзі не можна применшити, оскільки при відсутності необхідних умов причина не спрацює і залишається лише нереалізованою можливістю.

Г. Г. Зуйков у сукупності причин і умов, що сприяють вчиненню злочину, виділяє: а) безпосередню причину вчинення злочину; б) умови, які сприяли дії безпосередньої причини в конкретному злочинному посяганні; в) обставини, що сформували безпосередню причину і які є, таким чином, причинами безпосередньої причини [66, с. 15].

Як писав М. О. Стручков у вступній статті до праці М. Вермеша “Основные проблемы криминологии”, безпосередні причини потрібно шукати у сфері свідомості людини, оскільки всі спонукальні сили, які викликають її діяння, неминуче мають пройти через голову людини, повинні перетворитися у спонукування її волі [26, с. 29]. Безпосередні причини індивідуального правопорушення, – зазначає В. М. Кудрявцев, – полягають в індивідуальних особливостях особистості суб’єкта і конкретній ситуації, у якій він перебуває [105, с. 27].

Причини та умови злочинності за походженням і сутністю соціальні. Вони завжди належать до системи соціальних суперечностей суспільства. За змістом вони є негативними, суперечать інтересам суспільства, держави. Позитивні, просоціальні явища належать до антикриміногенної системи профілактичних заходів.

Під причиною конкретного злочину в причинно-наслідковому комплексі розуміємо взаємодію суб’єктивного й об’єктивного елементів, відповідно представлених негативними морально-психологічними якостями особистості, сформованими у процесі певного тривалого впливу несприятливих умов її морального формування або протягом відносно незначного проміжку часу вже в дорослому віці при відносно сприятливих умовах формування у дитячому і підлітковому віці, і зовнішнім середовищем, що продовжує розвиток, зміцнення цих негативних особистісних якостей. Зовнішнє середовище, яке є об’єктивним елементом причини злочинних діянь, – це різноманітні конкретні життєві ситуації, в яких може перебувати людина і котрі сприяють становленню та продовженню формування будь-яких негативних якостей особистості, що відіграють провідну роль при вчиненні злочину. Вказані конкретні життєві ситуації ще не є тією сукупністю зовнішніх обставин, які остаточно формують або зміцнюють у людини рішучість вчинити злочин. Вони можуть мати місце задовго до вчинення злочинного діяння. Для зручності ми позначили їх ситуаціями першого порядку. До таких конкретних життєвих ситуацій першого порядку, де відбувається розвиток і зміцнення характерних морально-психологічних рис майбутнього порушника виборчого законодавства, можна віднести, наприклад, його постійне перебування у певному середовищі, де панують антисуспільні звички, кримінальна субкультура; корупція, безкарність за вчинені раніше правопорушення; зіткнення з представниками влади з приводу антисуспільної поведінки, яке часто може посилювати ще більше відторгнення, неприйняття норм і правил

законослухняного способу життя. Наведені несприятливі життєві ситуації викликають або ще більше посилюють у людини озлобленість, агресивність, мстивість, дратівливість та інші негативні риси.

Таким чином, кожне конкретне злочинне діяння викликається не однією певною обставиною, а їх сукупністю – як об'єктивних, так і суб'єктивних. Причому зовнішні обставини впливають на вибір поведінки людиною не безпосередньо, а сприймаються і переломлюються останньою відповідно до її внутрішнього змісту, опосередковуються цим внутрішнім змістом.

Загальні причини злочинності у сфері виборчого процесу полягають у суперечностях соціально-економічного розвитку суспільства, зокрема в надто несприятливих тенденціях в економічному житті (спад виробництва, безробіття, гіперінфляція, соціальна незахищеність широких верств населення, протиріччя в розподільчих відносинах тощо), у недоліках і прорахунках соціально-культурної, духовної сфер (спотворена моральна, правова і навіть релігійна свідомість), у загальному напруженому кримінальному стані у країні та інших явищах. Унаслідок боротьби за владу виникла всеохоплююча криза адміністративного управління, без якого раціональне функціонування будь-якого людського суспільства виявляється неможливим. У наслідок цього всі види влади значною мірою обслуговують себе, а не доручену їм справу. Способи формування як виконавчої, так і представницької еліт виявилися недосконалими, розгорнулася безпрецедентна кампанія щодо руйнування національних менталітетів та культур, підриву етичних і моральних підвалин суспільства. Тому вже почала цінуватися не чесна праця, а прибуткова, стало складно розрізняти злочинне від соціально корисного, кримінальну поведінку від бізнесу. Людські слабкості й вади, будь-яка соціальна та фізіологічна патологія не тільки набули толерантного до них ставлення, а й завдяки цілеспрямованому впливу засобів масової інформації нерідко стають модними. Телеефір заповнила жорстокість та аморальність. А це все разом сприяє заміні життєвих установок, що склалися століттями, робить морально допустимим появу будь-якого свавілля [200].

Безпосередні специфічні причини злочинів проти виборчих прав громадян усіх видів можуть бути представлені декількома групами.

По-перше, це група *соціально-моральних причин*, що містить певні погляди та звички громадян, які відображаються у безвідповідальному ставленні до конституційного ладу, державного устрою і, головне, до майбутнього своєї країни. Кризові явища в економіці відіграли вирішальну роль у виникненні глибоких деформацій соціальної сфери, багато з яких мають виражене криміногенне значення. За відсутності послідовної соціальної орієнтованості реформ, передусім на їх початковому етапі, відбулося зубожіння, люмпенізація та маргіналізація значної частини населення. Рівень законослухняності населення знижується внаслідок невиконання державою соціальних обов'язків перед своїми громадянами (відсутність адресної підтримки соціально незахищених верств населення, не виплата заробітної плати, пенсій, різних видів грошової допомоги, руйнація системи

безкоштовної медичної допомоги тощо) [200, с. 12].

Суспільство зневірилося у здатності влади змінити життя на краще, звідси й походить та легковажність і зневажливе ставлення до своїх виборчих прав, а також виборчого процесу загалом. Хибне уявлення громадян, які мають право голосу, про те, що саме їх голос нічого не вирішує, схиляє певних осіб до можливості вчинити протиправні дії, тобто порушити законодавство про вибори. Низький рівень обізнаності населення щодо механізму та послідовності виборчих процедур, велика кількість політичних партій і блоків та різноманітних політичних програм, соціальна і політична напруженість у державі, а також значний вплив на виборців засобів масової інформації, діяльність яких не завжди об'єктивна, усе це певною мірою сприяє та надає ширші можливості зацікавленим особам порушувати виборчі права громадян.

Водночас моральні причини, теж впливають на існування злочинності у сфері виборчого процесу. Значущість суспільного усвідомлення та соціально-психологічного самопочуття українців, що декларується, часом не одержує належної реалізації у повсякденній соціальній практиці. Без розуміння сучасного морально-психологічного стану суспільства, яке переживає духовну та ідеологічну кризу, будь-які заходи протидії злочинності є неефективними. У свідомості значної частини людей переважають елементарні потреби, мотиви фізичного виживання, миттєві інтереси. Невпевненість у майбутньому, відчуття перманентної загрози добробуту, переживання ненадійності, а то й уразливості соціального статусу, матеріального та службового становища викликає у багатьох людей стан фрустрації, породжує соціальну депресію, апатію, песимізм. Соціально-психологічними дослідженнями все частіше фіксується втрата сенсу життя внаслідок очікувань і надій, що не збулися, невиконаних обіцянок.

У виборців молодого віку специфічною причиною злочинного діяння є легковажність, що позначається на недостатній оцінці задуманого й усвідомленні вже вчиненого (у 10–15 % винних). Усе те, що відбувається, вони сприймають як “гру”. Досить часто молодь, яка вперше чи вдруге брала участь у виборах, дивується з приводу факту притягнення їх до кримінальної відповідальності, особливо тоді, коли злочин вчинено ними під час голосування (сфотографований у кабіні для голосування на мобільний телефон або цифровий фотоапарат бюлетень, який заповнює інша особа – порушення таємниці голосування за ст. 159 Кримінального кодексу); останні намагаються представити все як жарт або гру. Таке становище зумовлюється також прорахунками в сімейному та шкільному вихованні.

По-друге, група *ідеологічно-політичних причин*. Однією з них є культурно-виховний чинник, який передбачає не тільки ступінь інтелігентності, духовний або освітній рівень даної людини, її знання у галузі культури, начитаність і загальну інтелектуальність, а й сукупність матеріальних та духовних багатств і цінностей, створених народом, котрі оберігаються і розглядаються як додаткове багатство, що свідчить про його досягнення. До них слід віднести спосіб життя і манери, стиль та форми

міжособистісних відносин, які закріплені у звичаях і правилах поведінки. Культура народу специфічним чином відбиває його ставлення та позицію щодо до людини і суспільства, їх оцінку [11, с. 138].

Серед осіб, котрі були виявлені або притягнені до відповідальності як адміністративної, так і кримінальної за вчинення протиправних дій проти виборчих прав громадян, більшість були висококультурними, ерудованими людьми, деякі мали дві вищі освіти, обіймали відповідальні та керівні посади (майже у 70 %) [48]. Але трапляються люди з діаметрально протилежним рівнем освіченості та культури. Грубість, цинізм, брутальність, неповага до людини та її виборчих прав органічно вписані в діяльність деяких з тих, хто вчинив проступок у сфері виборчих відносин. На жаль, останнім часом відчувається брак культурних програм у засобах масової інформації. Багато чого і, головне, кращого з культурної спадщини (театральні вистави, концерти, виставки тощо) таким людям і нецікаво, і водночас недоступно внаслідок їх фінансового становища.

Серед причин існування злочинності у сфері виборчого процесу не можна не вказати на ментальність українського суспільства, адже коли особа стає свідком вчинення злочину проти виборчих прав громадян, як і будь-якого іншого, вона краще зробить вигляд, що нічого не помітила, аніж повідомить про це правоохоронні органи. При виявленні громадянином порушення його особистих виборчих прав (наприклад, помилка у списках виборців) він також навряд чи звернеться до відповідних органів для їх поновлення, мотивуючи це, в першу чергу, небажанням витратити свій особистий час.

Нестабільна політична ситуація в державі спричиняє постійне напруження всього населення України, звідси й виникає невпевненість громадян у майбутньому, що сприяє виникненню конфліктів та протистоянню на політичному підґрунті. Відданість політичним ідеям, програмам та принципам діяльності політичних партій (блоків) є вагомим підґрунтям для вчинення правопорушень у сфері виборчого процесу як членами цих партій (які входять до складу виборчих комісій або є спостерігачами на дільницях), так і прихильниками серед виборців, безпосередньо на ідеологічній основі – без матеріального заохочення.

Політична неструктурованість суспільства, що, зокрема, характеризується відсутністю сталої партійної системи, яка базувалася б на ідеологічних засадах та відображала б інтереси основних соціальних груп вітчизняного суспільства, зокрема, сприяє застосуванню подібних виборчих технологій, що супроводжуються кримінально караними посяганнями на виборчі права та інші суспільні цінності (підробленнями офіційних документів, порушенням порядку фінансування політичних партій (блоків), хабарництвом).

Аналіз попередніх виборчих кампаній свідчить, що участь “технічних” кандидатів і партій стала невід’ємним елементом вітчизняного виборчого процесу. “Технічні” кандидати та партії призначені для ведення “подвійної гри”, їх участь у виборчій кампанії має два рівні – офіційний та неофіційний. При цьому офіційний виступає прикриттям для

неофіційного. Таким чином, участь у виборчій кампанії технічних партій суперечить принципам виборчого процесу. Основне фінансування таких кандидатів і партій, як правило, здійснюється нелегально, до участі у своїй кампанії вони більшою мірою залучають не своїх прихильників, а визначених іншими суб'єктами осіб. Маючи зовсім інші, ніж передбачені законом цілі, діючи з ігноруванням основних засад виборчого процесу (зокрема, законності, публічності та відкритості виборчого процесу), вони провокують “виборчу гру” поза встановленими законом правилами. Крім того, такі кандидати і партії штучно змінюють зміст політичної складової виборів, ускладнюють організацію та проведення виборів, дезорганізують і криміналізують виборчий процес.

Ще одним політичним чинником, який зумовлює вчинення злочинів проти виборчих прав, є надання суб'єктами виборчого процесу (партіями, блоками партій, їх політичними лідерами, кандидатами) пріоритету політичним інтересам над правовими. Йдеться про абсолютизацію ними кінцевої мети виборів (отримання політичної влади) і досягнення її усіма можливими, у тому числі й протиправними, засобами. Така, так би мовити, базова установка орієнтує відповідних учасників виборчого процесу на підготовку і вчинення злочинних діянь, які забезпечать потрібний на виборах результат. Характер і масштабність вказаних діянь обумовлюються видом виборів (президентські, парламентські, місцеві) та, як уже зазначалося, владними, організаційними, фінансовими й іншими можливостями того, хто визначає таку установку.

Поширенню злочинів проти виборчих прав сприяє відсутність належної політичної волі щодо системної протидії таким злочинам. Це може свідчити як про неспроможність забезпечити організацію такої протидії, так і про політичну зацікавленість у застосуванні протиправного впливу на виборчий процес. Останнім можна пояснити ситуацію, за якої правоохоронні органи замість здійснення своїх конституційних функцій виступали засобом політичного тиску, забезпечували сприятливі умови для фальсифікаторів виборів, а також безпосередньо брали участь у фальсифікаціях. Скуповування відкріпних посвідчень для подальшого використання їх для голосування за певного кандидата, незаконне затримання довірених осіб, офіційних спостерігачів та журналістів, забезпечення учасників так званих “каруселей” транспортом, створення перешкод для здійснення законної діяльності кандидатів та інших суб'єктів виборчого процесу, сприяння фальсифікації результатів голосування, не реагування на явні злочинні порушення виборчого законодавства з боку певних суб'єктів виборчого процесу, порушення таємниці голосування - це далеко не повний перелік злочинних діянь працівників правоохоронних органів під час різних виборчих процесів, які були встановлені судами України у процесі розгляду кримінальних справ про злочини проти виборчих прав.

Особлива небезпечність такого перешкоджання здійсненню виборчих прав обумовлюється тим, що його вчиняють особи, які за своїм офіційним статусом покликані забезпечувати законність, є захисниками прав грома

дян (правоохоронцями) і яких звичайні громадяни власне, й ототожнюють з державою. Коли відверто ігнорують закон працівники міліції, прокуратури або інших правоохоронних органів, в уявленні людей руйнуються основи законності та справедливості - з питання захисту своїх прав їм немає куди звертатися. Адже люди розуміють, що в такому разі проти них діє держава в особі відповідних представників влади, наділених повноваженнями застосування примусу, обмеження чи позбавлення їхніх прав.

До того ж сьогодні в Україні відсутня ефективна система контролю за діяльністю політичних партій, у тому числі в частині їх фінансування, що створює сприятливі умови для зловживань їх представниками наданими повноваженнями стосовно участі у виборчому процесі, організації його підготовки та проведення. Якщо до цього додати недостатність існуючих заходів відповідальності за порушення партіями виборчого законодавства, а у ряді випадків — їх відсутність, то можна припустити ступінь імовірності зловживання партіями своїм статусом на виборах в умовах несталості демократії та неефективної правової системи [98, с. 309].

По-третє, в етіології злочинів проти виборчих прав громадян не останнє місце посідає група *економічних причин* – відсутність матеріальних коштів, роботи тощо. Але вона діє як причина конкретного злочину не сама по собі, а у взаємодії з моральними нахилами людини, яка замість активного впливу на несприятливу конкретну життєву ситуацію йде шляхом найменшого опору, виявляючись слабкою перед, можливо, тимчасовими ускладненнями матеріального характеру.

Елементарні матеріальні потреби в одязі та продуктах харчування, коли близько 70 % усіх підкупів виборців здійснювалися під безпосереднім впливом важких економічних умов – нужди, голоду, а також паразитизм, отримання матеріальних благ без компенсації суспільно корисною працею. Адже за суму від 50 до 500 гривень за винесений бюлетень з дільниці або гарантію забезпечення “потрібного” голосу не вимагається значних фізичних навантажень чи інтелектуальної праці. Якщо відкинути політичне підґрунтя, то слід зазначити, що всі наведені вище причини актуальні лише для сучасної України, оскільки за радянських часів монопартійна структура влади здійснювала протиправний вплив на виборчий процес тільки адмінресурсом та ідеологічними механізмами.

Неналежне грошове забезпечення членів виборчих комісій усіх рівнів полегшує їх підкуп та сприяє фінансовій зацікавленості в забезпеченні перемоги того чи іншого кандидата або політичної партії будь-яким способом, навіть протиправним.

За час незалежності України у списках політичних сил будь-якої спрямованості значно збільшилась кількість крупних бізнесменів, власників банків, великих підприємств та економічних корпорацій. Так, завдяки великим фінансовим можливостям вказаних суб'єктів може здійснюватись масовий підкуп виборців та членів виборчих комісій. До того ж, значний статус народного депутата України, велика заробітна плата, наявність суттєвих пільг,

а також можливість лобіювати інтереси своєї діяльності викликає бажання ним стати за будь-яку ціну, застосовуючи при цьому всі можливі засоби та способи, які не завжди матимуть правовий характер.

Корупція посідає не останнє місце серед економічних причин вчинення злочинів проти виборчих прав громадян. Не є таємницею, що в нашій державі це негативне явище проникло в усі сфери діяльності, у всі ланки влади, не стала винятком і сфера виборчих відносин: завдяки корупції є можливість застосувати адміністративний ресурс під час виборів, оскільки керівник того чи іншого підприємства чимось зобов'язаний кандидату на виборну посаду; за наявності певних потрібних зв'язків також можна “відредагувати” списки виборців, шляхом неправильного перекладу прізвищ з російської на українську мову чи дописати декілька неіснуючих будинків з виборцями тощо. Зазначені дії мають колосальний вплив на виборчий процес, а отже, на результати голосування і, урешті-решт, ставлять питання про легітимність обраної влади. Викликає занепокоєння і така обставина, як причетність до злочинів проти виборчих прав громадян впливових політичних і державних діячів, які іноді стають фігурантами у кримінальних справах цієї категорії злочинів, що значно ускладнює розслідування або ж узагалі стає приводом для закриття такої справи.

По-четверте, група *правових причин*: є однією з ключових, оскільки виборче законодавство, мабуть, є самим мінливим з усіх існуючих, тому що перед кожними виборами Президента України, народних депутатів України, позачерговими виборами воно зазнавало значних змін, які вже розглянуто у розділі 1 цього дослідження. Така нестабільність виборчого законодавства викликає певні правові колізії, труднощі в застосуванні законів суб'єктами виборчого процесу, а також низьку правову освіченість виборців, що, безумовно, призводить до значного підвищення рівня віктимності виборців та розширення можливостей для вчинення злочинів проти виборчих прав громадян. Низький рівень правової обізнаності членів виборчих комісій та спостерігачів за виборчим процесом викликає значні проблеми щодо забезпечення його легітимності, адже вчинення тих чи інших дій без знання правових наслідків може призвести до негативних результатів.

Існує лояльність законодавства, яке передбачає відповідальність за порушення виборчого законодавства. Так, Кодекс України про адміністративні правопорушення за проступки у сфері виборчих відносин передбачає відповідальність тільки у вигляді штрафів. Санкції статей Кримінального кодексу за ці злочини стали жорсткішими після змін, які, до речі, вносилися тричі за останні три роки, але все ж таки, як показало опитування працівників органів внутрішніх справ, 48 % з них вважають однією з головних причин вчинення злочинів проти виборчих прав громадян недостатню кримінальну відповідальність (додаток Б).

По-п'яте, група *організаційно-управлінських причин* існування злочинності у сфері виборчого процесу. Дефіцит бюджету України торкнувся і матеріального забезпечення виборчого процесу, хоча за останні роки, коли проводилися вибори, видатки з бюджету на підготовку та їх проведення

збільшилися. Цих коштів не вистачає на нормальне матеріально-технічне забезпечення усіх виборчих дільниць, а саме автотранспортом, комп'ютерами та оргтехнікою, а головне – телефонним зв'язком.

Проблемою є відведення приміщень для голосування, на деяких дільницях вони не пристосовані для проведення такої відповідальної процедури, як голосування. У виборчому законодавстві детально передбачено умови, яким повинні відповідати обладнання приміщень для голосування та порядок заповнення виборчих бюлетенів. Для забезпечення належних умов діяльності виборчих комісій на дільницях під час голосування Центральна виборча комісія 8 липня 1999 р. прийняла уніфіковану постанову № 107, якою встановила нормативні вимоги до приміщень для голосування, примірний перелік обладнання й інвентаря, необхідного для виборчих дільниць, у тому числі вимоги до кількості кабінок для таємного голосування та скриньок для голосування. Встановлюючи вимоги щодо організації і порядку голосування, законодавець також закріпив, що відповідальність за організацію голосування, забезпечення таємності волевиявлення виборців, обладнання приміщень і підтримання у них належного порядку чинним законодавством про вибори покладається на дільничні виборчі комісії. Але, на жаль, дільничні виборчі комісії власними силами вирішити цю проблему можуть не завжди. Так, якщо у великих містах на деяких дільницях до списків виборців внесено близько 3000 осіб, а саме приміщення не може витримати такого навантаження, то утворюється скупчення людей, бюлетені заповнюють не в кабінках для голосування, а на підвіконнях та в інших непристосованих для цього місцях, що вже є порушенням законодавства. Усе це, по-перше, заважає нормальній роботі виборчої комісії, а по-друге, дає можливість непомітно здійснити злочинні дії, а саме викрасти виборчу документацію або пошкодити урну з бюлетенями тощо.

До організаційних причин вчинення злочинів проти виборчих прав громадян також необхідно віднести такий факт, як присутність у складі виборчих комісій будь-яких рівнів працівників бюджетної сфери, а саме: вчителів шкіл, викладачів вищих навчальних закладів, лікарів та працівників різних державних підприємств, установ та організацій. У зв'язку з цим керівники тих закладів, у яких працюють члени виборчих комісій, можуть безпосередньо впливати на своїх підлеглих не тільки під час виконання ними службових обов'язків, а й у процесі виборчої кампанії. І не завжди такий вплив може мати законний характер.

Узагалі організувати і на належному рівні провести такий дуже відповідальний процес, як вибори, досить складно, однією з причин цього є задіяння великої кількості осіб для, так би мовити, обслуговування даного процесу, а саме членів виборчих комісій усіх рівнів та спостерігачів. Так, на 225 виборчих округах, не пізніше як за 35 днів до дня виборів, утворюються приблизно по 150 виборчих дільниць, що в єдиному загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі, який включає в себе всю територію України, становить близько 33750 виборчих дільниць [149, с. 71]. У ст. 28

Закону України “Про вибори народних депутатів України” зазначено, що дільнична виборча комісія утворюється у складі:

- 1) для маленьких дільниць – 10–18 осіб;
- 2) для середніх дільниць – 14–20 осіб;
- 3) для великих дільниць – 18–24 [171].

Якщо в середньому підрахувати необхідну кількість членів виборчих комісій для забезпечення виборчого процесу, знадобиться 472 500 осіб; це досить значна цифра, яка дорівнює більше 1 % всього населення України. Тому для комплектування виборчої комісії, здебільшого це стосується дільничних комісій, використовується принцип “чим швидше – тим краще”. Це пов’язано, насамперед, з великою відповідальністю та значним навантаженням як інтелектуальним, так і фізичним; укомплектувати виборчі комісії досвідченими, кваліфікованими, високоморальними та дисциплінованими людьми досить проблематично. Тому й стають, у деяких випадках, членами виборчих комісій безвідповідальна молодь, студенти, члени політичних партій і блоків, які не мають належного досвіду і відповідної кваліфікації. Це призводить до маніпулювання ними особами, зацікавленими у фальсифікації голосування, а також вчинення такими членами комісії фатальних помилок під час роботи з виборчою документацією, що призводить до масового порушення виборчих прав громадян.

Перераховані вище причини вчинення злочинів проти виборчих прав громадян не є сталими і вичерпними, але все ж таки дають змогу зрозуміти природу існування цього виду злочинності, а головне – на основі викладених вище причин можна визначити певні заходи запобігання цьому ганебному явищу.

Зовнішнє середовище впливає на особистість та її поведінку також у формі умов. Набула поширення точка зору, згідно з якою об’єктивні умови щодо злочину виявляються у двох площинах. По-перше, вони виявляються у момент вчинення злочину або безпосередньо перед його вчиненням, а по-друге, відіграють визначальну роль у формуванні особистих якостей у процесі розвитку особистості [26, с. 176]. Отже, умови злочинної поведінки можуть бути двох видів: а) умови несприятливого морального формування особистості; б) умови, що сприяють досягненню злочинного результату.

Оскільки умовам несприятливого морального формування особистості приділяють значну увагу вчені-кримінологи і це питання вже досить широко розкрито (до того ж ці умови притаманні усім видам злочинності), ми детальніше визначемо умови, що сприяють досягненню злочинного результату у сфері виборчих правовідносин. Роль цих обставин полягає в тому, що їх наявність може сприяти виникненню у людини наміру вчинити злочин. До таких обставин, зокрема, слід віднести значні прорахунки у створенні списків виборців для голосування, що дає можливість маніпулювати ними: включати до них двійників з однаковими прізвищами (під час позачергових виборів народних депутатів України 2007 р. на одній із дільниць м. Донецька таких вписаних осіб було виявлено 7 %, а в Автономній Республіці Крим виявлено аж 15000 двійників), отже, ці громадяни отримали можливість

проголосувати двічі [75]; осіб, які вже померли (так, Служба безпеки України під час тих самих виборів у списках виборців м. Харкова виявила 2000 осіб, вік яких становив понад 107 років); а також осіб, котрі давно змінили місце свої реєстрації; включення до списків не існуючих будинків тощо. Загалом у день голосування для обрання народних депутатів 2006 р. проблеми зі своїми даними у списках виборців мали 6,5 % виборців, з яких 2,9 % змогли поновити свої виборчі права і проголосувати, а решта – 3,6 % так і не змогли проголосувати [237, с. 52]. Ця проблема є головною із умов, яка сприяє вчиненню злочинів проти виборчих прав громадян, адже з самого початку виборчого процесу до списків виборців може потрапляти безліч недостовірних даних, що дає можливість вплинути на результати виборів, шляхом масового порушення виборчих прав.

Висока латентність цього виду злочинності обумовлює безкарність, яка тягне за собою вседозволеність. Відчуваючи підтримку впливових осіб, які балотуються на виборні посади, громадянин без остраху буде вчиняти протиправні дії і порушувати закон.

На стан злочинності у сфері виборчого процесу негативно впливає така умова, як урбанізація та внутрішня міграція населення. До великих міст з'їжджаються жителі сільської місцевості в пошуках гідної роботи та відповідної оплати за неї. Звісно, про реєстрацію не йдеться. І саме під час голосування “левова частка” таких громадян (близько 70 %) не мають навіть бажання брати участь у виборчому процесі, не хочуть під час голосування їхати додому, де вони зареєстровані або заздалегідь взяти відкріпне посвідчення. Отже, за відсутності таких громадян у зацікавлених осіб є реальна можливість порушити саме їх виборчі права та сфальсифікувати вибори на тій чи іншій дільниці.

Необхідно також враховувати об'єктивні умови, які хоча й опосередковано, але все ж таки сприяють вчиненню злочинів проти виборчих прав громадян, а саме продовження терміну голосування, адже голосування проводиться не з 8:00 і до 20:00, а з 7:00 до 22:00. Отже, особі, яка є членом виборчої комісії, фізично досить складно бути уважним до всіх подій та документації, що ведеться у ході голосування; як результат - через деякий час вона може припускатися суто технічних помилок при заповненні такої документації або ж не помітити помилки чи виправлені дані в цих документах і підписати їх, що може вплинути на результат голосування на дільниці. Крім цього, процес підрахунку голосів після закриття виборчої дільниці у великих містах може тривати більше доби; тому деякі члени виборчих комісій згодні підписати будь-що, навіть незаповнений протокол про підсумки голосування, щоб швидше дістатися додому. А це вже є грубим порушенням законодавства, за яке передбачено кримінальну відповідальність.

Трапляється і так, що в особи немає жодних відхилень, людина виховувалася в порядній сім'ї. Але все одно вона стає злочинцем. Тут спотворення морального підґрунтя особистості відбувається в дуже незначний проміжок часу. І згубний вплив у таких ситуаціях на особистість мають саме умови, що сприяють вчиненню злочину (наприклад, підмовлення з боку

товаришів чи колег, безкарність інших осіб за вчинення подібних та інших злочинів, віктимна поведінка потенційних потерпілих, спокуса легкої наживи, взагалі правовий нігілізм громадян, коли особа розраховує на невтручання у ситуацію сторонніх людей, тощо). Саме під впливом цієї групи обставин у людини виникає намір вчинити злочин. Уважаємо, що умови, які сприяють вчиненню злочину, багато в чому схожі, збігаються з об'єктивним елементом причини злочинної дії. І межа між ними досить умовна [12].

Важливе значення в генезисі злочинної поведінки мають також умови, які сприяють досягненню злочинного результату, або умови, що полегшують вчинення злочину. У процесі підготовки до порушення виборчого права і під час безпосереднього вчинення злочину вони набувають важливого значення. Нерідко саме від цих умов залежить “успішність” здійснення задуманого злочинця. Зазвичай ці умови стають відомі злочинцям уже під час злочинного посягання. До них можна віднести, по-перше, технічні умови. Наприклад, злочинці, бажаючи викрасти з виборчої дільниці виборчу документацію або печатку комісії, мали намір певним способом ввести в оману члена комісії, щоб він відкрив сейф, а опинившись на місці вчинення злочину, винні побачили, що сейф взагалі не зачинений та не опечатаний; або злочинці без особливих зусиль змогли відкрити сейф самостійно (вибили замок, зняли з петель, підібрали ключі). Крім того, умовою, що сприяє досягненню злочинного результату, в технічному плані може бути відсутність у приміщенні засобів зв'язку – телефонів, охоронної сигналізації, про що злочинцям стає відомо безпосередньо при вчиненні злочину. По-друге, цей різновид умов може виявлятися в неправильній організації несення служби міліцією, коли працівник міліції недбало ставиться до своїх обов'язків з охорони громадського порядку на дільниці під час виборів, з охорони виборчої документації під час її перевезення до окружних комісії тощо.

Для того, щоб норма Кримінального кодексу України, що передбачає як одну з цілей покарання – виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів з боку засуджених й інших осіб, необхідним є з'ясування тих фактичних обставин справи, які відігравали детермінуючу роль щодо особистості злочинця і вчиненого ним злочинного діяння [11, с. 149]. Таким чином, встановлення усіх цих чинників сприятиме правильному застосуванню норм кримінального закону, подальшому вдосконаленню юридичної практики в галузі дізнання, слідства, судового розгляду, виконання призначеного покарання і найголовніше – запобіжній діяльності взагалі.

Висновки до розділу 2

На основі проведеного аналізу стану, рівня, структури, тенденцій розвитку злочинності у сфері виборчого процесу, визначення кримінологічних детермінант злочинів проти виборчих прав громадян та надання характеристики особам, які вчиняють злочини у цій сфері, ми дійшли таких висновків:

1. Злочинність у сфері виборчого процесу, що має місце в системі загальної злочинності й відіграє негативну, руйнівну роль у сфері виборчих відносин, є специфічним видом злочинності, котрий характеризується як кримінально-правовими, так і кримінологічними аспектами. Порушення виборчих прав громадян становлять значну суспільну небезпеку, оскільки дозволяють поставити під сумнів результати волевиявлення громадян, що впливає на легітимність обраної влади. Проведення в Україні (за роки незалежності) виборів до різних органів влади яскраво засвідчило тенденцію до збільшення кількості порушень виборчого законодавства, у тому числі й таких, що мають злочинний характер.

Цей вид злочинів тісно пов'язаний з іншими видами злочинної діяльності та різними соціально негативними явищами. Тому під час дослідження цієї проблеми необхідно розглядати широкий діапазон взаємопов'язаних питань соціально-правового та кримінологічного характеру відповідно до державної політики і стратегічних напрямів держави у регулюванні цієї сфери діяльності.

2. Злочинність у сфері виборчого процесу можна визначити як *масове, історично-мінливе, соціально-негативне явище кримінально-правового характеру, що складається із сукупності злочинів проти виборчих прав громадян, що вчиняються як під час виборчого процесу, так і поза ним.*

Злочинність у сфері виборчого процесу, незважаючи на свою велику суспільну небезпеку та гіперактуальність в наш час, не включається до традиційної схеми побудови Особливої частини кримінології. Пропонуємо цю категорію протиправних діянь виділити в окремий, самостійний вид злочинності, що сприятиме всебічному, багатоаспектному та глибокому кримінологічному дослідженню цього виду злочинності, адже практика соціального життя протягом останніх років змусила визнати на найвищому рівні державної влади існування в Україні такого виду злочинності.

3. За офіційними статистичними даними, до 2004 р. в Україні майже не існувало злочинності у сфері виборчого процесу, це підтверджується невеликою кількістю зареєстрованих злочинів. Свого апогею кількість виявлених злочинів проти виборчих прав громадян досягла у 2004 та 2005 рр. і становила більше 90 % від усіх зареєстрованих злочинів цієї категорії за 13 років.

4. У період 2001–2007 рр. спостерігається значне домінування серед злочинів проти виборчих прав громадян таких протиправних діянь, як: фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування – 1960, що становить приблизно 90 % серед усіх злочинів, виявлених за вказаний час. Це свідчить про те, що основним способом порушення виборчих прав громадян та впливу на перебіг голосування є саме фальсифікація виборчих документів у будь-якій формі.

5. Найбільше злочинів проти виборчих прав громадян виявляється на Сході України у Запорізькій, Донецькій та Харківській областях, кількість злочинів у яких становить понад 31 % від усіх виявлених у державі, тобто на кожну з цих областей припадає приблизно по 10 %, що порівняно із

загальнодержавним показником досить велика цифра.

6. Проведене дослідження дало можливість виділити характерні соціально-демографічні ознаки осіб, які вчинили злочин проти виборчих прав громадян. Здебільшого – це особи чоловічої статі віком від 25 до 49 років (75,7 %), освітній рівень осіб, які вчиняли дані злочини, характеризується таким чином: частка осіб, які мають вищу освіту, є значною. Трошки більше ніж у половини виявлених осіб – 50,9 %, решта мають загальну середню – 27,6 та середню спеціальну – 21,5%, велика частина з них є працездатними, які не працюють і не навчаються, та безробітними (26,2 %).

7. Зважаючи на значну поширеність та латентність злочинів проти виборчих прав громадян, практику притягнення виявлених осіб до кримінальної відповідальності та призначення їм покарання, можна зробити висновок, що ймовірність понести реальне покарання за вчинення злочинів цієї категорії є мізерною, принцип невідворотності відповідальності не забезпечується, наявна безкарність провокує на вчинення нових злочинів.

8. Відповідно до характеру та змісту детермінуючих чинників, вони можуть бути згруповані в такі блоки: соціально-морального, ідеологічно-політичного, економічного, правового та організаційно-управлінського характеру.

Серед економічних чинників можна назвати:

- неналежне грошове забезпечення членів виборчих комісій усіх рівнів;
- наявність у списках політичних партій представників бізнес-структур, власників банків, підприємств та економічних корпорацій;
- корупцію в органах державної влади та місцевого самоврядування;
- недостатню ефективність існуючої системи фінансування виборів та виборчих кампаній;
- зниження рівня життя громадян, яке супроводжується безробіттям, невивплатою зарплатні, позбавленням соціальних пільг, утворює соціальну основу детермінації злочинів, пов'язаних із задоволенням природних життєвих потреб населення.

До чинників організаційно-управлінського характеру належать:

- труднощі з формуванням складу виборчих комісій;
- проблеми з відведенням та пристосуванням приміщень для голосування;
- наявність у складі виборчих комісій великої кількості працівників бюджетної сфери;
- неналежний контроль з боку держави та громадських організацій за виборчим процесом;
- неналежне забезпечення виборчих комісій та інших суб'єктів виборчого процесу технічними засобами;
- недостатня робота з громадськістю; відсутність упорядкованої системи правоохоронних органів, що організують та здійснюють у повному обсязі виявлення, запобігання та розкриття злочинів проти виборчих прав громадян.

9. Головним чинником, що формує особу злочинця (який порушує виборчі права) та посилює криміногенний вплив інших детермінуючих

чинників, є низький рівень правової свідомості громадян, а також незнання виборчих процедур і виборчого законодавства.

10. Умовами, що сприяють, стимулюють та полегшують вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, є:

- значні прорахунки у створенні списків виборців для голосування;
- продовження терміну голосування на три години, а саме з 7:00 до 22:00;
- неприспособленість приміщень для голосування;
- недоліки у організації служби працівниками міліції під час виборів;
- низька явка виборців у день голосування;
- неналежний рівень підготовки на недосвідченість членів виборчих комісій.

Розділ 3

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ.

3.1. Поняття, суб'єкти та рівні запобігання злочинам проти виборчих прав громадян

Одним з головних завдань кримінології є наукове розроблення проблем запобігання злочинам. Якщо в минулому тисячолітті запобігання злочинам визнавалось показником мудрості законодавця, то сьогодні потенціал мудрості у цій сфері має бути притаманним усім гілкам державної влади. Запобігання злочинності в суспільстві – необхідність, оскільки остання є деструктивною силою, що суттєво гальмує його розвиток [150].

Поняття попередження злочинності й сам цей інститут не є новим ні для теорії, ні для практики, оскільки історія опору злочинності в людському суспільстві нараховує тисячоліття. У всі часи цивілізоване співтовариство прагнуло стримувати збільшення кількості злочинних виявів і контролювати їх рівень. На певних історичних етапах (у давні часи протидії злочинності, також в середні віки і навіть у деякі періоди радянської історії) вважалось, що основним важелем впливу на злочинну поведінку є заходи кримінально-правового характеру. Згодом прийшло розуміння й усвідомлення того, що незрівнянно більший позитивний потенціал, ніж заходи суто каральної спрямованості, несе у собі попередження злочинності. Ще Ш. Монтеск'є зазначав, що хороший законодавець піклується не стільки про покарання за злочин, скільки про попередження злочинів. Він намагатиметься не карати, скільки поліпшувати звичаї [11, с. 151]. Людство дійшло висновку, що саме запобіжна діяльність є найбільш ефективним способом протидії злочинності. Свідченням цього є такі три беззаперечних положення. По-перше, недопущення вчинення злочину більше відповідає інтересам майбутніх потерпілих від злочинів, аніж є відновленням їх порушених прав кримінально-правовими засобами. По-друге, запобігаючи вчиненню поодиноких злочинів та їх груп (видів), тобто впливаючи саме на їх підґрунтя, держава і суспільство таким чином виключають можливість вияву останніх у подальшому. По-третє, запобігання злочинності сприяє великій економії суспільних ресурсів за рахунок зменшення невиробничих витрат.

Коли йдеться про протистояння злочинності, забезпечення зниження її рівня, вживається досить багато різних термінів. У кримінологічній і спеціальній правовій літературі, в офіційних документах і в матеріалах періодичної преси для характеристики діяльності щодо попередження злочинності використовуються різноманітні терміни, а саме: протидія злочинності, попередження, профілактика, запобігання, припинення, відвернення, превенція, боротьба, війна зі злочинністю та ін. На жаль, донині у кримінологічній літературі відсутнє жодне концептуальне розуміння відповідних понять та їх співвідношення – це наслідок того, що немає методологічно одноманітного підходу до самих термінів, їм дається не лише

різне, але інколи навіть діаметрально протилежне тлумачення. Тривалі дискусії, безсумнівно, породжують певну плутанину, а в низці випадків істотні суперечності щодо вирішення проблем запобігання злочинам. З огляду на ці міркування, доцільно визначити такі дискусійні положення [100, с. 107].

Так, в одній з перших радянських монографій з проблем попередження злочинів зазначається, що не слід шукати відмінностей у змісті термінів “попередження”, “запобігання”, “профілактика”, “припинення” і що зміст цих термінів один і той самий, вони є синонімами і відображають думку про необхідність вжити таких заходів, які попередили б, а потім і зовсім виключали б появу з боку окремих осіб будь-яких проступків, які завдають шкоду суспільству [31, с. 17; 54, с. 109]. Інші автори, зазначаючи, що терміни “попередження”, “профілактика” і “запобігання” можуть застосовуватися як такі, що замінюють один одного, разом з тим вважають, що необхідно від них відрізнити термін “припинення”, який, відповідно до вимог матеріального кримінального права, застосовується в тих випадках, коли йдеться про припинення або переривання вже початої злочинної діяльності. У багатьох юридичних енциклопедіях також зазначено, що профілактика й попередження – це одне й те саме [225, с. 351].

Відомий вчений І. І. Карпець стверджував, що найбільш вдалим у цьому разі є вживання терміна “боротьба” зі злочинністю, яка складається з таких елементів, як попередження злочинів, їх розкриття, розслідування кримінальних справ, розгляд справ у суді, перевиховання та виправлення засуджених, нагляд за звільненими з установ виконання покарань і проведення з ними спеціальної виховної роботи [73, с. 148]. Наведена думка відображена і у використанні зазначеного терміна в проекті Закону України “Про боротьбу з економічною злочинністю”, а також у назві підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, а саме Департамент Державної служби по боротьбі з економічною злочинністю або Департамент по боротьбі з незаконним обігом наркотиків та ін. Чинна нормативно-правова база, яка створюється для вирішення проблем зі злочинністю, також вживає різні поняття – “профілактика” (Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 рр.) [84], “подолання” (Указ Президента України Про Концепцію подолання корупції в Україні “На шляху до доброчесності”), “протидія” і “запобігання” (проект Закону України “Про засади запобігання та протидії корупції”). Отже, навіть на законодавчому рівні немає єдності щодо застосування вказаних термінів.

Уважаємо, що всі перераховані вище терміни є синонімами, а також поділяємо думку О. М. Джужі, що розрізнення цих понять є надуманим, таким, що суперечить буквальному змісту вказаних слів. Адже кожне з них означає одне й те саме: щось упередити, не допустити, тому заходи можуть бути або попереджувальні або профілактичні, або запобіжні. В основу ж розмежування попереджувальної діяльності за рівнями, напрямками, видами має бути покладений аналіз її змісту [100, с. 110]. На підставі викладеного, у рахувуючи позиції інших вчених, а також закріплення терміна “запобігання

злочинам” у законодавчих актах, зокрема у ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу, вважаємо за доцільне використання в нашому дослідженні саме цього терміна.

Кримінологічне запобігання злочинам – особливий вид соціального управління, який покликаний забезпечити безпеку правоохоронних цінностей і полягає в розробленні та здійсненні спеціальних за характером, змістом, часом, сферою застосування і метою заходів, що застосовуються державними органами, громадськими організаціями та громадянами із завчасного виявлення й усунення детермінант злочинності, а також справляння запобіжного впливу на осіб, схильних до протиправної поведінки [100; 38, с. 11].

Більш як за шістнадцять років у незалежній Україні поки що не створено дієвої системи попередження злочинності, а навпаки, як зазначають окремі кримінологи, система її профілактики залишається занедбаною. Тому цей напрям діяльності вимагає нагального розроблення, створення цілісної науково обґрунтованої концепції та розбудови на її основі досконалої системи, визначення всіх складових комплексу заходів боротьби зі злочинністю.

Навіть без глибокого і детального історичного екскурсу очевидно, що в боротьбі зі злочинністю жодному суспільству, незалежно від історичної епохи, не вдалося знищити або викоренити злочинність. У цьому процесі можна констатувати лише певні позитивні зрушення, але не остаточне вирішення проблеми. Упродовж трьох останніх століть не здійснилися прогнози щодо ліквідації злочинності в “загальнонародному комуністичному суспільстві” та “капіталістичному суспільстві загального благоденства”. Людство не позбавилось таких негативних явищ, як: злочинність, безробіття, жебрацтво та інших вад, навпаки, сьогодні воно усвідомлює, що немає абсолютних рецептів проти цих хвороб суспільства [150].

Проте такий стан не можна розглядати як нездатність чи небажання держави, суспільства та правоохоронних органів подолати злочинність, це лише у черговий раз свідчить про те, що злочинність була й залишається породженням суспільних відносин, людської природи, є постійним їх супутником на історичному шляху [71, с. 94].

Запобігання злочинам – складний багатоаспектний процес, якому властиві ознаки цілісності. Тому в цьому процесі виділяють рівні, окремі елементи, що становлять частини, тощо. [143, с. 14; 35, с. 9].

Заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян реалізуються на загальносоціальному, спеціальному та індивідуальному рівнях [57, с. 513].

Запобігання злочинам проти виборчих прав на загальносоціальному рівні полягає у впливі на: 1) соціальні передумови; 2) причини та умови вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, які мають місце в суспільстві загалом. Воно передбачає розроблення та реалізацію заходів профілактики злочинів у сфері виборчого процесу в усіх чи більшості соціальних сферах, стосовно всіх чи більшості категорій правопорушень.

Заходи цього виду запобігання, як правило, мають універсальний характер – тобто можуть застосовуватися до всіх суб'єктів, незалежно від галузі, у якій працює той чи інший громадянин.

Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян на спеціальному рівні передбачає дію на причини та умови, що визначають злочини певного виду (фальсифікація виборчих документів, зловживання у процесі виборчої кампанії), в окремій суспільній галузі (правоохоронній сфері, органах місцевого самоврядування), представників певних соціальних груп (депутатів, виборців, працівників міліції, членів виборчих комісій, суддів) або певного регіону (області, міста, району) [136, с. 244].

Індивідуальний рівень запобігання злочинам проти виборчих прав громадян передбачає здійснення профілактичного впливу на чинники протиправної поведінки, спрямованої на порушення виборчого законодавства, окремої особи чи групи осіб. Індивідуальна профілактика, як правило, реалізується у двох формах. Якщо йдеться про усунення причин, які сприяли вчиненню конкретних злочинів у сфері виборчого процесу та були виявлені у процесі досудового чи судового розслідування, то мається на увазі вжиття заходів, що вказуються у спеціальному процесуальному акті – поданні слідчого, приписі прокурора, окремій ухвалі суду. Якщо ж йдеться про конкретну особу злочинця, то застосовують програми індивідуального коригування правопорушуючої поведінки [3, с. 130].

За критерієм мети розрізняють загальносоціальне та спеціально-кримінологічне запобігання [204, с. 29; 37, с. 32; 222, с. 37]. Загальносоціальне запобігання злочинам проти виборчих прав громадян полягає в дії за допомогою комплексу перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток і вдосконалення суспільних відносин й усунення причин та умов негативних явищ взагалі й злочинності у сфері виборчого процесу в тому числі [32, с. 125]. Ці заходи вживаються в державі не з метою безпосереднього прямого впливу на злочинність, з метою протидії в усіх сферах соціального життя суспільства негативним явищам і процесам, що сприяють відтворюванню злочинних виявів [163, с. 76]. Проводяться такі заходи в житті, головним чином, через державні плани економічного й соціального розвитку суспільства, а також шляхом видання законодавчих та підзаконних актів. Таким чином, загальносоціальне запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, включаючи заходи оздоровлення економічної і соціальної, політичної та морально-психологічної сфер суспільного життя, повинно бути органічною частиною всієї політики, що проводиться в суспільстві як державними, так і недержавними структурами, громадянським суспільством узагалі. До того ж заощаджувати на попередженні злочинності не можна. Як зазначав К. Маркс, попередження злочинів пов'язане зі значними економічними вкладеннями, і тому держава, що його здійснює, повинна бути не тільки гуманною та великодушною, а й багатою [129]. Провідне місце у профілактичній діяльності належить заходам, спрямованим на демократизацію українського суспільства, стабілізацію політичної обстановки,

реформування економічних відносин, вирішення найбільш гострих соціальних проблем, забезпечення реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Характер профілактичних заходів обумовлюється рівнем їх наукового обґрунтування, глибиною з'ясування факторів, що породжують злочинність на сучасному етапі розвитку нашої держави [136, с. 245].

Рівень загальносоціального запобігання злочинним виявам, спрямованим на порушення виборчих прав громадян, є базою, основою для побудови й ефективної дії системи спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти виборчих прав. Спеціально-кримінологічне запобігання має цільове спрямування на безпосередні чинники протиправних діянь у сфері виборчого процесу і передбачає використання спеціальних кримінологічних засобів. В. В. Голіна розглядає загальносоціальне запобігання як, так звану, стратегію, а спеціально-кримінологічне запобігання – як тактику протидії злочинності [32, с. 126]. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти виборчих прав громадян здійснюється у специфічній і відносно вузькій сфері суспільного життя – у галузі боротьби зі злочинністю. Саме спеціальна призначеність і цілеспрямованість на боротьбу зі злочинністю відрізняють ці заходи від загальносоціальних, заходи спеціальної профілактики зумовлені наявністю злочинності, її станом та характером діючих криміногенних детермінант. Спеціально-кримінологічне запобігання також реалізується через відомчі і міжвідомчі плани або програми профілактики злочинності. Такі програми реалізуються шляхом взаємодії з органами, покликаними проводити запобіжну роботу.

Крім того, деякі автори побудову структури запобіжної діяльності поділяють за іншими критеріями. Наприклад, поширеним є поділ профілактики на ранню і безпосередню [240, с. 5]; ранню, безпосередню (або профілактику у власному значенні слова) та профілактику рецидиву [70, с. 37]; моральну, кримінально-правову, кримінологічну та спеціальну [1, с. 333]; профілактику попередження, обмеження, усунення і захисту тощо [36, с. 37]. Поділ профілактики на два види, загальну та спеціальну, міцно закріпився в діяльності органів внутрішніх справ, адже саме за такими напрямками розробляються запобіжні заходи та програми, до того ж такий поділ визнаний багатьма вченими-кримінологами.

Злочинність у сфері виборчого процесу виникла не так давно, як, наприклад, насильницька чи корислива, але все ж таки з розвитком людства і запровадженням виборчих процедур для обрання влади набувала все більш організованих та масштабних асоціальних виявів. Для боротьби зі злочинами проти виборчих прав громадян необхідно використати весь арсенал загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів, які є сьогодні, оскільки злочинна діяльність у цій сфері вдосконалюється, використовує прогалини в законодавстві й на окремі намагання запобігти вчиненню правопорушень у сфері виборчих відносин знаходить нові способи і засоби для порушення виборчого законодавства та виборчих прав громадян зокрема. Отже, основи та закономірності здійснення запобіжної діяльності злочинам у

сфері виборчого процесу в принципі є такими ж, що й для запобігання злочинності загалом, специфічним є лише змістовна частина антизлочинної діяльності профілактичного спрямування.

Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян має велике значення тому, що воно спрямоване насамперед на усунення самої можливості вчинення злочинів шляхом забезпечення нормальних умов існування та роботи суб'єктів виборчого процесу. Успішне проведення запобігання значно зменшує витрати на припинення, розкриття та розслідування злочинів, звідси зменшиться сфера застосування репресивних кримінально-правових засобів.

На основі викладеного вище можна визначити термін **запобігання злочинам проти виборчих прав громадян** як багаторівневу систему заходів та суб'єктів, діяльність яких спрямована на виявлення та усунення або послаблення чи нейтралізацію причин та умов злочинності у сфері виборчого процесу, виявлення у складі виборчих комісій усіх рівнів осіб підвищеного ризику та застосування програм індивідуального коригування поведінки; виявлення осіб, поведінка яких прямо вказує на реальну можливість вчинення злочинів проти виборчих прав громадян та подальше проведення диференційованих заходів запобіжного впливу.

Не існує будь-яких універсальних засобів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян. Жодному з існуючих засобів не може бути надана абсолютна перевага над іншими. Запобіжна діяльність може бути ефективною лише при збалансованому поєднанні заходів, які враховували б як загальну ситуацію зі злочинністю у сфері виборчого процесу в країні (її рівень, структуру, динаміку), так і характер вчинюваних правопорушень під час виборів (їх вид, обставини вчинення, особу порушника). Такі заходи мають бути адекватними ситуації і співрозмірними із суспільною небезпекою вчиненого правопорушення.

З визначення запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, його систему утворюють суб'єкти, об'єкти та заходи запобіжної діяльності. Оскільки об'єкт запобігання цього виду злочинів ми розглянули в попередньому розділі цієї роботи (види злочинів проти виборчих прав громадян, їх детермінанти, особа злочинця), детально визначимо суб'єктів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян.

Різноманітність суб'єктів запобігання злочинам, пов'язаним з порушенням виборчих прав громадян, за характером, масштабами, формами та методами діяльності є однією з головних особливостей такої діяльності. Відповідно до змісту профілактичної діяльності у сфері виборчого процесу, функціонального призначення та кола повноважень, суб'єкти запобігання злочинам проти виборчих прав громадян можуть бути поділені на певні групи:

1. *Органи та організації, які керують, спрямовують, координують запобіжну діяльність, а саме:*

– суб'єкти визначення і забезпечення реалізації політики держави щодо дотримання законності у сфері виборчого процесу, зокрема, забезпечення та охорони виборчих прав громадян – це вищі державні органи – Верховна Рада

України, Президент України, Кабінет Міністрів України, яким належить прерогатива визначення зовнішньої та внутрішньої політики нашої держави, складовою якої є визнання виборчих процедур, як єдине джерело формування демократичної влади. Це повинно відобразитися у відповідних рішеннях даних органів – законах, постановах, указах, а інколи це також знаходить свій вияв у їх заявах та зверненнях (Указ Президента “Про забезпечення реалізації виборчих прав громадян України, законності, прозорості та відкритості виборчого процесу на позачергових виборах до Верховної Ради України” від 4 липня 2007 р.) [187];

– суб’єкти законодавчого забезпечення запобігання злочинам проти виборчих прав громадян: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, відповідні міністерства та відомства. Особливе місце серед цих органів займає Верховна Рада України, від якої, як єдиного законодавчого органу в нашій державі, головним чином, залежить якість забезпечення правового регулювання охорони виборчих прав громадян та запобігання злочинам проти цих прав;

– суб’єкти координації запобіжної діяльності, такими органами є: 1) Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори – згідно зі ст. 10 Закону України “Про прокуратуру” вони координують діяльність по боротьбі зі злочинністю органів внутрішніх справ, органів служби безпеки, органів митної служби, органів прикордонної служби та інших правоохоронних органів [198]; 2) Рада національної безпеки і оборони України – згідно з ч. 2 ст. 107 Конституції України та ст. 3 Закону України “Про Раду національної безпеки і оборони” вона координує діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки; 3) Комітет виборців України – потужна впливова громадська організація, яка діє з 1994 р., з розвиненою регіональною мережею, проводить спостереження за виборчою кампанією з метою відстеження порушень виборчих прав громадян, виявлених під час стеження за діяльністю суб’єктів виборчого процесу. Свою діяльність Комітет висвітлює в засобах масової інформації, а також повідомляє органи виконавчої влади, правоохоронні органи та органи місцевого самоврядування, завдяки чому координується діяльність вказаних суб’єктів із запобігання злочинам проти виборчих прав громадян; 4) Центральна виборча комісія – згідно з ч. 1 ст. 13 Закону України “Про Центральну виборчу комісію” цей орган приймає рішення, у межах його повноважень, які є обов’язковими для виконання всіма суб’єктами відповідного виборчого процесу, у тому числі відповідними виборчими комісіями нижчого рівня, а також органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, об’єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності та громадянами України [199]. Отже, Центральна виборча комісія може звертатися до органів виконавчої влади, а саме органів внутрішніх справ, з рішеннями про наявність тих чи інших проблем злочинного характеру, які можуть зірвати виборчий процес (поява підроблених відкріпних посвідчень, зловживання під час складання списків виборців тощо

), тим самим скеровувати діяльність із запобігання злочинам проти виборчих прав громадян саме на ті напрями, які цього найбільше потребують;

– суб'єкти контролю та нагляду за діяльністю правоохоронних органів із запобігання злочинам у сфері виборчого процесу – парламентський контроль за виконанням законів у сфері забезпечення, реалізації та охорони виборчих прав громадян Верховною Радою України безпосередньо, парламентськими комітетами в рамках їх повноважень, Уповноваженим Верховної Ради з прав людини і громадянина (ст. 1 Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”). Згідно з ч. 2 ст. 107 Конституції України та ст. 3 Закону України “Про Раду національної безпеки і оборони” контроль за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки здійснює Рада національної безпеки і оборони України. До суб'єктів цієї групи потрібно віднести також суд, який здійснює судовий контроль за діяльністю зазначених вище органів при розгляді кримінальних справ про злочини проти виборчих прав громадян, адміністративних справ, вирішення питання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, продовження строків тримання під вартою у справах про вказані злочини тощо. Нагляд за дотриманням законності у сфері запобігання злочинам проти виборчих прав громадян здійснюють Генеральний прокурор України й уповноважені ним прокурори (ст. 1 Закону України “Про прокуратуру”). До них також необхідно віднести й засоби масової інформації та громадські об'єднання.

2. *Органи та організації, які здійснюють запобіжну діяльність:* суб'єкти безпосереднього запобігання злочинам проти виборчих прав громадян – це: 1) органи і підрозділи Міністерства внутрішніх справ; 2) Служба безпеки України – має завдання із запобігання, виявлення, припинення та розкриття організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки (у тому числі у сфері виборчого процесу), інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу важливим інтересам України; 3) органи прокуратури, оскільки саме вони розслідують діяння, що містять ознаки злочину проти виборчих прав громадян; 4) Національне Центральне бюро Інтерполу в Україні є основним органом міжнародного співробітництва правоохоронних органів України із зарубіжними партнерами. Генеральний Секретаріат Інтерполу здійснює важливі функції з інформаційного забезпечення діяльності, що перешкоджає вчиненню злочинів проти виборчих прав громадян на закордонних виборчих дільницях; 5) суди загальної юрисдикції, до компетенції яких закон відносить судовий розгляд справ про злочини проти виборчих прав громадян; 6) інші органи та підрозділи, які створюються для запобігання злочинам проти виборчих прав громадян згідно з чинним законодавством. Водночас у жодному з перерахованих вище суб'єктів не створено постійно діючого органу чи підрозділу, який займався б суто злочинністю у сфері виборчого процесу. Цей факт, на наш погляд, має об'єктивні причини. По-перше, вибори мають циклічний характер, тобто відбуваються раз на п'ять років, тому недоцільно та неефективно створювати і утримувати окремий постійно діючий орган,

який займався б вказаною проблемою. Зрозуміло, що злочини проти виборчих прав громадян можуть виявлятися значно пізніше після виборів, але їх кількість поки що дозволяє розслідувати злочини існуючими підрозділами. По-друге, під час виборчого процесу для забезпечення вільних, демократичних виборів, без масового порушення виборчого законодавства залучаються усі без винятку правоохоронні органи, з великою кількістю особового складу, які в першу чергу повинні запобігти протиправним діям, а якщо такі дії вчинено – виявити, задокументувати їх та передати на розслідування до органів прокуратури (за підслідністю усі злочини проти виборчих прав громадян розслідують органи прокуратури).

3. Суб'єкти, для яких така запобіжна діяльність є другорядною функцією і здійснюється лише частково, у процесі виконання ними основних функцій.

До таких суб'єктів належать: 1) Міністерство юстиції України – комітет з питань юридичної реформи і законотворення відповідає за розроблення нормативної бази та сприяє створенню планів дій протидії злочинності у сфері виборчого процесу; 2) Державна податкова служба України, до якої належать підрозділи податкової міліції, до повноважень котрих входить перевірка фінансової діяльності політичних партій та блоків; 3) Державна прикордонна служба України – окрім своїх безпосередніх обов'язків, здійснює облік громадян, які перебувають за кордоном під час виборчого процесу. Цей захід здійснюється з метою усунення такого порушення, як голосування за іншу особу; 4) Центральна виборча комісія, як постійно діючий колегіальний державний орган, до компетенції якого належить забезпечення організації підготовки та проведення виборів і референдумів в Україні, забезпечення реалізації та захисту конституційних виборчих прав громадян України і прав на участь у референдумах, суверенного права Українського народу на виявлення своєї волі; 5) Управління Державної охорони України; 6) Державний департамент України з питань виконання покарань – в установах цього органу під час виборчого процесу утворюються спеціалізовані виборчі дільниці, на яких відбувається голосування особами засудженими до позбавлення волі, і саме на адміністрацію пенітенціарних закладів покладаються функції із забезпечення дотримання виборчого законодавства та виборчих прав громадян; 7) Міністерство з надзвичайних ситуацій – під час виборчого процесу переходить на посилений варіант несення служби, з метою запобігти провокаціям під час голосування (наприклад, підпали приміщень виборчих дільниць); 8) Комітет виборців України – одним з напрямів діяльності якого є запобігання порушенням виборчих прав громадян; 9) Агентство з міжнародного розвитку США “USAID” в рамках Проекту “Сприяння організації виборів в Україні”, а також Координатор проектів ОБСЄ в Україні, яке всебічно допомагає розвитку демократичних виборчих процедур у нашій державі, висвітлює проблеми виборчого процесу, проводить роз'яснювальну роботу з населенням, здійснює навчання членів дільничних та окружних виборчих комісій, одночасно виконуючи попереджувальну

функцію щодо запобігання злочинам у зазначеній сфері; 10) інститут міжнародних спостерігачів та спостерігачів з членів політичних партій, які здійснюють нагляд за виборчим процесом в Україні, що значно звужує можливість порушувати виборче законодавство, а також сприяє визнанню результатів виборів світовим співтовариством. Так, у день виборів народних депутатів 2006 р. було задіяно понад 900 спостерігачів з 44 країн [52, 73]; 11) засоби масової інформації, висвітлюючи усі події, які відбуваються під час виборчого процесу, є вагомим чинником, що сприяє дотриманню усіма суб'єктами виборчого процесу виборчого законодавства; 12) важливою складовою є суб'єкти фінансового, матеріально-технічного, інформаційного, науково-методичного забезпечення запобіжної діяльності (науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади, науковці та ін.). У межах своїх повноважень певні заходи щодо запобігання злочинам проти виборчих прав громадян можуть здійснювати й інші суб'єкти, зокрема – Державна контрольно-ревізійна служба, Антимонопольний комітет України, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян тощо.

Водночас не зважаючи на велику кількість суб'єктів, які здійснюють запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, усі вони функціонують розрізнено, без належної взаємодії. Головною причиною такого явища є оцінка роботи кожного з органів за кількісними показниками (кількість порушених кримінальних справ, кількість складених адміністративних протоколів, кількість осіб, притягнутих до відповідальності за порушення виборчих прав громадян). Тому в цьому випадку, за всією своєю позитивною діяльністю, вони не можуть радикально змінити ситуацію зі злочинністю у сфері виборчого процесу на краще, хоча вплив названих суб'єктів на загальний результат у запобіганні злочинам проти виборчих прав громадян досить істотний.

Запропонований перелік суб'єктів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян не претендує на остаточність і незаперечність, а є спробою систематизувати їх за напрямками роботи. Подальший розвиток діяльності щодо запобігання злочинності у сфері виборчого процесу в Україні повинен здійснюватися за умов створення дійсно ефективної і спеціалізованої системи, з огляду на організаційне, законодавче, наукове, методичне, матеріальне та інше забезпечення цієї вкрай важливої для суспільства сфери відносин.

Основним завданням запобігання злочинам проти виборчих прав громадян є створення такої системи соціальних зв'язків, за якої істотно (до мінімуму) зменшується імовірність виникнення можливостей для порушення виборчих прав. Іншими словами, йдеться про створення сприятливих умов для чесного, прозорого, демократичного, законного процесу голосування та належних умов виконання суб'єктами виборчого процесу своїх обов'язків і, відповідно, реалізації своїх прав, а також створення несприятливих умов для порушення ними виборчого законодавства та виборчих прав громадян [136, с. 242].

Важливим у системі заходів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян є питання, яким чином будуть здійснюватися ці заходи, тобто якими способами відбуватиметься запобіжна діяльність?

Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян здійснюється двома основними шляхами: 1) стимулюванням правомірної поведінки; 2) недопущенням протиправної поведінки завдяки встановленим обмеженням, вимогам, відповідальності тощо.

Запобігання цьому виду злочинів є багатоаспектним процесом. З одного боку – цілеспрямоване включення виборців, політичних партій, осіб, уповноважених на виконання функцій держави, та інших суб'єктів виборчого процесу в систему соціально позитивних відносин, а – це перешкоджання вчиненню протиправних дій чи припинення їх здійснення. Для першого аспекту характерним є стимулювання позитивних відносин, зв'язків за допомогою заходів переважно непримусового характеру. Перешкоджання протиправним вчинкам здійснюється, головним чином, за допомогою примусових заходів (кримінального покарання, адміністративного чи дисциплінарного стягнення, процесуальних заходів примусового характеру).

Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян здійснюється за трьома основними напрямками:

1) усунення, нейтралізація або послаблення дії чинників злочинності у сфері виборчого процесу;

2) перешкоджання здійсненню протиправного наміру конкретної особи щодо реалізації умислу на вчинення злочину проти виборчих прав громадян;

3) припинення протиправної діяльності, яка вже почалася, з метою недопущення настання злочинного наслідку чи переростання того або іншого діяння у більш небезпечне (наприклад, з адміністративного правопорушення у злочин).

Перший напрям суто профілактичного характеру і має на меті не допустити виникнення ситуацій, у яких порушується виборче законодавство або виборчі права громадян, а в разі їх виникнення – усунути останні чи локалізувати і передбачає, зокрема:

– створення сприятливих економічних, політичних, правових, морально-психологічних, ідеологічних та інших передумов позитивної поведінки;

– формування суспільної правосвідомості відповідно до демократичних світових виборчих стандартів;

– розроблення правових стандартів діяльності фізичних та юридичних осіб у різних сферах соціального життя;

– створення правового механізму, який перешкоджає би зловживанню та впливу на хід голосування будь-яким суб'єктом виборчого процесу або органом влади;

– визначення злочинних виявів, чинників, які обумовлюють злочинність у сфері виборчого процесу, антизлочинних заходів;

– створення ефективної системи стимулювання правомірної поведінки суб'єктів, які уповноважені на організацію та забезпечення виборчого процесу, й осіб, уповноважених на виконання функцій держави в цей період.

Два інших напрями пов'язані з реалізацією заходів запобіжного характеру, у тому числі й правоохоронного, коли належним чином не подіяли заходи загальнопрофілактичного спрямування і в особи виник намір вчинити порушення виборчого законодавства, який вона навіть може почати втілювати у життя. Вони передбачають застосування цілеспрямованого профілактичного впливу як щодо певних явищ та процесів, котрі зумовлюють або сприяють вчиненню злочину проти виборчих прав громадян, так і стосовно конкретних осіб (профілактична бесіда, оприлюднення певної інформації, яка стримала б особу від неправомірних дій, тощо), а також вжиття заходів юридичної відповідальності (притягнення до відповідальності за готування до злочину проти виборчих прав громадян, переміщення чи звільнення з посади, котру особа передбачає використати для вчинення протиправних дій) [136, с. 245].

3.2. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян

Проблема запобігання злочинам проти виборчих прав громадян повинна вирішуватися у комплексі із заходами боротьби зі злочинністю взагалі. Обов'язковою передумовою успіху в реалізації заходів, спрямованих на запобігання злочинним виявам у сфері виборчого процесу і взагалі всієї злочинності, є досягнення якісно іншого стану нашого суспільства, у якому людина повинна мати міцний соціально-моральний та життєвий статус. Для цього необхідно зробити істотні перетворення в найважливіших сферах суспільного життя з урахуванням інтересів пересічного громадянина [12]. Попереджаючи злочинність у сфері виборчого процесу, необхідно реалізувати комплекс соціально-економічних, політичних, правових, ідеологічних, виховних, технічних та інших заходів.

На нашу думку, наведені загальносоціальні заходи запобігання злочинам, зокрема проти виборчих прав громадян, хоча й не спрямовані на викоренення причин правопорушень у сфері виборчого процесу (у тому числі і злочинів), але сприяють вирішенню цього завдання шляхом створення умов, які зменшують або нейтралізують вплив криміногенних чинників, таким чином закладають підвалини та формують можливості спеціально-кримінологічного запобігання, визначаючи його зміст і темпи зменшення кількості вчинених злочинів, які порушують виборчі права громадян.

Однак, у контексті загальносоціального запобігання саме злочинам проти виборчих прав громадян слід зазначити, що найважливішими складовими, які продукують цей вид антисоціальної поведінки, є економічна, політична, правова, ідеологічна й моральна. Отже, існує чотири сфери, у яких необхідно, передусім, здійснювати запобіжні заходи на загальносоціальному рівні: економічна; правова; морально-виховна; ідеологічно-політична.

В економічній галузі саме від покращення економічної ситуації у державі і належного фінансування виборчого процесу та всіх необхідних для цього процедур залежить вирішення проблем ефективної охорони виборчих

прав громадян. Першим і головним напрямом заобігання злочинності є подолання безробіття, яке сприяє не тільки профільній корисливій і корисливо-насильницькій злочинності, а й будь-яким іншим злочинам, безпосередньо непов'язаними з економікою. Аналіз кримінальних справ показав, що близько 60 % осіб, які під час виборів передавали свій виборчий бюлетень іншим особам за гроші чи голосували за відкріпними посвідченнями більше одного разу, є безробітними, багато тих, хто втратив роботу внаслідок скорочення робочих місць. Тому дієвою перешкодою на шляху злочинності повинно стати максимальне відновлення робочих місць, вчасна виплата заробітної плати, пенсії, інших видів соціальної допомоги; надання робочих місць молоді. Злочинному “заробітку” необхідно протиставити легальні можливості працювати. Споконвіку провідним мотивом вчинення злочину була корисливість. Коли ж людина має стабільний дохід, то для багатьох знімається гостре питання про добування коштів злочинним шляхом. Розвиток економіки безпосередньо пов'язаний із рівнем забезпеченості людей, зростання якого зменшить гостроту соціальних проблем.

Окремим питанням є матеріальне забезпечення громадян, які працюють у бюджетній сфері, оскільки 90 % членів виборчих комісій становлять саме її представники, а при низькій заробітній платі та грошовому забезпеченні, що становить приблизно 500 гривень за весь час роботи у виборчій комісії, важко утриматися від спокуси за певну винагороду здійснити протиправні дії на користь тієї чи іншої політичної сили.

Крім цього, безробіття пов'язане з таким соціальним явищем, як вимушена міграція населення. Переважна більшість мігрантів – люди молодого віку. З відривом від постійного місця проживання в пошуках роботи на новому місці часто втрачаються зв'язки з рідними і близькими, знижується ефективність впливу сім'ї на поведінку і духовний світ людини, тобто “знімається” важлива форма соціального контролю, що не завжди позитивно позначається на житті людини. Адже більшість заробітчан перебувають за кордоном і працюють там нелегально, звідси й небажання брати участь у голосуванні на закордонних виборчих дільницях, оскільки прийти на голосування - рівнозначно депортації на батьківщину.

Окремо слід розглянути питання наявності представників великих бізнес-структур у списках політичних партій та блоків. Після зміни виборчої системи на пропорційну в Україні почався справжній бум депутатів-бізнесменів, кількість яких у партійних списках під час виборчої кампанії 2006 р. становила 29 %, це у два рази більше порівняно з 1998 р. – 14 % [217]. Представники будь-яких напрямів у економічній сфері намагаються будь-якими способами потрапити до Верховної Ради, адже, як член законодавчого органу, окрім отримання депутатської недоторканності, значно підвищуються можливості для лобіювання та прийняття законодавчих актів, які сприятимуть економічному розвитку того чи іншого підприємства або галузі, навіть усупереч державним інтересам.

Більш загальними завданнями в економічній сфері є підйом і подальший розвиток вітчизняного виробництва на основі передових сучасних технологій, підтримка національного товаровиробника, продумана структурна, податкова та інвестиційна політика, зміцнення національної валюти і фінансової системи держави взагалі, уповільнення і зниження темпу інфляції, справедливий перерозподіл власності та належне регулювання розподільних відносин, підвищення добробуту громадян. Як відомо, економічна політика держави, спрямована проти людини, нічого іншого не може породити, крім протистояння державі в усіх напрямках її діяльності [72, с. 25]. Значна відмінність у матеріальному становищі людей спричиняє виникнення соціальної напруженості, незадоволення, що призводить до конфліктних ситуацій, здатних викликати вчинення антисуспільних дій. Тому основою для позитивних змін у суспільстві є впровадження та проведення прогресивних економічних заходів, що створюють передумови для стабілізації матеріального життя громадян. Держава діє саме у цьому напрямі, причому найбільш масштабні заходи, що часто пов'язані зі здійсненням різних державних та регіональних соціальних, економічних програм, не спрямовані на протидію злочинності. Вони мають інші завдання та цілі, але, якщо оцінювати їх об'єктивно, то останні позитивно впливають також на злочинність, руйнуючи її "фундамент". Таким чином здійснюється загальносоціальне запобігання злочинності в Україні — функція, що об'єктивно обумовлена потребою нейтралізації існуючої в нашому суспільстві анемії [200]. Так, за даними Комітету державної статистики України, у 2007 р. інфляція у країні сягнула 14 %, це досить великий показник для держави з економікою, яка розвивається. Значне підвищення рівня інфляції одні пов'язують з підвищенням платоспроможності населення, що певною мірою є наслідком збільшення заробітної плати працівникам бюджетної сфери та пенсій пенсіонерам; інші — із значним подорожчанням енергоресурсів, вплив яких беззаперечний на усі економічні процеси; деякі взагалі стверджують, що високий рівень інфляції зумовлений проведенням позачергових виборів народних депутатів України. Наведена позиція заслуговує на увагу, з огляду на те, що, по-перше, під час виборчого процесу залучаються значні матеріальні ресурси для проведення виборчої кампанії, по-друге — участю у виборчому процесі власників великих підприємств та представників різних бізнес-структур, які хоча й опосередковано, але впливають на економічні процеси в державі, і, по-третє — невпевненість населення і потенційних інвесторів в економічній стабільності після зміни влади, спричинена політичним напруженням у суспільстві. Звісно, виборчий процес усе ж таки впливає на економічну ситуацію в державі, але не в таких розмірах, щоб викликати вказаний рівень інфляції. До того ж це підтверджується досвідом проведення минулих виборів, коли даний економічний показник був значно менший.

Вирішення проблем ефективної охорони виборчого законодавства та виборчих прав громадян також залежить від відповідного фінансування виборчого процесу. Згідно з розділом VI Закону України "Про вибори

народних депутатів України”, у якому регламентуються економічні заходи фінансового та матеріально-технічного забезпечення підготовки і проведення виборів депутатів, саме прозоре та ефективне використання коштів суб'єктами виборчого процесу є передумовою проведення рівних, вільних і чесних виборів. Фінансування та матеріально-технічне забезпечення виборчого процесу - важлива складова підготовки, організації та проведення виборів, тому в цьому розділі детально визначено процедури фінансування виборів за рахунок коштів Державного бюджету, оплати праці членам виборчих комісій, утворення та формування виборчих фондів політичних партій (блоків). Усі ці заходи при належному дотриманні вказаних норм мають на меті створення умов для забезпечення, реалізації виборчих прав громадян без порушень та економічних зловживань. На підтвердження можна навести деякі дані про використання коштів на проведення виборів з Державного бюджету. Так, у 2002 р. використано 172 млн 200 тис. гривень, у 2004 р. – 477 млн 700 тис. гривень, у 2006 р. – 512 млн 900 тис. гривень, у 2007 р. – приблизно 300 млн. гривень. З викладених даних можна зробити висновок про те, що видатки з Державного бюджету на проведення виборів в Україні як президентських, так і парламентських з кожною виборчою кампанією збільшуються. Так, у 2006 р. коштів використано майже у три рази більше ніж у 2002 р., виняток становить виборчий процес 2007 р.: оскільки це були позачергові вибори народних депутатів України, то фінансування відбувалося з резервного фонду Державного бюджету. Цікавим є той факт, що уряд України, так би мовити, не економить на проведенні виборів, тому виділяється стільки коштів, скільки вказує Центральна виборча комісія, тобто дефіциту у фінансовій забезпеченості організації виборчого процесу немає. Але все ж таки існує низка проблем у цій сфері, які створюють перепони нормальному функціонуванню виборчих комісій усіх рівнів.

Для усунення недоліків системи використання фінансів для проведення виборчого процесу доцільно, на наш погляд, застосування таких заходів:

- цілеспрямована діяльність правоохоронних органів щодо недопущення випадків нецільового використання коштів виділених з Державного бюджету , на проведення виборів;
- утворення незалежної організації, до складу якої входили б представники виконавчої влади, політичних партій (блоків), засобів масової інформації, міжнародні спостерігачі та громадськість, що паралельно з іншими органами здійснювала б контроль за використанням коштів;
- упровадження звітності перед громадськістю Центральною виборчою комісією, після кожної виборчої кампанії фінансову звітність слід оприлюднювати або друкувати у засабах масової інформації.

Значних фінансових витрат потребує технічне забезпечення діяльності виборчих комісій. Саме технічні заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян здійснюються з метою переходу на більш сучасні технологічні процеси, що забезпечують оптимізацію роботи та зменшують можливість впливу на перебіг і результати голосування. Забезпечення

виборчих комісій транспортом, комп'ютерами та оргтехнікою, телефонним зв'язком й іншими засобами сьогодні є просто необхідним. Ступінь застосування сучасних досягнень у сфері інформаційних технологій під час виборів і референдумів є мірилом демократизації суспільства, його відкритості та прозорості, тому вагомим досягненням можна назвати впровадження засобів автоматизації виборчих процедур, зокрема Єдиної інформаційно-аналітичної системи "Вибори". Завдяки саме цій системі такі етапи виборчого процесу, як утворення виборчих комісій, висування та реєстрація кандидатів у народні депутати України, проведення передвиборної агітації, зокрема в частині контролю джерел формування та використання виборчих фондів, підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування і результатів виборів народних депутатів України, а також реєстрація обраних народних депутатів, уже нині значною мірою автоматизовані.

Єдина інформаційно-аналітична система "Вибори" - складний комплекс взаємопов'язаних організаційно-адміністративних, програмно-технічних, телекомунікаційних та кадрових заходів, сукупність зовнішньосамостійних, але ідеологічно взаємопов'язаних підсистем. Перш за все, це підсистеми:

- нормативно-правового та організаційно-адміністративного забезпечення;
- технічного й телекомунікаційного забезпечення;
- збору та передачі інформації від окружних (територіальних) виборчих комісій, комісій з референдумів до бази даних Центральної виборчої комісії;
- інформаційно-аналітичної обробки інформації;
- забезпечення інформаційно-аналітичної підтримки поточної роботи окружних (територіальних) виборчих комісій, комісій з референдумів;
- забезпечення інформаційно-аналітичної підтримки поточної роботи Секретаріату Центральної виборчої комісії.

Отже, вказана інформаційна система вирішує не лише досить складні та специфічні науково-технічні проблеми інформатизації виборчого процесу, але й таку актуальну суспільно-політичну проблему, як підвищення довіри громадян України до важливих державних інститутів - вибори [207, с. 11].

Особливої уваги вимагає група заходів *морально-виховного* характеру, що є заходами, спрямованими на вдосконалення правової свідомості суспільства загалом та окремих громадян за допомогою виборчої освіти, правової пропаганди й виховання, підвищення морально-культурного рівня, оскільки вони детермінують правомірну поведінку людей у сферах взаємодії суспільства у виборчих відносинах. Культурне, моральне зубожіння населення є тягарем для розвитку суспільного буття. Тому злочинності завжди протистоїть духовність, моральність. Останнім часом у суспільстві спостерігається падіння духовності, моральної культури. Вирішення проблеми вдосконалення духовної сфери вимагає комплексного підходу, використання різних засобів як ідеологічних, так і виховних, організаційних, управлінських.

Значення правового виховання для запобігання злочинам проти виборчих прав громадян важко переоцінити, оскільки виборчі моральні норми повинні засвоюватися ще до настання повноліття особи, свідомо

визначати позицію людини, її ставлення до виборчих відносин. Вони є тим неоціненим багажем, який дає можливість орієнтуватися у складних ситуаціях під час виборчого процесу, коли моральні норми компенсують незнання юридичних. Правові норми діють ефективніше, якщо вони ґрунтуються на нормах моралі та належать до системи внутрішніх регуляторів поведінки [157, с. 474].

До завдань правового виховання та пропаганди слід віднести: ознайомлення з нормами, що встановлюють відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян; роз'яснення порядку реалізації юридичної відповідальності; забезпечення внутрішнього та зовнішнього погодження людей із правовими засобами примусу; переконання в необхідності запобігання правопорушенням, що посягають на виборчі права; підвищення соціальної активності громадян та їх нетерпимості до цих правопорушень. Так, за сприяння Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) у рамках Проекту “Сприяння організації виборів в Україні” напередодні виборів народних депутатів 2006 р. тиражем 40000 примірників видана книга “Кримінальна відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян”, автором якої є відомий вчений-юрист М.І. Мельник. У цьому виданні, з метою інформування учасників виборчого процесу та запобігання масовому вчиненню злочинів проти виборчих прав громадян, висвітлюються питання кримінальної відповідальності за злочини вказаної категорії, основні способи їх вчинення, їх суспільна небезпечність та види останніх, а також покарання, що передбачені за їх вчинення [137]. Цей посібник розповсюджувався серед членів виборчих комісій, представників політичних партій (блоків), на конференціях та навчальних семінарах пов'язаних з виборчим процесом, що, без сумніву, значно підвищило обізнаність у кримінальному законодавстві вказаних суб'єктів і значною мірою утримало багатьох від вчинення протиправних дій під час виборчого процесу.

Пропаганда чесних, прозорих, демократичних виборів, що включає в себе видання науково-популярних журналів, посібників, плакатів, проведення різноманітних конференцій, круглих столів, семінарів, незважаючи на великий обсяг матеріалів, які використовуються (зокрема, і у засобах масової інформації), не є достатньо ефективною. Це пов'язано не тільки з труднощами щодо отримання такої інформації для широкого загалу, а й з тим, що глобальні концепції розвитку слабо по'язуються з ціннісними орієнтаціями та економічними мотиваціями конкретної людини.

Проведені соціологічні опитування свідчать, що найчастіше виборчі цінності не посідають належного місця у ціннісних орієнтаціях окремих громадян.

Правова освіта з виборчих процедур сприяє підвищенню рівня загальної освіти й культури, формуванню необхідного соціального базису для забезпечення демократичного, стійкого розвитку країни й повинна розглядатися як один з пріоритетних напрямів державної політики як у галузі охорони прав людини і громадянина, так і у сфері освіти. Саме вона має вирішити завдання щодо підготовки освіченої молоді, здатної приймати

свідомі, вольові рішення у сферах виборчих відносин, де поєднуються проблеми окремої людини, суспільства й держави. Так, за даними соціологічного дослідження американської неприбуткової організації Freedom House, найменш обізнаними щодо питань, які стосуються виборчого процесу та законодавства, є такі цільові групи: виборці віком до 29 років та старші 60 років, відповідно 67,8 та 66,1 %. Жінки (64,2 %) є менш обізнаними за чоловіків (58,5 %).

Найбільший відсоток необізнаних виборців живе у східних областях України, а найменший – у західних. Кількість необізнаних – як у містах, так і в селах, приблизно однакова. Беззаперечним є той факт: чим вищий рівень освіти громадян, тим менший відсоток їх необізнаності. Проте рівень обізнаності сільського і міського населення виявився приблизно однаковим. Викликає велике занепокоєння те, що для всіх вікових категорій відсоток виборців, не обізнаних з виборчими правами і виборчими процедурами, перевищує 50 % від усіх виборців [237, с. 51]! Тому одним з основних засобів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян є саме забезпечення правової освіти виборців. У юридичній літературі окремо розглядається професійна виборча - правова освіта та непрофесійна [65, с. 32].

Особливу увагу необхідно приділити правовому вихованню молоді як формі непрофесійної освіти, адже громадянин, який з 18 років усвідомить важливість виборчого процесу для свого майбутнього, з більшою зацікавленістю буде ставитись до виборів і, відповідно, ретельніше охоронятиме свої виборчі права.

Непопулярність виборів серед молоді не є доказом того, що молоді люди з байдужістю ставляться до суспільних явищ та процесів. Природно, що молодь з меншою зацікавленістю ставиться до вивчення законів про вибори, виборчих процедур та програм політичних партій. Однак є певні засоби і методи, за допомогою яких можна підвищити інтерес до виборів для цієї категорії громадян. У правовому навчанні, підвищенні правової культури молоді багато що можуть зробити зацікавлені сторони: виборчі комісії, навчальні заклади, громадські організації, політичні партії та засоби масової інформації. Беручи до уваги, що робота з молоддю під час виборів має охоплювати широке коло питань, зацікавлені сторони повинні співпрацювати і розподіляти завдання між собою для того, щоб досягти бажаних результатів. Метою правового навчання громадян є підготовка та спонукання виборців до участі у виборах і до того, щоб вони зробили свідомий вибір. Дуже важливо володіти хоча б основною інформацією про виборчі процеси, для того щоб розуміти про що говорять організатори виборів та політики. Молодь повинна орієнтуватися і розуміти виборчу систему своєї країни, порядок висування кандидатів на виборні посади, питання, пов'язані зі списками виборців, виборчою агітацією, виборчими бюлетенями тощо.

Навчання виборців повинно відбуватися не тільки під час виборів, а й в період між ними, тобто безперервно. Виборчі органи не завжди мають час та ресурси для здійснення спеціальних програм і проектів з підвищення правової культури молоді. Тому важливо залучати до цього процесу

досвідчених та професійних фахівців відповідних громадських організацій і навчальних закладів. Підвищення правової культури молоді відбувається, зазвичай, в рамках отримання освіти в навчальних закладах. Під час традиційних лекцій студенти перебувають в аудиторіях і слухають викладачів, а не беруть активної участі в тому, про що йдеться в лекції. А от, якби молодь мала можливість брати участь, тобто відтворити змодельовану гру, провести пробне голосування в аудиторії та дискусії у невеликих групах, розробити свою політичну програму тощо, вона могла б дізнатися та запам'ятати значно більше про виборчий процес та виборчі права [209]. У деяких українських школах і вищих навчальних закладах правове виховання молоді здійснюється шляхом існування шкільного чи студентського самоврядування, де, як на справжніх виборах, обирають президента школи або університету.

Доречно було б запровадити досвід із правового виховання молоді, який застосовується в Угорщині. Там існує програма “Ті, хто голосує вперше – в парламенті”. Відповідно до неї молодим людям надається можливість відвідати парламент, а також навчитися отримувати та використовувати інформацію про виборчу систему й виборчі процедури. У рамках цієї програми демонструється навчальний фільм про діючу виборчу систему в країні, про історію виборів та охорону виборчих прав громадян, після чого надається можливість для спілкування зі спеціалістами у сфері виборчого законодавства.

Правова освіта виступає як складова загальної освіти та є самостійним елементом в удосконаленні уявлень громадськості про законодавство у сфері виборчого процесу і, на відміну від правової пропаганди, передбачає наявність таких ознак:

- спеціальні освітні програми;
- постійний склад слухачів (члени виборчих комісій усіх рівнів);
- наявність комплексу педагогічних засобів, контролю за знаннями слухачів.

Професійна складова правової освіти у сфері виборів є, на наш погляд, одним з основних чинників, що обумовлюють ефективність охоронної діяльності. Адже застосування працівниками правоохоронних органів, які виконують свої обов'язки у галузі охорони виборчих прав громадян, правових норм, котрі встановлюють відповідальність за посягання на них, вимагають ґрунтовних знань національного та міжнародного виборчого законодавства, до норм якого відсилають відповідні норми кримінального й адміністративного законодавства. Зазначені реалії ставлять високі вимоги до підготовки юристів з виборчого права, обумовлюють потребу у введенні нових курсів і спецкурсів для студентів, які спеціалізуються в галузі дотримання прав людини, виборчого, конституційного, процесуального, рекреаційного права. Актуальною та невідкладною проблемою є вдосконалення та підвищення рівня освіти спеціалістів, котрі вже працюють в установах та організаціях, діяльність яких пов'язана з виборчим процесом.

Відповідно до статей 4 та 5 Указу Президента України “Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006

року” від 23 січня 2006 р. № 62/2006 [188] і ст. 7 Указу Президента України “Про забезпечення реалізації виборчих прав громадян України, законності, прозорості та відкритості виборчого процесу на позачергових виборах до Верховної Ради України” від 04 липня 2007 р. № 593/2007 [187], Міністерство юстиції України, Міністерство освіти і науки України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України разом з Центральною виборчою комісією повинні забезпечити, згідно з виборчим законодавством, створення інформаційних та науково-популярних теле і радіопрограм, кінофільмів, видання методичної літератури з питань застосування виборчого законодавства та підвищення політичної культури громадян, проведення у вищих і професійно-технічних навчальних закладах лекцій, семінарів, додаткових занять для роз'яснення виборчого законодавства України, а Міністерство культури і туризму України разом із Центральною виборчою комісією організувати в бібліотеках, клубах, закладах культури тематичні виставки, лекторії, проведення інших заходів для ознайомлення громадян з виборчим законодавством, правами виборців, процедурою голосування.

Таким чином, важлива увага приділена удосконаленню та поширенню правової освіти виборців у напрямках державної політики України в галузі охорони виборчих прав громадян, Зокрема, наведеними указами передбачено розширення системи установ, які повинні забезпечувати та організовувати процес навчання.

Загальносоціальний напрям у запобіганні злочинності у сфері виборчого процесу діє і у *правовій сфері* суспільних відносин. Адже право виступає як ефективний регулятор виборчих відносин у суспільстві та забезпечує інтереси особистості й соціальної справедливості під час виборів. Відомо, що саме видання нормативного акта, існування кримінально-правової заборони здатні регулювати поведінку людей та відзначаються запобіжною, утримуючою властивістю. Загальнопревентивна властивість кримінального законодавства не виявляється безпосередньо в обмеженнях прав громадян, а є чинником, який впливає на їх свідомість, волю та емоції, тобто сприймається суб'єктивно й стримує негативні вияви особи. Ефективність цього впливу значною мірою залежить від ефективності застосування кримінально-правових норм. Сьогодні можна вважати визнаним твердження, яке неодноразово висловлювалось в юридичній літературі, про те, що сила утримуючої дії кримінального законодавства значною мірою залежить не від суворості покарання, а від невідворотності відповідальності, яка ґрунтується на юридичній практиці [159, с. 355].

Сучасна кримінологічна наука свідчить про тісний зв'язок запобіжної функції кримінального законодавства з аналогічною функцією правозастосовчої практики [131, с. 146]. Насправді межа між ними досить умовна і, на наш погляд, ці явища взаємообумовлені. І стримуючий вплив кримінального законодавства з охорони виборчих прав громадян, і практика його застосування органами кримінальної юстиції є частинами державної політики у сфері боротьби зі злочинністю, зокрема й у сфері виборчого

процесу.

Розглядаючи умови підвищення ефективності запобіжного впливу правової сфери боротьби зі злочинністю, виділимо такі основні напрями:

1) удосконалення законодавства як у сфері виборчих правовідносин, так й інших суміжних нормативно-правових актів;

2) діяльність стосовно ознайомлення громадськості з нормами, що регулюють виборчі відносини та встановлюють відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян.

Розглядаючи перший напрям, потрібно зазначити, що вдосконалення законодавства, яке хоча прямо і не спрямовано на запобігання злочинності у сфері виборчого процесу, однак має своїм завданням правове врегулювання інших суспільних відносин – цивільних, конституційних, трудових, адміністративних тощо, теж має суттєве значення, оскільки як нормативно неврегульоване може мати криміногенний характер. Одним з кращих засобів ефективної боротьби з антисоціальними виявами є досконале та стабільне законодавство. Водночас зміна законів має бути продуманою, заснованою на кримінологічному аналізі тих життєвих явищ і суспільних відносин, які повинні бути врегульовані правом [73, с. 145]. Але все ж таки основними засобами здійснення політики держави в галузі охорони виборчих прав громадян є кримінальне та виборче законодавство, тому, на нашу думку, саме воно насамперед потребує удосконалення.

Виборчі правовідносини, як і виборчий процес, дуже складні соціальні інститути. Тому, щоб ці відносини були саме правовими і відбувалися у встановленому порядку, потрібна велика кількість нормативно-правових актів, які їх врегульовували б. До них належать закони України: “Про вибори Президента України”, “Про вибори народних депутатів України”, “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим”, “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, “Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах місцевих Рад в Автономній Республіці Крим”, “Про Центральну виборчу комісію”, “Про Державний реєстр виборців” та ін.

Саме наявність великої кількості виборчих законів, неузгодженість останніх у багатьох випадках призводить як до їх незнання та нерозуміння виборцями, так і до складнощів у застосуванні виборчими органами, а також органами державної влади та місцевого самоврядування, що в сукупності дає можливість зацікавленим особам тим чи іншим чином порушувати виборчі права громадян. Так, наприклад, за Законом України “Про вибори Президента України” перелік документів, які підтверджують громадянство України, складається з дев’яти найменувань, за Законом України “Про вибори народних депутатів України” – з восьми, за Законом України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим” – із двох. За Законом “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” можливість голосувати надається громадянину лише за пред’явленням “...паспорта або іншого документа, який посвідчує його особу” [95, с. 152]. Такі розбіжності дають змогу виборцеві проголосувати без відповідних документів або,

навпаки, не отримати бюлетень, адже вибори народних депутатів можуть збігатися з виборами до органів місцевого самоврядування. І за якими нормами надавати виборцю бюлетень - питання спірне. Отже, ці проблеми та багато інших можна вирішити шляхом систематизації та кодифікації виборчого законодавства, тобто створення Виборчого кодексу конче необхідне.

Узагалі, на сучасному етапі розвитку держави уряд та законодавчий орган намагаються адекватно реагувати на зміни у виборчих правовідносинах, наявність прогалин у вже існуючих законах та зловживання тими чи іншими нормами. Яскравим прикладом цього є події під час виборів Президента України у 2004 р., коли голосування більше одного разу за відкріпними посвідченнями набуло особливо масового характеру. Такі дії були одним із найпоширеніших порушенням виборчого законодавства, суспільно небезпечні наслідки цих вчинків важко перебільшити. У зв'язку з цим Конституційний Суд України 3 грудня 2004 р. виніс Рішення щодо визнання неконституційними окремих положень Закону України “Про вибори Президента України”.

Верховна Рада України підтримала Рішення Верховного Суду України і 8 грудня 2004 р. ухвалила Закон України “Про особливості застосування Закону України “Про вибори Президента України” при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року”, яким, по суті, встановила багаторівневу систему захисту використання відкріпних посвідчень, зробивши таким чином крок до зменшення масових махінацій з ними, а саме:

- відкріпних посвідчень було надруковано лише 0,5 % від кількості всіх виборців (ч. 1 ст. 4), замість попередніх 4 %;
- передбачено досить жорсткий контроль за видачею та використанням відкріпного посвідчення - територіальна виборча комісія повинна надати до Центральної виборчої комісії інформацію про точну кількість виданих посвідчень та кількість тих, хто має намір проголосувати ними за 16 год. до початку голосування;
- при видачі відкріпного посвідчення у пред’явленому виборцем документі на сторінці “Особливі відмітки” або в іншому придатному для цього місці проставляється відмітка: видане відкріпне посвідчення (із зазначенням номера), а також зазначаються: дата, коли зроблена відмітка, номер територіального виборчого округу та виборчої дільниці, на якій видане посвідчення. Відмітка засвідчується підписами двох членів дільничної виборчої комісії – представників обох кандидатів – із зазначенням їх прізвищ та скріплюється печаткою (ч. 4 ст. 4);
- виборець може проголосувати за відкріпним посвідченням лише на певній визначеній ним виборчій дільниці територіального виборчого округу [196].

Таким чином, законодавець усунув загрозу підроблення відкріпних посвідчень, пересування з відкріпними посвідченнями з одного регіону в інший та багаторазового голосування однією особою [144, с. 118].

До заходів реагування на законодавчому рівні також необхідно віднести і прийняття Закону України “Про Державний реєстр виборців” від 22

лютого 2007 р. Цей Закон мав бути прийнятий значно раніше, але масові проблеми та порушення складання і використання списків виборців під час виборів народних депутатів 2006 р. підштовхнули Верховну Раду до прискорених дій. Отже, на законодавчому рівні врегульовано процес складання списків виборців, визначено суб'єктів, які здійснюють формування Реєстру, а також питання використання інформації, що міститься у ньому.

Усе це, значно зменшить можливість маніпулювання зі списками виборців і буде дієвим заходом запобігання зловживанням та порушенням у цій сфері.

Зміни до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів, Кодексу України про адміністративні правопорушення вносилися також після масових порушень виборчих прав громадян у 2004 р. і значно розширили межі кримінальної й адміністративної відповідальності за ці види злочинів. Ці зміни детально вже розглянуто в попередніх підрозділах.

Другий напрям передбачає виховний та запобіжний вплив кримінально-правових норм на громадян. Як показали дослідження у цій галузі, домінуюча роль у пропаганді правових знань, у тому числі виборчих, сьогодні належить засобам масової інформації [131, с. 136]. У періодичних виданнях і телевізійних програмах увага більше приділяється практиці застосування кримінального закону, надаючи їй при цьому сенсаційного, детективного характеру. виправити деформоване уявлення читачів і глядачів про дію кримінально-правових норм можна з допомогою формування цілісного уявлення про кримінальне законодавство, що важко зробити без роз'яснення відповідних кримінально-правових норм. Звичайно, це можливо лише на сторінках спеціалізованих юридичних видань і телепрограм. Трохи поліпшує ситуацію велика кількість науково-практичних коментарів до Кримінального кодексу, Кодексу України про адміністративні правопорушення та до законів "Про вибори народних депутатів", "Про вибори Президента України", які тлумачать норми про відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян, а також норми, які регулюють ті чи інші виборчі відносини. Але ними користується не широкий загаль громадян, а здебільшого юристи й ті, хто безпосередньо задіяний у виборчому процесі, але і цього достатньо для зменшення випадків учинення злочинів у сфері виборів.

Важливим чинником оптимізації охорони виборчих прав громадян та підвищення виборчої культури суспільства є *ідеологічно-політичні* заходи запобігання. Ідеологічна інформація про виборчі процеси, політичні партії та їх програми, яка може забезпечувати різний ступінь виборчих знань, різну їх глибину, ґрунтовність залежно від індивідуально-психологічних особливостей, віку, життєвого досвіду, професійної приналежності, соціальної та моральної позиції виборця, посідає важливе місце у структурі загальносоціальних заходів запобігання цим злочинам. Необ'єктивне знання призводить до формування та розвитку лише викривленої виборчої свідомості.

Найважливішим завданням виборчих органів є інформування виборців, тобто надання інформації під час виборів. Зазвичай, центральні та місцеві

виборчі органи повідомляють виборцям про види виборів, дату і час їх проведення, про місце голосування, про умови реєстрації та інші питання, котрі необхідно знати для того, щоб виборці безперешкодно могли проголосувати в день виборів. Так, наприклад, Центральна виборча комісія на період виборчої кампанії 2006 р. відкрила “гарячу телефонну лінію”, за якою у будь-який час доби можна було довідатися чи проконсультуватися з будь-яких питань, що стосувалися виборчого законодавства. До того ж члени Центральної виборчої комісії щонеділі на каналі ICTV у програмі “Право обирати” консультували глядачів з приводу змін у виборчому законодавстві, відповідали на питання виборців. І як показала практика, громадян найбільше цікавить процес складання списків виборців, голосування за відкріпними посвідченнями та відповідальність за порушення виборчого законодавства.

Особливу увагу потрібно приділити політичним заходам запобігання злочинам, оскільки 53 % населення сьогодні вважають, що політичні партії служать власним інтересам. Отже, у мотиваціях політиків перші місця посідають власний матеріальний добробут і стабільність, кар’єра та потреба у владі. Населення, яке не так давно пережило сплеск небувалої громадянської активності та самосвідомості, явно розгублене [132].

Ні Конституція України, ні виборче законодавство не містять вимог демократичності внутрішньопартійного життя. Усі питання внутрішньої діяльності партій, у тому числі формування їх списків, регулюються статутними нормами і тому не можуть бути предметом судового спору. Таким чином, держава надала політичним партіям виключне право висувати кандидатів, але не взяла на себе жодних зобов’язань щодо забезпечення партіями виборчих прав громадян під час виборчого процесу. При великому розмаїтті політичних партій і блоків громадянам важко зорієнтуватися, які ідеологічні цінності вони пропагують, тому останні ігнорують виборчий процес, що призводить до можливості порушити їх виборчі права. У 2006 р. у виборчій кампанії брало участь 45 партій та блоків, а всього в Україні було зареєстровано – 126. Щоб зробити правильний вибір та забезпечити реалізацію виборчих прав, виборці повинні знати свої політичні преференції, а також орієнтуватися в основних ідеях партій. Зрозуміти політичні тексти і програми не просто, тому потрібно надати допомогу в цьому процесі. Без сумніву, виборець повинен мати практичні знання у сфері виборчих прав, але такою ж важливою є здатність зробити свідомий вибір. Для цього необхідно самопізнання, критичне мислення, здатність до визначення своїх потреб і бажань.

Сучасна ситуація потребує значного підвищення рівня і ролі активістської політичної культури, щоб уникати маніпулювання електоратом, який керується стереотипами та міфами. Лише за необхідного рівня політичної культури електорат перестане робити вибір, ґрунтуючись на примітивному ідентифікуванні суб’єктів політичної боротьби (наприклад поділ на “наших” та “ненаших”), а почне глибоко концептуально споглядати й аналізувати конкретну програму, що пропонується. Це потребує

проведення інформаційної кампанії, яка повинна спрямовуватися на розвиток конструктивної зацікавленості широких мас у політичному житті держави та участі – посередньої чи безпосередньої – у ньому, а також в охороні та забезпеченні своїх виборчих прав. Слід змінити ідеологію конкретного громадянина, оскільки багато хто вважає, що саме від його голосу нічого не залежить і, так би мовити, прищепити важливість, необхідність та велику соціальну значущість виборчих процедур для майбутнього держави й особисто кожної людини. Для цього створюються та реалізуються різноманітні проекти з інформування виборців. Так, американською неприбутковою організацією Freedom House під час виборів народних депутатів 2006 р. у всіх областях України запроваджено близько 50 місцевих проектів, які підтримувалися через систему грантів. Вони охопили абсолютно різні напрями діяльності, унаслідок проведення яких отримали такі доволі унікальні й абсолютно не схожі проекти, як: автомобільні ралі, дискотеки, лялькові театри, караоке, чайні церемонії для селян, кампанії “від дверей до дверей” для виборців тощо. Було також надруковано мільйонні накладі просвітницьких матеріалів: плакати, газети, наклейки, листівки, брошури та передано активістам місцевих громадських організацій по всій Україні. Дуже важливим у таких проектах було заохочення виборців перевірити своє ім’я у списках виборців, роз’яснення останнім їх прав та способів їх захисту, заохочення виборців більше звертати увагу на партійні списки та програми, а не на особистості, коли визначаються, за кого голосувати [237, с. 52].

Необхідно підкреслити, що важлива роль у впровадженні проектів стосовно політичної просвіти виборців належала використанню медіа-ресурсів, у тому числі й виготовлення роликів і мультимедійних матеріалів. Для ефективного інформування громадян про вибори слід знати, як саме вони бажають отримувати цю інформацію. Виявилось, що головним джерелом інформації для виборців під час виборчих кампаній 2004 та 2006 рр. є саме телебачення (78,2 %), радіо (34,2 %), друковані інформаційні матеріали (29 %), інформація від оточуючих, зокрема знайомих та друзів (25, 6 %).

Понад третину опитаних отримували інформацію про вибори з телевізійних програм. Цікавим є той факт, що виборці, які майже не були обізнані зі своїми правами, отримували інформацію від своїх друзів, що не завжди давало потрібний результат, оскільки порадики самі іноді виявлялися мало обізнаними.

Під час виборчої кампанії 2006 р. значна увага приділялася висвітленню у засобах масової інформації питань протидії фальсифікації виборів та захисту виборчих прав громадян (приблизно 32 % від усіх агітаційно-соціальних повідомлень). Це мало досить позитивний результат щодо запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, а саме завдяки цьому значна кількість виборців (31,5 %) перевірила себе у списках і 2,9 % не знайшли себе, але домоглися внесення до них, чим поновили свої виборчі права і зменшили можливість вплинути на результати голосування. Водночас

3,6 % виборців не перевірили себе у списках і в день голосування виникли непорозуміння, у зв'язку з чим вказані виборці не змогли проголосувати [237, с. 53].

Забезпечуючи поінформованість громадян про діяльність владних структур та їх посадових осіб, засоби масової інформації одночасно виконують і функцію запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, оскільки прозорість влади виступає потужним загальносоціальним профілактичним засобом. За своєю природою засоби масової інформації є соціальним інститутом, який висвітлює процеси, що відбуваються у державі, у тому числі висвітлюючи “темні плями” зловживання адміністративним ресурсом під час виборів, суттєво впливає на суспільну ідеологію, на створення відповідної громадської думки, а зрештою - і на прийняття суспільно значимих рішень.

Висвітлення засобами масової інформації злочинних виявів, спрямованих на порушення виборчого законодавства, має як загальнопревентивне значення, так і безпосередньо впливає на застосування антизлочинних правових норм стосовно конкретних посадових осіб. Адже приховування злочинів проти виборчих прав громадян створює сприятливу атмосферу для посадових зловживань, водночас їх висвітлення зменшує можливості для поширення масових правопорушень. Інформуючи про факти порушень виборчого законодавства, викриваючи неправомірну діяльність чиновників, засоби масової інформації створюють у суспільстві атмосферу нетерпимості щодо осіб, які вчиняють злочини проти виборчих прав громадян, та передумови правоохоронним органам для відповідного правового реагування на факти корупції (згідно зі ст. 94 Кримінально-процесуального кодексу України повідомлення, опубліковані у пресі, є приводом до порушення кримінальної справи).

Спроби особи, яка вчинила протиправні дії у сфері виборчого процесу, приховати проступки обумовлено одним - намаганням уникнути відповідальності, передбаченої законом. При цьому слід мати на увазі особливий статус такої особи - вона наділена владними повноваженнями, а отже, має можливість вплинути на прийняття юридичного рішення у справі про вчинене нею корупційне діяння. Оприлюднення засобами масової інформації інформації про вчинене службовою особою зловживання під час виборчого процесу значно зменшує зазначені можливості й, таким чином, збільшує шанси для верховенства права.

Можна звичайно сказати, що зазначені вище питання стосовно інформування виборців не несуть прямої загрози демократичним виборам в Україні, однак у сукупності вони утворюють якісно нову проблему. Перш за все, усунення з виборчого процесу значної частини потенційно активних виборців, недостатнє інформування останніх унаслідок обмежень на висвітлення виборів засобами масової інформації, яке підмінюється добре профінансованими публікаціями сумнівних компрометуючих матеріалів, суттєво погіршують якість і результати виборів. Водночас, існує комплекс

причин, які не виправдано посилюють вплив партійного керівництва на прийняття важливих для виборів рішень. Крім порушення принципів рівності, відбувається ще й якісне погіршення кадрового складу виборних органів, фактичне ослаблення політичних партій та політичної системи загалом [79, с. 94]. Вихід з такої ситуації можна віднайти в забезпеченні відкритості влади, свободи слова, незалежності засобів масової інформації, посиленні їх запобіжної функції. Зазначене можна здійснити шляхом вжиття заходів, спрямованих на:

- забезпечення реалізації конституційних положень про свободу слова, законодавства про інформацію, недопущення позасудової розправи із засобами масової інформації за допомогою репресивних органів, політичної та іншої цензури;
- створення ефективного механізму доступу громадян і, насамперед, журналістів до інформації про діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб;
- удосконалення державно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації в Україні, взаємовідносин держави і засобів масової інформації, правового статусу журналіста, етики журналістської діяльності, відповідальності за порушення правових норм у сфері інформаційної діяльності (як з боку журналістів, так і тих, хто перешкоджає виконанню ними своїх професійних обов'язків).

За певних обставин (залежно від соціально-політичної і правової ситуації) оприлюднення інформації про факти вчинення злочинів проти виборчих прав громадян засоби масової інформації у багатьох випадках може стати єдиним реальним заходом протидії злочинності у сфері виборчого процесу. До того ж, інформування громадськості стосовно стану такої злочинності у державі має важливе значення не лише у профілактичному плані, а й у ширшому політичному аспекті, оскільки володіння всією повнотою об'єктивної інформації про виборчі процедури, реалізацію й охорону виборчих прав, а також поширення такої інформації - це можливість впливу на владу і корекції дій влади [136, 259].

3.3. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян

Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян нерозривно пов'язано зі здійсненням спеціально-кримінологічних заходів, що реалізуються переважно правоохоронними органами й іншими державними органами та громадськими організаціями, які наділяються відповідними функціями й повноваженнями для профілактики злочинів.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам, як особливий рівень запобігання злочинності, відмінний від загальносоціального запобігання саме з огляду на спеціальне призначення (цілеспрямований характер) щодо усунення конкретних кримінологічних чинників. Спеціальне запобігання злочинам залежить від стану злочинності й характеру її причин та різних

видів цієї діяльності: від економічних та ідеологічних заходів до кримінально-правової боротьби зі злочинністю [119, с. 46]. Саме цілеспрямованість відіграє роль якісного критерію відмежування вказаних видів запобігання злочинам проти виборчих прав. Заходи загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання тісно пов'язані між собою. Так, загальні заходи можуть здійснюватися в рамках спеціальних і, навпаки. Водночас між ними існує і зворотний зв'язок: спеціально-кримінологічні заходи не лише ґрунтуються на загальносоціальних, а й сприяють їх здійсненню, усуваючи перешкоди у вигляді чинників злочинів проти виборчих прав громадян та інших негативних явищ [102, с. 449].

На думку М. І. Мельника, заходи спеціально-кримінологічного запобігання спрямовані на певний вид порушень, водночас як заходи загальносоціального запобігання, як правило, здійснюють профілактичний вплив на весь комплекс соціальних передумов злочинності, причини та умови всіх чи більшості правопорушень [136, с. 268].

Цілком поділяємо наведену точку зору і вважаємо, що *спеціально-кримінологічне запобігання злочинам проти виборчих прав громадян* – це діяльність наділених відповідними функціями органів та установ з розроблення та реалізації системи спеціальних заходів, спрямованих на виявлення, усунення, нейтралізацію, обмеження дій чинників злочинів проти виборчих прав, а також перешкоджання вчиненню злочину конкретною особою та припинення злочинної діяльності, спрямованої на порушення виборчого законодавства.

У юридичній літературі зазначається, що запобіжна діяльність правоохоронних органів здійснюється насамперед у правових формах, серед яких важливе значення мають спеціальні заходи запобігання правопорушенням: прокурорський нагляд за дотриманням виборчого законодавства; внесення слідчим подань про усунення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів, винесення судами окремих ухвал при розгляді справ про порушення виборчих прав громадян, направлення адміністративними судами відповідних повідомлень керівникам підприємств та організацій тощо. Перераховані правові форми доповнюються організаційними формами запобіжної діяльності. Серед них найважливіша – виявлення правоохоронними органами чинників, що зумовлюють вчинення злочинів та інших правопорушень у сфері виборчого процесу.

Особливе місце в системі спеціальних суб'єктів запобігання злочинам проти виборчих прав належить органам прокуратури.

При здійсненні нагляду органи прокуратури застосовують надані їм законодавством України права, зокрема право на звернення до судів загальної юрисдикції або адміністративних судів з позовами про порушення виборчого законодавства та про припинення діяльності, яка спрямована на порушення виборчих прав громадян [198].

З огляду на те, що відповідно до Конституції України, з переліку функцій прокуратури виключено нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів (який традиційно мав назву “загальний нагляд”) та

функцію розслідування кримінальних справ, у кримінологічній літературі була висловлена думка: органи прокуратури не слід вважати спеціальними суб'єктами запобігання злочинам, адже саме конституційний статус прокуратури "...не передбачає превентивної діяльності як статутного обов'язку" [112, с. 185].

Але, зважаючи на зміни в законодавстві України (положення розділу II Закону України від 12 липня 2001 р. "Про внесення змін до Закону України "Про прокуратуру" [180], завдяки яким збережено прокурорський нагляд за дотриманням та застосуванням законодавства (зокрема й виборчого), а також той факт, що досудове слідство у шести статтях Розділу V Особливої частини Кримінального кодексу "Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини" провадиться слідчими підрозділами прокуратури, наявні, на нашу думку, всі підстави вважати прокуратуру суб'єктом спеціально-кримінологічного запобігання злочинам проти виборчих прав громадян.

Аналізуючи діяльність органів прокуратури у сфері охорони виборчих прав, слід зазначити, що основні зусилля та дії прокурорів концентруються передусім на тих напрямках, де вичерпуються повноваження контролюючих органів, на правовій оцінці найбільш серйозних правопорушень, які становлять загрозу визначенню результатів виборів та посягають на виборчі права громадян. Важливого значення при цьому набувають переваги єдиної централізованої системи органів прокуратури та її незалежність від місцевих органів влади, чого немає в інших правоохоронних структурах [159, с. 356].

Одним з напрямів запобіжної діяльності органів прокуратури є порушення та розслідування кримінальних справ за вчинення злочинів проти виборчих прав громадян. За інформацією Генеральної прокуратури України, тільки за 2005 р. органами прокуратури порушено понад 1600 кримінальних справ про злочини вказаної категорії, з яких 1297 направлено до суду [137, с. 15].

Аналіз прокурорської практики свідчить про посилення уваги прокурорів до порушень у сфері виборчого процесу, які вчиняють службові та посадові особи органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, зокрема до фактів корупційних діянь та нецільового використання бюджетних коштів, виділених на підготовку і проведення виборів.

Важливо зазначити, що в межах єдиної системи органів прокуратури України не створено спеціалізованого структурного підрозділу, який має здійснювати суто охорону виборчих прав та нагляд за дотриманням виборчого законодавства. Такі відділи створено для нагляду за виконанням законодавства про боротьбу з корупцією, додержанням законів при проведенні ОРД та дізнання, додержанням законів при розслідуванні злочинів проти життя та інші. Таке становище не можна назвати прорахунком у запобіжній діяльності прокуратури, оскільки вибори відбуваються раз на п'ять років (окрім позачергових та місцевих виборів), тому порушення виборчого законодавства і, відповідно, виборчих прав громадян, здебільшого також відбувається циклічно, тобто в період

виборчого процесу, а за виявленими фактами кримінальні справи можуть порушуватися і значно пізніше, але вже не будуть становити стабільну кількість у міжвиборчі роки. Тому, на нашу думку, створювати такий окремий спеціалізований підрозділ у складі прокуратури кожної області України сьогодні не зовсім доцільно. Проте на час виборчого процесу Генеральною прокуратурою створюються робочі групи з найдосвідченіших працівників. Саме вони покликані своєчасно реагувати на порушення виборчих прав громадян, а також приймати рішення щодо охорони та забезпечення цих прав. Так, за даними прес-служби Генеральної прокуратури України, з метою забезпечення неухильного додержання вимог виборчого законодавства при проведенні позачергових виборів народних депутатів України, недопущення дестабілізації у державі, ефективного та оперативного прокурорського реагування на факти порушень вимог закону, 8 серпня 2007 р. виконувачем обов'язків Генерального прокурора України С. Винокуровим прокурорам Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя надано вказівку:

- створити робочі групи з числа найбільш досвідчених працівників галузевих управлінь та відділів для термінового реагування на порушення закону і прийняття рішень відповідно до чинного законодавства;
- розгляд заяв та звернень про порушення виборчого законодавства брати на особистий контроль керівництвом прокуратур обласного рівня;
- своєчасно реагувати на факти порушень прав і свобод громадян органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, а також правоохоронними органами, зокрема при розгляді звернення виборчих комісій, невжиття ними заходів щодо припинення порушень законодавства.

Саме надання таких вказівок та створення робочих груп є вагомим елементом запобігання злочинам проти виборчих прав громадян у діяльності прокуратури. Практика роботи робочих груп прокуратури довела їх більш високу результативність порівняно з аналогічною наглядовою діяльністю місцевих прокуратур. Утворення, на період виборчого процесу, робочих груп з найбільш досвідчених працівників галузевих управлінь та відділів для швидкого реагування на порушення виборчого законодавства й особистий контроль заяв і звернень керівництвом прокуратур обласного рівня дозволить забезпечити:

- помітну самостійність і незалежність прокурорів від місцевої влади та відомчого впливу щодо прийняття рішень з питань виконання виборчого законодавства;
- більшу координованість та узгодженість слідчо-прокурорських дій в регіонах, що охоплюють декілька адміністративно-територіальних одиниць;
- посилення взаємодії із правоохоронними та контролюючими органами у забезпеченні виконання виборчого законодавства та охорони виборчих прав;
- підвищення компетентності та якості прокурорського нагляду шляхом цілеспрямованої спеціалізації кадрів.

Отже, сьогодні в системі органів прокуратури створено досить ефективні робочі групи на цьому напрямі діяльності. Саме вони здатні

реально забезпечити нагляд за безумовним додержанням законів у сфері виборчого процесу. Тому слід, на наш погляд, всіляко сприяти посиленню прокурорського нагляду за дотриманням виборчого законодавства. На підставі викладеного, з метою підвищення ефективності запобіжної діяльності органів прокуратури у сфері охорони виборчих прав громадян доцільно:

- посилити наглядову діяльність територіальних (районних, міських й обласних) прокуратур за додержанням виборчого законодавства;
- розвивати існуючу сьогодні систему формування робочих груп, не тільки в окремому районі, а й створювати міжрайонні групи у складі обласних прокуратур, які будуть безпосередньо забезпечувати неухильне додержання вимог виборчого законодавства при проведенні виборів усіх рівнів;
- удосконалити діяльність робочих груп прокуратур шляхом добору висококваліфікованих кадрів, які володіють виборчими, правовими, процесуальними знаннями, забезпечення належного матеріально-технічного забезпечення.

Крім того, особливий статус прокуратури, специфіка її наглядових функцій у сфері охорони виборчих прав громадян, що вимагає постійної взаємодії як із правоохоронними органами, так і з Центральною виборчою комісією та виборчими комісіями нижчих рівнів, створення у складі органів прокуратури спеціалізованих робочих груп, дає підстави для надання прокуратурі повноважень щодо координації дій всіх спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян. З цією метою необхідно створити стабільні правові засади діяльності та взаємодії з усіма правоохоронними і контролюючими органами у сфері виборчого процесу.

Головними завданнями координації діяльності суб'єктів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян повинні бути:

- об'єднання зусиль та активізація роботи правоохоронних і контролюючих органів щодо запобігання злочинам проти виборчих прав;
- усунення дублювання і паралелізму в їх діяльності;
- зведення до мінімуму відомчих інтересів при вирішенні загальнодержавних завдань;
- розроблення і здійснення ними узгоджених заходів щодо своєчасного виявлення, розкриття, розслідування і припинення злочинів та інших правопорушень у сфері виборчого процесу;
- усунення причин й умов, які сприяють їх вчиненню [158, с. 171].

Порушення питання про роль суду в організації підготовки та проведення виборів у деякого може викликати заперечення у тому сенсі, що суд за законом жодним чином не причетний до організації виборчого процесу. І якщо формально підходити до питання, то такі заперечення матимуть під собою підстави, оскільки організація підготовки та проведення виборів, за законом, покладається на виборчі комісії, систему яких очолює Центральна виборча комісія. Однак, якщо зважати на суть судових рішень з питань застосування виборчого законодавства, а, головне, на їх правові

наслідки, то слід визнати безпосередній вплив суду на виборчий процес та виборчі процедури. Адже судові рішення – це форма правомірного втручання суду у виборчий процес з метою забезпечення законності його проведення та запобігання масовим порушенням виборчих прав громадян [138, с. 67].

Особливість правозастосовної діяльності судових органів у сфері виборчого процесу, зокрема судів загальної юрисдикції й адміністративних судів, полягає у тому, що, по-перше, вони сприяють правильному вирішенню справ, по-друге, впливають на правозастосовну діяльність загалом. Причому коло осіб, на котрих впливає практика судів, є значно ширшим, ніж тих, щодо яких винесено рішення суду. Це, безумовно, підвищує запобіжну роль судів. Рішення судів мають особливу соціальну та юридичну силу – суспільством вони сприймаються як об'єктивні, обґрунтовані, правові, справедливі та аполітичні (щонайменше, так повинно бути). Вони переважно стосуються подій минулого, але завжди спрямовані в майбутнє, у тому числі щодо запобігання порушенням.

Запобіжна роль судів полягає, насамперед у вжитті заходів адміністративного або кримінального покарання стосовно порушників виборчого законодавства. Розгляд справ у виборчих правопорушеннях вимагає від працівників суду спеціальних знань і певного досвіду застосування норм виборчого права. Аналіз судових вироків у виборчих справах дає можливість виявити типові порушення виборчого законодавства, механізм їх вчинення, сутність застосовуваних суб'єктами виборчого процесу технологій тощо, на основі чого можна спрямовувати запобіжну діяльність на ті чи інші напрями. Аналіз вироків у справах про злочини проти виборчих прав громадян також свідчить, що судова практика йде шляхом застосування найменш суворого покарання, що визначено за той чи інший злочин. Унаслідок цього притягнення порушників до відповідальності та призначення покарання за порушення виборчих прав не повною мірою виконує каральну та превентивну функцію. В абсолютній більшості випадків до засуджених покарання реально не застосовувалося – останні звільнялися від його відбування з випробуванням та встановленням їм відповідного іспитового строку. Чимало осіб, стосовно яких органами досудового слідства справи передано до суду, були звільнені від кримінальної відповідальності й покарання за амністією та з інших, передбачених кримінальним законом підстав.

Зважаючи на особливий статус судів, який полягає у самостійності судової влади й незалежності суддів, розглядати координацію діяльності судів з іншими суб'єктами запобіжної діяльності було б не зовсім доречно. Але взаємодія з ними може відбуватися, на наш погляд, у таких формах:

- взаємне інформування про стан злочинності та судимості щодо злочинів проти виборчих прав громадян;
- використання відомостей судової статистики і матеріалів судової практики при розробленні запобіжних заходів;
- аналіз ефективності заходів щодо усунення причин та умов, виявлених під час судового розгляду кримінальних справ зазначеної категорії;

- проведення спільних семінарів і конференцій з питань проблем судового розгляду справ, пов'язаних з порушенням виборчого законодавства;
- участь відповідних спеціалістів у роботі з підвищення кваліфікації правоохоронних і контролюючих органів;
- підготовка й направлення відповідним органам довідок, інформаційних листів [158, с. 165].

Передумовою здійснення названих заходів як на загальнодержавному, так і регіональному рівні є, на наш погляд, аналіз судової практики. Це дасть можливість виявити недоліки в організації підготовки та проведення виборів, а також основні проблеми, які перешкоджають проведенню справедливих, чесних, демократичних виборів, і на цьому підґрунті виробити пропозиції щодо удосконалення виборчого законодавства. У подальшому це дозволить запобігти таким явищам. Так, Центральною виборчою комісією видано збірник рішень судів за результатами розгляду скарг і заяв суб'єктів виборчого процесу на виборах народних депутатів України 2006 р. До нього увійшли рішення Вищого адміністративного суду України, апеляційних та місцевих загальних судів як адміністративних судів за результатами розгляду скарг та заяв суб'єктів виборчого процесу з виборів народних депутатів України 2006 р. [63]. У 2005 р. Верховний Суд України також узагальнив практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, пов'язані з порушенням виборчих прав громадян. Усе це, вважаємо, сприятиме тому, що майбутні вибори в Україні будуть вільними і чесними, а також стимулюватиме усіх учасників виборчого процесу здійснювати свою діяльність виключно на правових засадах.

Головна роль у запобіганні злочинам проти виборчих прав громадян відводиться органам внутрішніх справ. На відміну від розглянутих вище органів суду та прокуратури, органи внутрішніх справ беруть участь у безпосередній діяльності щодо охорони громадського порядку в державі під час виборчого процесу, а також охорони виборчих прав громадян зокрема.

У системі органів внутрішніх справ органи міліції є найбільш значним структурним підрозділом, які ближче за інших контактують з населенням, що дозволяє їм застосовувати цілу систему запобіжних заходів. Завдання міліції щодо реалізації загальнодержавного обов'язку охорони конституційних прав і свобод громадян закріплені в Законі України “Про міліцію”. Відповідно до змісту ст. 2, забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод є одним з основних завдань міліції [193]. У Положенні “Про Міністерство внутрішніх справ України” зазначається, що основним завданням Міністерства внутрішніх справ є: організація і координація діяльності органів внутрішніх справ щодо захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки [161]. Зокрема, Міністерство внутрішніх справ України здійснює охорону приміщень виборчих комісій, приміщень для голосування, транспортування виборчої документації тощо. Грунтуючись на практиці проведення виборів усіх рівнів, а саме щодо забезпечення законності, охорони громадського порядку,

виборчої документації, захисту виборчих прав громадян, слід визнати безпосередній вплив органів внутрішніх справ на організацію виборчого процесу та здійснення виборчих процедур.

Цільове призначення міліції полягає у тому, щоб, з одного боку, захищати права громадян, забезпечувати їх реалізацію та охорону, а, з іншого – бути опорою влади в державі. При забезпеченні громадського порядку під час виборів міліція повинна діяти згідно з існуючим законодавством і відповідно до національних інтересів, з огляду на конкретні потреби й законодавчо закріплені завдання, а також використовувати методи та засоби, не перевищуючи потреб правоохоронної діяльності. Особливістю запобіжної діяльності міліції, під час виборчого процесу, є задіяння до охорони громадського порядку великої кількості працівників. Так, у середньому в день голосування на виборчих дільницях охорону громадського порядку та безпеку громадян забезпечують близько 200 000 працівників органів внутрішніх справ та понад 20 000 працівників інших правоохоронних органів. Безпосередньо службу на дільницях несуть понад 150 000 працівників міліції [202]. Такі масштабні заходи дають позитивний результат у запобіганні злочинності загалом. За період тривалості виборчого процесу злочинність у державі була дещо меншою порівнянно з іншими місяцями на 6-8 % [146, с. 86]. Для того, щоб належно організувати діяльність такої великої чисельності працівників, на рівні Міністерства внутрішніх справ України розробляються методичні рекомендації та комплексні програми, які містять основні завдання і конкретні організаційно-практичні заходи міліції стосовно забезпечення правопорядку в період підготовки і проведення виборів. Так напередодні виборів народних депутатів України 2006 р. науковцями Київського національного університету внутрішніх справ розроблено методичні рекомендації “Забезпечення законності, громадського порядку та безпеки громадян під час виборчої кампанії” [55]. Міністерством внутрішніх справ України вже напередодні позачергових виборів народних депутатів України 2007 р. також розроблено методичні рекомендації “Компетенція міліції України в охороні громадського порядку під час виборчого процесу” [82]. Це значно підвищує ефективність роботи міліції у забезпеченні правопорядку під час виборів, а також сприяє запобіганню злочинам проти виборчих прав громадян.

Оскільки ефективність запобігання злочинам проти виборчих прав громадян безпосередньо залежить від усунення конкретних кримінологічних чинників, які сприяють цьому виду злочинності, головну увагу необхідно приділяти розробленню комплексних цільових планів щодо заходів запобігання злочинам, які реалізовувалися б на регіональному рівні, з урахуванням особливостей та оперативної обстановки кожного конкретного регіону чи області.

З огляду на це, пропонуємо запровадження комплексу спеціально-кримінологічних профілактичних заходів, метою яких є зменшення кількості злочинних виявів у сфері виборчого процесу та запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, реалізація яких покладатиметься на Міністерство

внутрішніх справ України, Управління Міністерства внутрішніх справ України в областях, Службу безпеки України, прокуратуру, Центральну виборчу комісію, Державну прикордонну службу, облміськдержадміністрації та місцеві ради народних депутатів:

1.регулярно силами працівників управління адміністративної служби міліції, інших правоохоронних органів проводити “круглі столи”, зустрічі вказаних працівників із членами виборчих комісій, колективами підприємств, установ та організацій, виступи в засобах масової інформації;

2.у взаємодії з місцевими органами виконавчої влади уточнити загальний склад окружних, територіальних та дільничних виборчих комісій, розташування виборчих дільниць (населений пункт, точна адреса, контактні телефони), нанести їх на карти-схеми обслуговуваної території;

3.спільно з органами місцевої виконавчої влади, виборчими комісіями усіх рівнів забезпечити перевірку відповідності складу виборчих комісій вимогам виборчого законодавства;

4.систематично проводити інформаційно-профілактичну роботу з населенням, у трудових колективах щодо недопущення вчинення злочинів проти виборчих прав громадян;

5.здійснити перевірку й аналіз практики реагування керівників окружних та дільничних виборчих комісій на подання і приписи органів прокуратури та внутрішніх справ, рішення (постанови) судів з вимогами усунення виявлених порушень, причин і умов, що сприяли порушенню виборчого законодавства та виборчих прав громадян, зокрема;

6.на основі практики проведення цільових операцій здійснити координаційні спільні дії з іншими правоохоронними органами щодо запобігання та припинення корисливих злочинів, пов'язаних з нецільовим використанням посадовими особами бюджетних коштів, спрямованих на підготовку та організацію виборів;

7.в органах та підрозділах Міністерства внутрішніх справ створити оперативні штаби на чолі з першими керівниками міських та районних відділів, які мають забезпечувати відстеження стану криміногенної та суспільно-політичної ситуації й оперативне реагування на їх зміну;

8.проводити своєчасний облік запланованих суспільно-політичних заходів (акції протесту, політичні мітинги, наметові містечка, агітаційні концерти та ін.), у якому вказувати ініціаторів їх проведення, час і місце, очікувану кількість учасників, можливі деструктивні дії, на основі чого розробляти детальний план охорони громадського порядку, розрахунок необхідних сил і засобів, а також передбачати профілактичні заходи. У разі потреби вносити відповідні пропозиції про зміну місця та часу проведення масових заходів. Організаторів письмово попереджати про недопущення порушення громадського порядку;

9.створити спеціалізовані мобільні чергові групи з найдосвідченіших працівників органів внутрішніх справ для більш швидкого реагування на порушення виборчих прав громадян та здійснення відповідних заходів для їх охорони;

10. по кожній виборчій дільниці розробити плани охорони громадського порядку на прилеглій території, у якому передбачити максимальне наближення до місць розташування виборчих дільниць маршрутів міліцейських нарядів, закріпити за кожною дільницею відповідального співробітника з числа керівного складу міських та районних відділів, організувати цілодобове чергування працівників міліції на виборчих дільницях, починаючи з моменту передачі виборчих бюлетенів виборчим комісіям;

11. постійно проводити роз'яснювально-виховні заходи серед особового складу органів внутрішніх справ та забезпечення належного контролю щодо виконання ними службових і функціональних обов'язків під час охорони громадського порядку на виборчих дільницях;

12. запровадити на період проведення виборчої кампанії несення служби спільними нарядами працівників оперативних підрозділів міліції, Управління державної автомобільної інспекції, патрульно-постової служби, дільничних інспекторів міліції. Систематично (не менше двох разів на місяць) здійснювати відпрацювання території обслуговування, ринків, вокзалів, готелів, гуртожитків тощо;

13. оптимально розмістити наряди міліції, розробити маршрути патрулювання, які повинні проходити у безпосередній близькості до виборчих дільниць, раціонально використовувати наявні сили і засоби;

14. спільно зі службами (підрозділами) ОВС провести оперативні перевірки усіх наявних на території обслуговування друкарень з метою виявлення незаконно виготовлених агітаційних матеріалів;

15. узгодити питання з окружними та дільничними комісіями щодо супроводження нарядами міліції транспортування виборчої документації суворої звітності під час отримання та здачі виборчих бюлетенів та під час процедури голосування вдома;

16. з метою недопущення будь-яких протиправних дій з боку осіб, віднесених до категорії ризику: здійснювати перевірку осіб, раніше засуджених за вчинення умисних злочинів, які не стали на шлях виправлення, ведуть антисуспільний спосіб життя; осіб, звільнених від відбування покарання або звільнених умовно-достроково; тих, котрі перебувають на різноманітних профілактичних обліках ОВС; осіб, схильних до вчинення хуліганських та інших антигромадських діянь, різноманітних порушень;

17. з метою забезпечення своєчасного реагування на зміну оперативної обстановки при виникненні екстремальних ситуацій, у кожному органі внутрішніх справ розробити комплексні сценарії дій особового складу з припинення і локалізації групових антигромадських виявів на основі наявних спеціальних оперативних планів з урахуванням оперативної обстановки та забезпечити проведення практичних занять з особовим складом за розробленим сценарієм;

18. організувати на період проведення виборчої кампанії функціонування телефону довіри, за яким громадяни матимуть змогу повідомляти про ті чи інші порушення своїх виборчих прав, а також

повідомляти про зловживання, бездіяльність та порушення виборчого законодавства службовими і посадовими особами;

19. відновити діяльність громадських формувань з охорони правопорядку (спеціальні добровільні народні дружини). Матеріальне стимулювання громадян, які добровільно беруть на себе обов'язки з охорони громадського порядку, з оплатою їх праці за рахунок грошового утримання працівників органів внутрішніх справ, посади яких не укомплектовані.

Перелік вказаних заходів, звісно, може доповнюватися відповідно до особливостей того чи іншого регіону, суспільно-політичних настроїв населення, оперативної обстановки. Застосування цих дій у комплексі значно підвищить захищеність виборчих прав громадян та буде серйозною перепорою для вчинення злочинів у сфері виборчого процесу.

З перерахованих заходів багато вже застосовуються на практиці й досить успішно виконують запобіжну функцію. Так, **20 вересня 2007 р. на базі Волинського училища професійної підготовки працівників міліції проведено практичні навчання з відпрацювання дій працівників міліції у типових і нештатних ситуаціях під час забезпечення охорони громадського порядку на виборчих дільницях [140].** Ці навчання проводяться насамперед для того, щоб дати практичні знання та прищепити навички учасникам і продемонструвати в реальності дії особового складу органів внутрішніх справ при забезпеченні охорони громадського порядку. А дже від того, наскільки грамотно та професійно будуть діяти працівники міліції, залежатиме перебіг голосування на тій чи іншій виборчій дільниці.

Досить цікавим та новим у діяльності міліції запобіжним засобом було запровадження грошових премій за виявлення фальсифікаторів виборів. Так, під час виборчої кампанії 2006 року Міністерство внутрішніх справ України виділило 300 000 гривень для винагороди громадян, які допоможуть правоохоронцям знайти підпільні друкарні, що виготовляють незаконні агітаційні матеріали або підробляють виборчу документацію, а також сприятимуть виявленню будь-яких інших фальсифікацій чи порушень виборчих прав громадян під час виборів [42].

Важливе місце посідає організація роботи телефонів “довіри” та “гарячих ліній”, які під час проведення виборів запроваджують правоохоронні органи, Центральна виборча комісія та громадські організації. Міністерство внутрішніх справ створює такі телефони довіри в усіх обласних управліннях, за якими цілодобово приймаються повідомлення від громадян про порушення виборчого законодавства. До того ж на час проведення виборчої кампанії “гаряча лінія” працює і в Державному Департаменті у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб. Функціонує вона з метою недопущення затягування розгляду звернень громадян з паспортних питань, штучного створення черги на одержання чи переоформлення паспортних документів. Цілодобово за телефоном 254-96-66 будь-який громадянин може отримати кваліфіковану консультацію з певних питань. У Служби безпеки України та органах прокуратури також створюються такі телефони, які запроваджуються і діють в усіх регіональних

управліннях. Центральна виборча комісія під час виборчого процесу запроваджує загальнодержавний номер – 8-800-500-10-50, за яким у будь-який час доби можна довідатися чи проконсультуватися з будь-яких питань, що стосуються виборчого законодавства. Як засвідчила практика, громадян найбільше цікавить процес складання списків виборців, голосування за відкріпними посвідченнями та відповідальність за порушення виборчого законодавства [144, с. 119]. Такий запобіжний захід допоможе правоохоронним органам своєчасно відреагувати на порушення виборчих прав громадян (у разі їх виникнення) і вжити необхідних заходів, у межах своєї компетенції, для охорони та реалізації останніх.

Як специфічні спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян органи внутрішніх справ використовують патрулювання, виставляння заслонів, оперативно-профілактичну перевірку (відпрацьовування) об'єктів: ринків, вокзалів, готелів, гуртожитків, виборчих діляниць.

Паспортизація об'єктів, що використовуються як приміщення для голосування, сприяє запобіганню пожежам, псуванню, крадіжці матеріальних цінностей, оргтехніки сторонніми особами та порушенню виборчого законодавства відповідальними посадовими особами. Цей спеціальний захід запобігання ускладнює відкрите масове порушення виборчих прав, симуляцію крадіжок, підпалів, не дозволяє посилатися на нележні умови зберігання виборчої документації, що унеможлиблює процедуру зірвання процесу голосування.

Ефективність запобігання злочинам проти виборчих прав громадян залежить від службової активності й самих працівників міліції, які несуть службу з охорони громадського порядку на виборчих ділянках. Саме місце перебування працівника міліції на виборчій ділянці під час голосування, на нашу думку, визначено недостатньо. Так, відповідно до ч. 6 ст. 34 Закону України “Про вибори народних депутатів України”, працівники правоохоронних органів здійснюють охорону правопорядку в день виборів та під час підрахунку голосів лише поза межами приміщення для голосування. У разі виникнення фактів порушень правопорядку голова, заступник голови чи секретар виборчої комісії може їх викликати виключно для вчинення дій з відновлення правопорядку і на час, необхідний для таких дій. Слід зауважити, що це положення також відтворюється у ч. 2 ст. 83 Закону, яка передбачає: у разі вчинення правопорушень, за які законодавством встановлена відповідальність, голова або заступник голови діляничної виборчої комісії мають право запросити до приміщення для голосування працівника органів внутрішніх справ, який повинен вивести порушника із приміщення для голосування і після цього вжити стосовно нього передбачених законодавством заходів, після чого працівник органів внутрішніх справ залишає приміщення для голосування. Водночас перебування працівників органів внутрішніх справ у приміщенні для голосування в інших випадках забороняється!

Таким чином, роль правоохоронних органів зводиться до запобігання правопорушенням та їх припинення під час передачі виборчих бюлетенів виборчим комісіям, проведення голосування на дільницях, підрахунку голосів виборців, встановлення підсумків голосування. Отже, безпосередній нагляд з боку працівників органів внутрішніх справ за процесом голосування відсутній. Лише в разі надходження до виборчої комісії заяви, скарги чи іншого повідомлення щодо порушень, які мають ознаки правопорушення, або якщо виборча комісія при розгляді скарги визнає необхідним проведення перевірки зазначених у ній обставин правоохоронними органами, відповідна виборча комісія звертається до правоохоронних органів стосовно перевірки зазначеного повідомлення (обставин) та реагування згідно із законами України.

Обмеживши присутність працівника міліції у приміщенні, де безпосередньо відбувається голосування, законодавець не врахував такий вид порушення законодавства, як пошкодження чи знищення виборчих бюлетенів. Метою застосування цього способу перешкоджання здійсненню виборчого права є недопущення підрахунку бюлетенів, унаслідок чого виборці, які вже проголосували, фактично позбавляються права голосу, а також визнання голосування на конкретній дільниці не дійсним. Для знищення чи пошкодження бюлетенів використовують різні засоби: фарбу, кислоту, запалювальні суміші, легкозаймисті рідини тощо. Наслідки таких протиправних діянь важко перебільшити, адже якщо фарба потрапить на бюлетень, він вважається недійсним, до того ж після влиття фарби в урну з бюлетенями вона стає непридатною для подальшого використання, порушується процес голосування, зривається на певний період нормальна робота виборчої комісії. На те, щоб замінити урну, потрібен час, час, за який певна кількість громадян могла б віддати свій голос. Тому необхідно таким вчинкам запобігати, оскільки працівник міліції перебуває поза межами приміщення, у якому відбувається голосування, він може лише затримати правопорушника, якщо на нього вкажуть члени виборчої комісії, спостерігачі чи виборці. Зрозуміло, такий спосіб вчинення перешкоджання здійсненню виборчого права є особливо зухвалим, оскільки, як правило, злочин вчиняється відкрито, тобто у присутності багатьох людей – членів виборчої комісії, виборців, офіційних спостерігачів, довірених осіб, котрі контролюють процес голосування і не завжди мають можливість спостерігати за урнами з бюлетенями. Це міг би робити працівник міліції і своєчасно зреагувати на спроби перешкоджання здійсненню виборчого права громадян. Тому сама присутність міліціонера у приміщенні для голосування вже є запобіжним заходом, адже особа, яка має намір вчинити протиправне діяння, побачивши людину у формі, можливо, не вчинить такі дії [145, 179].

Для успішної реалізації спеціально-запобіжних заходів, з метою посилення боротьби зі злочинністю у сфері виборчого процесу, разом з удосконаленням правового регулювання варто передбачити необхідні заходи для ресурсного та інформаційного забезпечення зазначеної системи заходів (кадри, технічні засоби, організаційні умови), тобто виробити механізм,

покликаний реалізовувати норми закону.

Отже, заходи матеріально-технічного забезпечення профілактичної діяльності у сфері виборчого процесу повинні передбачати здійснення таких дій:

1. розробити і запровадити із застосуванням сучасних засобів телефонного та радіозв'язку системи зв'язку між виборчими комісіями усіх рівнів та управліннями міліції, а також дільничними інспекторами;

2. після визначення місць дислокації виборчих дільниць провести комісійні обстеження приміщень, у яких вони розташовані, під час яких перевірити їх належний технічний стан, наявність ґрат на вікнах, надійність дверних замків, справність сигналізації і засобів зв'язку, наявність металевих шаф та сейфів для зберігання документації, вогнегасників і пожежного інвентаря, наявність запасних виходів тощо;

3. визначити перелік найменувань спеціальних засобів і засобів особистого захисту (гумові кийки, газові балончики, наручники, бронежилети, зброя та інші) та забезпечити ними працівників правоохоронних органів, які нестимуть службу на виборчих дільницях. Забезпечити також особовий склад харчуванням, а оперативно-чергові групи транспортом і паливно-мастильними матеріалами;

4. силами підрозділів Державної автомобільної інспекції уточнити у виборчих комісій списки автотранспорту, який буде забезпечувати виборчий процес, а також персональний склад водіїв, який за ним закріплений. Після чого здійснити технічний огляд транспортних засобів, перевірити водіїв на предмет своєчасного проходження медичних комісій, провести ретельні інструктажі водіїв та іншого персоналу, який забезпечує транспортні потреби виборчої кампанії, особливу увагу слід звернути на найсуворіше дотримання правил дорожнього руху, недопущення експлуатації несправного транспорту;

5. покращити освітлення та запровадити, за можливості, системи відеоспостереження за оперативною обстановкою на особливо важливих об'єктах під час процесу голосування (приміщення виборчих дільниць й оточуючих комісій, державні установи та організації).

Окрім безпосередніх обов'язків з охорони громадського порядку під час виборчого процесу, на органи внутрішніх справ покладаються й інші, не менш важливі завдання для належного забезпечення реалізації виборчих прав громадян. Так, відповідно до ч. 8 ст. 102-3 Закону України "Про вибори народних депутатів України", керівник відповідного районного (міського, районного у місті) органу Міністерства внутрішніх справ України повинен забезпечити подання інформації до відповідної робочої групи обліку виборців про такі категорії громадян:

– про громадян України, зареєстрованих за місцем проживання у відповідній адміністративно-територіальній одиниці, яким після дня останніх виборів депутатів виповнилося або на день позачергових виборів виповниться 18 років;

– про осіб, котрі після дня останніх виборів депутатів набули громадянство України та отримали тимчасове посвідчення громадянина

України або паспорт громадянина України і зареєстровані за місцем проживання у відповідній адміністративно-територіальній одиниці;

- про виборців, які після дня останніх виборів депутатів змінили реєстрацію місця проживання у межах відповідної адміністративно-територіальній одиниці;
- про виборців, котрі після дня останніх виборів депутатів зареєстрували своє місце проживання у відповідній адміністративно-територіальній одиниці;
- про виборців, які після дня останніх виборів депутатів зняті з реєстрації за місцем проживання у відповідній адміністративно-територіальній одиниці;
- про осіб, громадянство України яких припинено після дня останніх виборів депутатів [149].

Вказана стаття Закону змінена 1 червня 2007 р., тобто напередодні позачергових виборів народних депутатів. Відразу після цих змін територіальні органи Міністерства внутрішніх справ України і структурні підрозділи служби громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб почали здійснювати заходи щодо перевірки дотримання вимог законодавства стосовно реєстрації місця проживання (перебування) громадян, у тому числі тими, котрі тимчасово виїжджають за межі України. Така робота проводилася двома шляхами: вибірковими перевірками на місцях та опрацюванням даних Державної прикордонної служби.

Протягом червня - серпня 2007 р. силами працівників органів внутрішніх справ щодня здійснювалися вибіркові перевірки стану дотримання порядку виконання громадянами обов'язку з реєстрації місця проживання (перебування), у тому числі тими, які тимчасово виїжджають за межі України; за їх результатами приймалися відповідні рішення.

Станом на 31 серпня 2007 р. перевірено понад 890 тис. квартир, приватних будинків, гуртожитків. Під час перевірок з'ясовано, що понад 95 тис. осіб не проживають за адресами реєстрації місця проживання, з них 69 тис. перебувають за кордоном. У разі виявлення таких осіб складалися рапорти, які узагальнювалися службою громадянства, імміграції та реєстрації осіб.

За порушення законодавства з питань реєстрації притягнуто до адміністративної відповідальності близько 25,8 тис. громадян. Зареєстровано та знято з реєстрації місця проживання 402 тис. громадян.

Таким чином, лише вибіркові перевірки змусили органи місцевої влади звернути увагу на проблему об'єктивності списків виборців.

19 серпня 2007 р. Міністерством внутрішніх справ отримано з Держприкордонслужби інформацію про в'їзд - виїзд громадян України, а саме: 2003 р. – 10 313 601, 2004 р. – 14 581 137, 2005 р. – 20 745 905, 2006 р. – 24 307 233, 2007 р. – 15 248 145, а всього даних про перетинання громадянами державного кордону України – 85 196 021.

Після відповідної перевірки встановлено, що загальна кількість записів з номерами паспортних документів громадян, які виїхали за межі України та не повернулись в Україну станом на час надання зазначених відомостей

Держкомкордону (станом на 19 серпня 2007 р.) становила 3 млн. 323 тис. громадян (з 2003 по серпень 2007 р.) [212].

Працівники Міністерства внутрішніх справ України, співпрацюючи з робочими групами обліку виборців, фактично виявили умови, які можуть сприяти вчиненню злочинів проти виборчих прав громадян, а саме: голосування за осіб, котрі фактично відсутні за місцем проживання, у тому числі перебувають за межами України. Проведена робота привернула увагу до цієї проблеми, завдяки чому були вжиті заходи з урегулювання питання щодо внесення таких осіб до списків виборців.

Окремого розгляду заслуговує питання взаємодії органів внутрішніх справ із засобами масової інформації у запобіжній діяльності злочинності у сфері виборчого процесу. Адже інформування громадськості про державну політику у сфері боротьби зі злочинами проти виборчих прав громадян, які застосовують органи внутрішніх справ щодо її реалізації, настільки ж значущі, як і безпосереднє запобігання цим злочинам. Звертаючи увагу на механізм запобігання злочинам проти виборчих прав в Україні, у рамках спільної діяльності правоохоронної і масово-комунікативної систем, можна виділити два основні напрями їх функціонування:

1. інформування населення через засоби масової інформації;
2. збирання правоохоронними органами відомостей, що їх цікавлять, переданих через засоби масової інформації, які становлять інтерес у боротьбі зі злочинністю у сфері виборчого процесу [201, с. 91].

Взаємодія органів внутрішніх справ та засобів масової інформації здійснюється у процесі управління шляхом впливу на об'єкт – правосвідомість населення. Так, під час виборчого процесу представниками та керівництвом Міністерства внутрішніх справ України через засоби масової інформації неодноразово відбувалися звернення до громадян із закликами до неухильного додержання вимог чинного законодавства під час виборів, недопущення випадків масового порушення виборчих прав та настання кримінальної відповідальності за такі порушення. Представники Міністерства внутрішніх справ також брали участь у різноманітних брифінгах, тематичних телепередачах, прес-конференціях та надавали роз'яснювальні інтерв'ю з питань забезпечення реалізації та охорони виборчих прав громадян, а також проведення справедливих, прозорих, демократичних виборів. Таким чином, правоохоронні органи значно зменшують віктимність громадян та певною мірою запобігають вчиненню ними протиправних дій, що, безумовно, зменшує кількість злочинів проти виборчих прав громадян.

Отже, на органи внутрішніх справ під час виборчого процесу покладається колосальний обсяг роботи з охорони громадського порядку, забезпечення реалізації виборчих прав та запобігання вчиненню злочинів проти виборчих прав громадян, з якою попри деякі негаразди міліція все ж таки справляється. Про це свідчить лист, що надійшов від голови Місії ОБСЄ/ БДПІЛ посла Одрі Гловер після завершення виборчого процесу 2007 р. до Міністерства внутрішніх справ України. Вона висловила подяку

представникам Міністерства внутрішніх справ України, у тому числі працівникам підрозділів міліції громадської безпеки, Державтоінспекції, транспортної міліції за допомогу та відмінну співпрацю з боку органів внутрішніх справ на державному та регіональному рівнях у гарантуванні безпеки групам спостерігачів, які працювали в різних областях України, та професійне реагування на їх запити і прохання упродовж передвиборчої кампанії, а також у день виборів.

Ураховуючи той факт, що злочини проти виборчих прав громадян становлять безпосередню та реальну загрозу державному устрою і безпеці держави й суспільства, на органи безпеки в межах їх компетенції також покладаються обов'язки з виявлення, запобігання та припинення діянь, які посягають на виборчі інтереси суспільства та становлять собою соціальну і економічну небезпеку. Погіршення політичної обстановки перетворюється на негативний чинник у процесах соціально-економічного та демократичного розвитку країни. Наявний опосередкований, а в низці випадків - прямий зв'язок між політичними кризовими ситуаціями та розвитком на їх основі економічних, соціальних, міжнаціональних і територіальних конфліктів.

Органи безпеки повинні бути орієнтовані на протидію фінансовому, адміністративному й технологічному впливу на виборчі процедури із-за кордону.

Спільно з органами митного контролю органи безпеки повинні реалізовувати комплекс заходів щодо перекриття каналів проникнення на внутрішній ринок України з-за кордону тіншового капіталу для фінансування масових порушень виборчих прав громадян та незаконно виготовлених агітаційних матеріалів.

На ефективність запобігання злочинам проти виборчих прав впливає організаційно-управлінська діяльність органів державної влади, яка здійснює корегування кримінологічної політики у профілактичній діяльності. Зокрема, йдеться про Центральну виборчу комісію, котра є постійно діючим колегіальним державним органом і головним завданням якого є організація та проведення виборів усіх рівнів у державі. При цьому необхідно забезпечити реалізацію виборчих прав громадян, прозорість, об'єктивність та демократичність виборчого процесу. Тому, як уже зазначалося, Центральна виборча комісія поряд з правоохоронними органами здійснює заходи щодо запобігання злочинам проти виборчих прав громадян. До таких заходів, на нашу думку, слід віднести: надання пропозицій для змін виборчого законодавства; правове навчання та виховання суб'єктів виборчого процесу (виборців, членів виборчих комісій, спостерігачів та ін.); виявлення та оприлюднення чинників, які можуть сприяти масовим порушенням виборчого законодавства; тісна взаємодія з правоохоронними органами під час проведення виборчої кампанії та ін. Звісно, перелічені заходи зменшують можливість вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, але не вирішують цю проблему повністю, та й можливостей щодо використання спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам у Центральній виборчій комісії майже немає. Зважаючи на це, ми пропонуємо здійснити

такі спеціально-організаційні заходи щодо запобігання злочинам проти виборчих прав громадян у день голосування:

1. перед початком перерахунку виборчих бюлетенів, отриманих від окружної виборчої комісії, голові виборчої комісії на відповідному засіданні на очах у всіх присутніх потрібно змішати на штемпельній подушці дві штемпельні фарби різного кольору в довільних пропорціях для того, щоб відбиток печатки на бюлетенях набув унікального кольору (наприклад, яскраво-червоного, темно-зеленого, коричневого, блакитного чи будь-якого іншого). Адже законодавством не визначено, що печатка має бути тільки певного кольору. Завдяки такому заходу можна легко відрізнити “свої” бюлетені від інших. Тепер кожен бюлетень з іншим кольором печатки повідомлятиме про те, що до скриньки кинуте зайвий – “чужий” бюлетень. Таким способом можна повністю унеможливити фальсифікацію виборів, шляхом вкидання великої кількості бюлетенів до урни;

2. кабінки для голосування повинні бути з ширмою, але законом не регламентується їх довжина. Членам комісії необхідно зробити ширму заввишки 30 – 40 см - так, щоб виборця, який перебуває в кабінці для голосування, було добре видно. При цьому таємниця його вибору повністю дотримана, адже не видно, де саме він робить позначку. Це дасть змогу членам комісії та спостерігачам бачити, що робить виборець за ширмою – проставляє позначку чи робить щось протиправне (готується до псування скриньки, фотографує бюлетень, ховає його, підміняє, готується вкинути до скриньки зайві бюлетені тощо);

3. при підписанні протоколу про результати голосування кожному члену комісії потрібно розписатися на усіх примірниках своєю ручкою (бажано забезпечити членів комісії чорнильними, гелевими, кульковими ручками різного відтінку), що унеможливорює підробку протоколів під час їх уточнення;

4. пропечатувати протоколи тим самим унікальним кольором, що й бюлетені (отож, підмінити чи виправити їх стане теж неможливо).

Завдяки наведеним організаційним заходам на виборчих дільницях спроб фальсифікацій виборів значно поменшає, а запобігання вчиненню злочинів проти виборчих прав таким способом є дуже ефективним та дієвим.

Що стосується фальсифікації самих виборчих бюлетенів, то спеціалісти в галузі виборчого права хоча і вважають, що передбачена законами технологія роботи з бюлетенями як документами суворої звітності практично не залишає можливості для зловживань під час голосування проте, визнають, що деякі проблеми все ж існують. В Україні виборчі бюлетені на виборах народних депутатів України, Президента України мають такі складові: власне текстова частина бюлетеня та контрольний талон, відокремлений від бюлетеня перфорацією. Контрольні талони містять назву органу, до якого відбуваються вибори, номер виборчого округу чи позначку багатомандатного загальнодержавного виборчого округу, номер виборчої дільниці та порядковий номер виборця у списках виборців, а також місця для підписів виборця та члена дільничної виборчої комісії, який видає бюлетень [86, с. 54

]. До бюлетенів для голосування висуваються ще інші додаткові умови, які роблять практично неможливою їх підробку (наприклад, бюлетені з виборів народних депутатів України в багатомандатному загальнодержавному та одномандатних виборчих округах повинні відрізнятися за кольором; а по виборах нижчого рівня, сільських, селищних, міських голів – за кольором паперу або за кольором фарби, якою надруковано бюлетень).

Деякі автори зазначають, що існує низка прогалин у виборчому законодавстві, яка стосується регулювання обігу виборчих бюлетенів. Наприклад, виборче законодавство, за винятком Закону України “Про вибори Президента України”, передбачаючи вимогу до бюлетенів, як документів суворої звітності, не встановлює спеціальних умов їх виготовлення, транспортування, обліку і зберігання у процесі виборів та порядку зберігання і знищення після виборів. Отже, наявність такої вимоги ставить перед законодавцем питання щодо детального регламентування порядку й умов виготовлення та передачі бюлетенів виборчим комісіям, покладення на відповідні виборчі комісії обов’язку спостереження за виготовленням бюлетенів, їх зберіганням та видачею [142, с. 30].

Наприклад, законодавством Російської Федерації закріплено положення щодо можливості контролю за всіма цими діями комісій з боку представників політичних партій, виборчих блоків партій, кандидатів, а також стосовно механізму обліку кожного бюлетеня. Для цього відповідна виборча комісія зобов’язана завчасно повідомити зареєстрованих кандидатів, їх довірених осіб, уповноважених осіб виборчих об’єднань, виборчих блоків, які виявили бажання бути присутніми, про час та місце передачі виборчих бюлетенів і забезпечити їх присутність [152].

Аналогічні положення доцільно було б закріпити і в законодавстві України про вибори та референдуми. Варто передбачити також відповідальність виборчих комісій, комісій з референдуму за виготовлення бюлетенів, їх зміст, доставку, зберігання та видачу виборцям [221, с. 154].

Узагалі, порушення виборчого законодавства може відбуватися на будь-якому етапі виборчого процесу та в будь-який спосіб. Головне для зацікавлених осіб – досягти злочинного результату, тобто на зміну одним технологіям можуть прийти інші. У зв’язку з цим, перспективним, на нашу думку, напрямом у запобіганні злочинам проти виборчих прав громадян є використання автоматизованих інформаційних систем. Саме такі засоби можуть усунути суб’єктивний чинник, мінімізувати протиправне втручання суб’єктів виборчого процесу у волевиявлення громадян. Така ідея не нова, за кордоном використовується система “електронного голосування”, однак її впровадження з урахуванням витрат і сучасної технологічної інфраструктури, відсутності єдиного реєстру виборців і нормативних засад використання для нашої виборчої системи є лише віддаленою перспективою. Більш ефективним засобом, спрямованим на виявлення порушень виборчих прав та їх запобігання, є контроль-но-попереджувальний моніторинг, який можна створити на базі Єдиної інформаційно-аналітичної системи “Вибори”.

В основу контрольно-попереджувального моніторингу виборчого процесу покладено також методи спеціального декларування й ідентифікації (у цьому випадку виборчого бюлетеня), що передбачають введення з програмно-апаратного комплексу на базі комп'ютера реєстраційних даних по контрольній частині кожного бюлетеня у базу даних центрального сервера Єдиної інформаційно-аналітичної системи, а також кількісний контроль за погашенням бюлетенів. Кожній контрольній частині бюлетеня в центральному сервері присвоюється ідентифікаційний код, який виводять з центрального сервера на блок друкування програмно-апаратного комплексу і друкують на зазначеній контрольній частині бюлетеня у вигляді штрих-коду. Крім того, оператор (член виборчої дільниці) методом сканування заносить інформацію про документ, пред'явлений для видачі бюлетеня, до бази даних Єдиної інформаційно-аналітичної системи, унеможливаючи отримання декількох бюлетенів однією особою. Таким чином, в автоматичному режимі контролюється процес видачі та погашення бюлетенів, що забезпечить отримання достовірних даних у режимі on-line. Кожна операція з видачі бюлетеня є легітимною лише за наявності її в базі даних центрального сервера та бланка бюлетеня з відповідним штрих-кодом.

Зазначений механізм не лише спростить процедуру підготовки до виборів, а й забезпечить належний контроль за перебігом виборчого процесу. Запропонований механізм не слід вважати обмеженням прав і свобод громадян або намаганнями держави контролювати волевиявлення громадян. Такий моніторинг виборчого процесу спрямований на виявлення підроблених бюлетенів, фіксацію окремих процедур, а не результату, відображеного в бюлетені, забезпечуючи його анонімність [15, с. 111].

Процес запровадження високих технологій у виборчі процедури підтримує М. І. Мельник, який пропонує замінити ручний механізм підрахунку голосів виборців на машинний. Саме цей захід має забезпечити об'єктивне встановлення результатів волевиявлення громадян, мінімізувати суб'єктивний фактор підрахунку голосів і, урешті-решт, звузити можливості для різних фальсифікацій [98, с. 322].

Але, на жаль, покищо не може йтися про реалізацію таких запобіжних заходів, адже навіть у виборчому законодавстві зазначено, що Єдиною інформаційно-аналітична система "Вибори" не виконує будь-яких контрольних чи попереджувальних функцій. Під час процедури голосування ця система використовується виключно для спостереження за перебігом і результатами голосування. Відомості про результати голосування, отримані через Єдину інформаційно-аналітичну систему, є попередньою інформацією, що не має юридичних наслідків. Таким чином, відомості, які передаються Єдиною інформаційно-аналітичною системою, не мають статусу електронного документа і не розглядаються як електронна документація.

Ми поділяєм думку І. Білецького і вважаємо, що законодавець припустився помилки при неврахуванні можливостей Єдиної інформаційно-аналітичної системи "Вибори" щодо запобігання злочинам проти виборчих прав громадян і контролі за виборчим процесом [16, с. 55].

Усе активнішу роль у розв'язанні важливих проблем становлення інституту виборності в Україні й запобіганні злочинам та іншим правопорушенням проти виборчих прав громадян відіграють незалежні громадські організації, іноземні неурядові організації, рухи та об'єднання, які виступають за прозорі, чесні, рівні, вільні та демократичні вибори.

Зазвичай, діяльність громадськості має рекомендаційний характер і реалізується в таких формах: організаційна (внесення пропозицій до відповідних державних органів); політично-інформаційна (проведення пікетів, політичних акцій, виступів у засобах масової інформації); контролююча (здійснення перевірок діяльності суб'єктів виборчого процесу, зокрема виборчих комісій усіх рівнів); законотворча (внесення на розгляд суб'єктів законодавчої ініціативи нових законопроектів, доповнень чи змін до існуючих).

На думку політичних експертів, в Україні й досі відсутній дієвий механізм взаємодії між громадськими організаціями, рухами, партіями та владою щодо розв'язання проблем, пов'язаних з виборчим процесом, що значно зменшує ефективність громадських ініціатив. Окрім того, як засвідчив аналіз їх програмних документів, ступінь опрацювання та якість програмних заяв залишають бажати кращого. Велика кількість таких організацій залежить від політичної орієнтації тих чи інших партій. Заходи, що вони пропонують, непогано опрацьовані, доведені до переліку законів, котрі необхідно прийняти і розроблення яких партії (рухи) будуть здійснювати. Проте зазвичай конструктивна частина програми виглядає як перелік окремих тез досить загального характеру. Практично жодна з них не відповідає на питання: як розв'язати складні проблеми охорони виборчих прав.

Найбільш впливовою громадською організацією в Україні, що здійснює спостереження за виборчим процесом, виборчими процедурами та перебігом голосування, є всеукраїнська громадська організація "Комітет виборців України". Її діяльність триває вже чотирнадцять років і налічує велику кількість членів по всій території держави. Так, у день виборів народних депутатів України 30 березня 2006 р. Комітет виборців мав на виборчих дільницях 5000 представників, які спостерігали не лише за голосуванням, а й за підрахунком голосів, у тому числі на деяких закордонних дільницях. Така активність, безумовно, сприяє забезпеченню неухильної реалізації виборчих прав громадян і значно зменшує ризик їх порушення. Результатом спостережних функцій є оприлюднення публічних звітів діяльності, у яких містяться оцінки й рекомендації стосовно того, що потрібно зробити, для виправлення виявлених недоліків [164, с. 331].

На думку членів громадських рухів, найбільш пріоритетними напрямками їх діяльності повинні бути: захист виборчих прав громадян (у тому числі в судовому порядку), формування їх правової культури та активізація виборчо-просвітницької пропаганди. Так, лише названий Комітет під час виборчої кампанії 2006 р. провів 454 семінари для членів виборчих комісій, у яких взяли участь близько 40 000 чоловік.

Отже, як засвідчили проведені дослідження, необхідність активної участі громадськості в запобіжній діяльності у сфері виборчого процесу очевидна. Вирішення багатьох проблем, що стосуються охорони виборчих прав, неможливе без відповідного ставлення до цих питань громадської думки і радикальної активної позиції найширших верств населення. Поняття “участь громадськості” належить до яскравих ознак демократизації суспільства. Участь громадськості в запобіжній діяльності набуває особливого значення і є необхідною умовою для забезпечення ефективності виборчих процедур у державі.

Запропоновані підходи щодо підвищення ефективності запобіжної діяльності, на нашу думку, доцільно врахувати під час організації системних стратегічних напрямів і тактичних дій стосовно планування та реалізації як загальносоціальних, так і спеціальних програм запобігання і протидії злочинам проти виборчих прав громадян.

Висновки до розділу 3

Отже, ми дійшли таких висновків:

1. До особливостей запобігання злочинам проти виборчих прав громадян належить множинність суб'єктів, які здійснюють ці заходи, а також неналежна їх взаємодія під час функціонування.

2. Під запобіганням злочинам проти виборчих прав громадян пропонується розуміти багаторівневу систему заходів та суб'єктів, *діяльність яких, спрямована на виявлення та усунення або послаблення чи нейтралізацію причин та умов злочинності у сфері виборчого процесу, виявлення у складі виборчих комісій усіх рівнів осіб підвищеного ризику та застосування програм індивідуального коригування поведінки; виявлення осіб, поведінка яких прямо вказує на реальну можливість вчинення злочинів проти виборчих прав громадян та подальше проведення диференційованих заходів запобіжного впливу.*

3. Специфічною ознакою є значні можливості успішного застосування заходів загальносоціального характеру для запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, оскільки саме вони є вагомою складовою прав людини та громадянина взагалі.

4. За методами запобіжного впливу розрізняють загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян.

5. Заходи загальносоціального запобігання злочинам проти виборчих прав громадян мають бути системно організованими, комплексними, різноплановими, здійснюватися з урахуванням особливостей сприйняття права і моралі суспільною свідомістю, реальних матеріальних можливостей держави, мати правове та інформаційне забезпечення.

6. Залежно від характеру та спрямованості заходів пропонується така класифікація заходів загальносоціального характеру: економічні, морально-виховні, правові, ідеолого-політичні. З урахуванням особливостей виборчих

процедур та специфіки етапів виборчого процесу найбільш перспективними запобіжними заходами є такі:

- підвищення матеріального забезпечення членів виборчих комісій усіх рівнів ;
 - посилення контролю за використанням бюджетних коштів виділених на проведення виборів, а також за фінансовою діяльністю політичних партій та блоків;
 - подальше впровадження та використання у виборчому процесі інформаційних технологій, а саме Єдиної інформаційно-аналітичної системи “Вибори”;
 - посилення пропаганди чесних, прозорих, демократичних виборів, шляхом видання науково-популярних журналів, посібників, плакатів, проведення різноманітних конференцій, “круглих столів”, семінарів тощо;
 - розроблення та створення ефективної системи безперервної виборчої освіти громадян через створення і реалізацію різноманітних проектів з інформування виборців;
 - залучення засобів масової інформації як методів основного й додаткового правового виховання та політичної просвіти виборців для створення теле і радіопрограм виборчого спрямування, а також поширення правових знань через спеціалізовані виборчі періодичні видання;
 - утворення у складі органів прокуратури, на період виборчого процесу, робочих груп з найбільш досвідчених працівників галузевих управлінь та відділів для швидкого реагування на порушення виборчого законодавства й особистий контроль заяв та звернень керівництвом прокуратур обласного рівня. Це дозволить забезпечити: більшу координованість та узгодженість слідчо-прокурорських дій у регіонах, що охоплюють декілька адміністративно-територіальних одиниць; посилення взаємодії з правоохоронними та контролюючими органами щодо забезпечення виконання виборчого законодавства та охорони виборчих прав; підвищення компетентності та якості прокурорського нагляду за рахунок цілеспрямованої спеціалізації кадрів;
 - здійснення перевірок та аналіз практики реагування керівників окружних і дільничних виборчих комісій на подання і приписи органів прокуратури та внутрішніх справ, рішення (постанови) судів з вимогами усунення виявлених порушень, причин й умов, що сприяли порушенню виборчого законодавства та виборчих прав громадян зокрема;
 - проведення своєчасного обліку запланованих суспільно-політичних заходів (акції протесту, політичні мітинги, наметові містечка, агітаційні концерти та ін.), у якому відзначати ініціаторів їх проведення, час і місце, очікувану кількість учасників, можливі деструктивні дії. На основі цього розробляти детальний план охорони громадського порядку, розрахунок необхідних сил і засобів, а також профілактичні заходи. За потреби вносити відповідні пропозиції про зміну місця та часу проведення масових заходів.
- Організаторів письмово попереджати про недопущення порушення громадського порядку;

7. Проведене дослідження дає підстави для однозначного висновку про необхідність удосконалення наявної системи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, активного залучення до цієї діяльності громадських організацій та рухів. Запропоновані підходи щодо підвищення ефективності запобіжної діяльності, на нашу думку, доцільно врахувати під час організації системних стратегічних напрямів і тактичних дій стосовно планування та реалізації як загальносоціальних, так і спеціально-кримінологічних програм запобігання вказаним злочинам.

ВИСНОВКИ

За результатами виконаного дослідження, присвяченого питанням запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, відповідно до мети, завдань, об'єкта, предмета наукового дослідження, автором сформульовано такі теоретичні й практичні **висновки**:

1. Становлення інституту виборності в Україні пройшло надзвичайно складний історичний шлях. Український народ протягом тривалого часу робив свій внесок у розвиток загальнолюдських надбань, таких як: свобода, народовладдя, демократія тощо. Тому проблеми створення виборчого законодавства об'єктивно посідають одне з центральних місць у процесі розвитку демократії.

2. На основі нормативно-правового й доктринального аспектів щодо сутності та змісту такого соціально-правового інституту, як “виборчий процес”, визначено його наукове поняття. Зокрема, запропоновано розглядати **виборчий процес** як урегульовану законом специфічну діяльність уповноважених органів і громадян держави, яка відбувається логічно послідовно, юридично унормовано, визначено в часі, та спрямовану на формування конституційного якісного й кількісного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

3. У зв'язку з існуванням великої кількості виборчих законів і підзаконних актів та їх неузгодженістю, що призводить до їх незнання та нерозуміння виборцями, назріла нагальна проблема розроблення та створення Виборчого кодексу України. Прийняття такого Кодексу дасть можливість позбутися цілої низки проблем у правовому забезпеченні виборчих процедур та на законодавчому рівні визначити питання, які сьогодні регулюються підзаконними актами.

4. Зважаючи на важливість виборчого права громадян у системі прав і свобод людини та громадянина, під поняттям **виборчі права громадян** пропонується розуміти конституційне право громадян України обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також право брати участь у висуванні кандидатів, передвиборній агітації, роботі виборчих комісій, спостереженні за проведенням виборів у встановленому виборчим законодавством порядку.

5. Проаналізовано виборчі кампанії в Україні за 1991–2007 рр. та надано оцінку щодо позитивних і негативних процесів у забезпеченні, охороні й реалізації виборчих прав громадян під час виборчих процесів минулих років та впливу розглянутих недоліків на стан правопорушень, у тому числі злочинів у цій сфері.

6. Основним засобом міжнародно-правового захисту виборчих прав громадян є розгляд індивідуальних скарг міждержавними органами щодо захисту прав і свобод людини та громадянина, а саме Комітетом ООН з прав людини та Європейським Судом з прав людини.

7. Грунтуючись на критеріях декриміналізації та практиці застосування кримінально-правової норми, що встановлює відповідальність за порушення

законодавства про референдуми (ст. 160 Кримінального кодексу України), пропонуємо вказану статтю виключити, оскільки положення цієї статті конкурують з відповідними положеннями статей 157, 158 та 159. Наявність такої конкуренції ускладнює застосування положень кримінального закону, які визначені статтями 157-160, до того ж за вказаною статтею не порушено жодної кримінальної справи.

8.3 метою вирішення питання присутності працівників міліції у приміщенні для голосування під час виборів, запобігання пошкодженню виборчих скриньок і бюлетенів, а також своєчасного реагування на спроби порушення виборчих прав громадян пропонуємо змінити ч. 6 ст. 34 Закону України “Про вибори народних депутатів України” і викласти її в такій редакції: “Працівники правоохоронних органів здійснюють охорону правопорядку в день виборів та при підрахунку голосів на виборчій дільниці, а також у приміщеннях для голосування”.

9. На підставі системного аналізу зроблено висновок про те, що існуюча в Україні законодавча база є цілком достатньою для ефективного запобігання злочинам проти виборчих прав громадян. Вона надає правоохоронним органам можливість адекватно реагувати на будь-які злочинні вияви, спрямовані на порушення виборчих прав. Водночас констатовано, що вітчизняному виборчому законодавству бракує цілісності, повноти, завершеності.

10. У результаті аналізу криміногенної обстановки в державі та статистичних даних про стан злочинності за 2001-2007 рр., зроблено висновок, що виборчий процес суттєво не впливає на злочинність у державі, проте слід зазначити незначне зменшення кількості зареєстрованих злочинів у період проведення виборчих кампаній. На це зменшення, на наш погляд, можуть впливати такі чинники, як зацікавленість більшої частини населення виборчим процесом, активна безпосередня участь переважної кількості громадян у ньому і, відповідно, зайнятість суспільно-політичними процесами, які впливають на майбутнє країни, а також приділення значної уваги забезпеченню правопорядку у визначний період для держави правоохоронними органами, що пов'язане із задіянням великої кількості особового складу у несенні служби не тільки в день виборів, а й протягом усього виборчого процесу.

11. Запропоновано визначення **злочинності у сфері виборчого процесу** як масове, історично-мінливе, соціально-негативне явище кримінально-правового характеру, що складається із сукупності злочинів проти виборчих прав громадян, що вчиняються як під час виборчого процесу, так і поза ним.

12. Здійснено науковий аналіз та запропоновано класифікацію злочинів проти виборчих прав громадян. Проведене вивчення 140 кримінальних справ за фактами вказаних злочинів, учинених в Україні за 2001–2007 рр., дало можливість виділити основні статті Кримінального кодексу України, за якими було порушено справи цієї категорії:

– перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157) – 31,5 % (44);

– фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 158) – 67,1 % (94);

– порушення таємниці голосування (ст. 159) – 1,4 % (2).

13. Під час дослідження визначено найпоширеніші зловживання у сфері виборчого процесу та викладено способи фальсифікацій виборчих документів, а саме: фальсифікація протоколів про підрахунок голосів та про підсумки голосування; махінації з виборчими бюлетенями; маніпулювання зі списками виборців; протиправне використання відкріпних посвідчень; неправильний підрахунок голосів, завідомо неправильне встановлення чи оголошення результатів виборів. Способи фальсифікації часто повторюються у своїх основних моментах, тому чим більше варіантів фальсифікацій в комплексі буде використано під час виборів, тим ефективніше буде їх результат.

14. За офіційними статистичними даними до 2004 р., в Україні майже не існувало злочинності у сфері виборчого процесу, це підтверджується невеликою кількістю зареєстрованих злочинів. Свого апогею кількість виявлених злочинів проти виборчих прав громадян досягла у 2004 та 2005 рр. і становила більше 90 % від усіх зареєстрованих злочинів цієї категорії за 13 років.

15. У період 2001–2007 рр. спостерігається значне домінування серед злочинів проти виборчих прав громадян таких протиправних діянь, як фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування – 1960, що становить приблизно 90 % серед усіх злочинів, виявлених за вказаний час; це свідчить про те, що основним способом порушення виборчих прав громадян та впливу на хід голосування є саме фальсифікація виборчих документів у будь-якій формі.

16. Найбільше злочинів проти виборчих прав громадян виявляється на сході України в Запорізькій, Донецькій та Харківській областях, кількість злочинів у яких становить понад 31 % від усіх виявлених у державі, тобто на кожну з цих областей приблизно припадає по 10 %, що порівняно із загальнодержавним показником є досить великою цифрою.

17. Проведене дослідження дало можливість виділити характерні соціально-демографічні ознаки осіб, які вчинили злочин проти виборчих прав громадян. Здебільшого особи чоловічої статі віком від 25 до 49 років (75,7 %), освітній рівень осіб, які вчиняли дані злочини, характеризується таким чином: частка осіб, які мають вищу освіту, є значною, трохи більше ніж у половини виявлених осіб – 50,9 %, решта мають загальну середню – 27,6 % та середню спеціальну – 21,5 %, велика частина з них є працездатними, які не працюють і не навчаються, та безробітними (26,2 %).

18. Зважаючи на значну поширеність і латентність злочинів проти виборчих прав громадян, практику притягнення виявлених осіб до кримінальної відповідальності та призначення їм покарання, можна зробити висновок, що ймовірність реального покарання за вчинення злочинів цієї категорії мізерна, принцип невідворотності відповідальності не забезпечується, наявна безкарність провокує на вчинення нових злочинів.

19. За характером та змістом детермінуючих чинників вони можуть бути згруповані в такі блоки: соціально-морального, ідеологічно-політичного, економічного, правового та організаційно-управлінського характеру.

Серед економічних чинників можна виділити:

- неналежне грошове забезпечення членів виборчих комісій усіх рівнів;
- наявність у списках політичних партій представників бізнес-структур, власників банків, підприємств та економічних корпорацій;
- корупцію в органах державної влади та місцевого самоврядування;
- недостатню ефективність існуючої системи фінансування виборів та виборчих кампаній;
- зниження рівня життя громадян, яке супроводжується безробіттям, невивплатою зарплатні, позбавленням соціальних пільг, утворює соціальну основу детермінації злочинів, пов'язаних із задоволенням природних життєвих потреб населення.

До чинників організаційно-управлінського характеру належать:

- труднощі з формуванням складу виборчих комісій;
- проблеми з відведенням та пристосуванням приміщень для голосування;
- наявність у складі виборчих комісій великої кількості працівників бюджетної сфери;
- неналежний контроль з боку держави та громадських організацій за виборчим процесом;
- недостатнє забезпечення виборчих комісій та інших суб'єктів виборчого процесу технічними засобами;
- недостатня робота з громадськістю; відсутність упорядкованої системи правоохоронних органів, що організують та здійснюють у повному обсязі виявлення, запобігання та розкриття злочинів проти виборчих прав громадян.

20. Основним фактором, що формує особу злочинця (який порушує виборчі права) та посилює криміногенний вплив інших детермінуючих чинників, є низький рівень правової свідомості громадян, а також незнання виборчих процедур та виборчого законодавства.

21. Умовами, що сприяють, стимулюють та полегшують вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, є: значні прорахунки у складанні списків виборців для голосування; продовження терміну голосування на три години, а саме з 7:00 до 22:00; непристосованість приміщень для голосування; недоліки в організації несення служби працівниками міліції під час виборів;

низька явка виборців у день голосування; неналежний рівень підготовки та недосвідченість членів виборчих комісій.

22. Досліджено й визначено організаційно-правову й теоретичну основи запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, розкрито теоретико-правові, організаційні засади та особливості реалізації усього комплексу запобігання. Під **запобіганням злочинам проти виборчих прав громадян** пропонується розуміти багаторівневу систему заходів та суб'єктів, які здійснюють запобіжну діяльність, спрямованих на виявлення й усунення або послаблення чи нейтралізацію причин та умов злочинності у сфері виборчого процесу, виявлення у складі виборчих комісій усіх рівнів осіб підвищеного ризику і застосування програм індивідуального коригування поведінки; виявлення осіб, поведінка яких прямо вказує на реальну можливість вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, та подальше життя диференційованих заходів запобіжного впливу.

23. Окреслено систему суб'єктів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян; залежно від змісту функцій, здійснено їх класифікацію на: органи та організації, які керують, спрямовують, координують запобіжну діяльність; органи та організації, що здійснюють запобіжну діяльність; суб'єкти, для яких така запобіжна діяльність є другорядною функцією і здійснюється лише частково у процесі виконання ними основних функцій.

24. Стосовно запобігання злочинним виявам у сфері виборчого процесу до організації діяльності органів внутрішніх справ можна віднести: аналіз й оцінку злочинів у зазначеній сфері та практики запобігання їм; оцінку нормативно-правового регулювання питань охорони й забезпечення виборчих прав громадян; планування запобіжно-профілактичних заходів; розміщення сил і засобів, що забезпечують їх проведення; взаємодію суб'єктів запобіжно-профілактичної діяльності тощо.

25. Залежно від характеру та спрямованості заходів, запропоновано таку класифікацію заходів загальносоціального характеру: економічні, морально-виховні, правові, ідеолого-політичні.

26. З огляду на особливості виборчих процедур та специфіку етапів виборчого процесу найбільш перспективними запобіжними заходами є такі: підвищення матеріального забезпечення членів виборчих комісій усіх рівнів; посилення контролю за використанням бюджетних коштів, виділених на проведення виборів, а також за фінансовою діяльністю політичних партій та блоків; подальше впровадження і використання у виборчому процесі інформаційних технологій, а саме Єдиної інформаційно-аналітичної системи "Вибори"; посилення пропаганди чесних, прозорих, демократичних виборів, шляхом видання науково-популярних журналів, посібників, плакатів, проведення різноманітних конференцій, "круглих столів", семінарів тощо; розроблення та створення ефективної системи безперервної виборчої освіти громадян через створення і реалізацію різноманітних проектів з інформування виборців; залучення засобів масової інформації як методів основного й додаткового правового виховання та політичної просвіти виборців для створення теле і радіопрограм виборчого спрямування, а також

поширення правових знань через спеціалізовані виборчі періодичні видання; утворення у складі органів прокуратури, на період виборчого процесу, робочих груп з числа найбільш досвідчених працівників галузевих управлінь та відділів для швидкого реагування на порушення виборчого законодавства і особистий контроль заяв й звернень керівництвом прокуратур обласного рівня, що дозволить забезпечити: більшу координованість та узгодженість слідчо-прокурорських дій в регіонах, які охоплюють декілька адміністративно-територіальних одиниць; посилення взаємодії із правоохоронними та контролюючими органами щодо забезпечення виконання виборчого законодавства та охорони виборчих прав; підвищення компетентності та якості прокурорського нагляду за рахунок цілеспрямованої спеціалізації кадрів; здійснення перевірок та аналіз практики реагування керівників окружних і дільничних виборчих комісій, на подання і приписи органів прокуратури та внутрішніх справ, рішення (постанови) судів з вимогами усунення виявлених порушень, причин й умов, що сприяли порушенню виборчого законодавства та виборчих прав громадян зокрема.

27. Необхідно удосконалювати наявну систему запобігання злочинам проти виборчих прав громадян, активно залучати до цієї діяльності громадські організації та рухи. Запропоновані підходи щодо підвищення ефективності запобіжної діяльності, на нашу думку, доцільно врахувати під час організації системних стратегічних напрямів і тактичних дій стосовно планування та реалізації як загальносоціальних, так і спеціально-кримінологічних програм запобігання вказаним злочинам.

28. З метою окреслення першочергових напрямів запобігання та протидії злочинності у сфері виборчого процесу й визначення послідовності в їх реалізації для досягнення ефективних результатів, слід затвердити запропонований нами Комплексний цільовий план запобігання злочинам проти виборчих прав громадян під час виборчого процесу в Україні.

Додаток А.

Зведені дані
вивчення матеріалів кримінальних справ про злочини проти виборчих
прав громадян
(Усього вивчено 140 кримінальних справ)

№ з/п	Питання	К-ть вивчених справ	Питома вага %
	Розділ І. Відомості про злочин		
1.	Кваліфікація злочину (стаття КК України):		
	157 – Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача	44	31,5
	158 – Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування	94	67,1
	158 ¹ – Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму	0	0
	159 – Порушення таємниці голосування	2	1,4
	159 ¹ – Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)	0	0
	160 – Порушення законодавства про референдум	0	0
2.	Злочини виявлені:		
	на державних підприємствах, в установах та організаціях	16	11,4
	на виборчих дільницях	113	80,7
	на вулиці	11	7,9
3.	Кримінальну справу порушено:		
	за фактом вчинення злочину	4	2,9
	стосовно конкретної особи (осіб)	136	97,1
4.	Приводом порушення кримінальної справи були матеріали, отримані в результаті:		
	безпосереднього виявлення працівниками міліції ознак злочину	22	15,8
	заяви або повідомлення підприємств, установ, організацій, посадових осіб, представників влади, громадськості або окремих громадян	118	84,2
5.	Спосіб вчинення злочину:		
	підкуп суб'єктів виборчого процесу	11	7,8
	примушування або погрози суб'єктам виборчого процесу	4	2,8
	незаконне виготовлення чи використання незаконно виготовленої виборчої документації	6	4,3
	підробка виборчих документів	9	6,4
	незаконна передача виборчого бюлетеня іншій особі	7	5,0

№ з/п	Питання	К-ть вивчених справ	Питома вага %
	викрадення чи приховування виборчої документації	3	2,1
	незаконне знищення чи псування виборчої документації, скриньки для голосування	8	5,7
	підлог виборчої документації	6	4,3
	незаконне внесення змін до виборчої документації	31	22,1
	голосування однією особою більше одного разу	53	37,8
	порушення таємниці голосування	2	1,4
6.	Наявність кваліфікуючих ознак злочину:		
	вчинення групою	39	27,8
	вчинення з використанням службового становища або влади	14	10,0
	вчинення членом виборчої комісії	47	33,6
	вплив на результати голосування	40	28,5
7.	Злочин вчинено (кількісний склад групи):		
	однією особою	101	72,1
	від двох до п'яти осіб	32	28,9
	більше п'яти осіб	7	5,0
8.	Характер взаємин у групі:		
	знайомі за місцем роботи	13	33,3
	знайомі за місцем проживання	23	58,9
	незнайомі	4	2,8
9.	Обставини, що сприяли вчиненню злочину		
	нестабільність державної політики та стрімкі зміни виборчого законодавства	18	12,9
	матеріальна винагорода	69	49,3
	вказівки керівників підприємств, установ та організацій, голів виборчих комісій	14	10
	бажання допомогти своєму кандидату або політичній партії	21	15
	корумпованість органів виконавчої влади	3	2,1
	слабкий контроль за виборчої документацією: виборчими бюлетенями, відкріпними посвідченнями, протоколами виборчих комісій	6	4,3
	недостатня кваліфікація членів виборчих дільниць	6	4,3
	невелика відповідальність за вчинення злочинів проти виборчих прав громадян	3	2,1
10.	Виявлення злочинів на стадіях:		
	замішу на злочин	14	10
	закінчення злочину	126	90
	Розділ II. Відомості про особу, яка вчинила злочин		
11.	Стать:		

№ з/п	Питання	К-ть вивчених справ	Питома вага %
	чоловіча	140	51,6
	жіноча	131	48,4
12.	Вік:		
	д 25 років	32	11,8
	25–35	70	25,9
	36–50	135	49,8
	51 – і більше	34	12,5
13.	Освіта:		
	середня загальна	75	27,6
	середня спеціальна	58	21,5
	вища	138	50,9
14.	Роль у вчиненні злочину:		
	особа знала про злочинний характер дій, спосіб вчинення злочину та загальний план злочинної операції	17	6,3
	особисто брала участь у вчиненні злочину	215	79,3
	виконувала “технічні” операції кримінального змісту, не уявляючи про загальний характер злочинних дій	39	14,4
15.	Посада та місце роботи:		
	голова окружної, дільничної комісії	10	3,7
	представник політичної партії, блоку	11	4,1
	член виборчої комісії	63	23,2
	державний службовець	40	14,7
	робітник	67	24,7
	пенсіонер	9	3,4
	безробітній	71	26,2
17.	Кримінологічні характеристики особи:		
	із стійкими антисоціальними установками	0	0
	з превалюючою негативною поведінкою	39	14,4
	повністю позитивні	232	85,6
18.	Рішення судів у кримінальних справах:		
	позбавлення волі з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	19	7,1
	звільнення від відбування покарання з випробувальним терміном	211	77,8
	штраф	9	3,3
	інші рішення	32	11,8

Додаток Б

Зведені дані
результатів соціологічного опитування оперативних працівників МВС
України під час кримінологічного дослідження на тему “Запобігання
злочинам проти виборчих прав громадян ”
(усього опитано 510 осіб)

№ з/п	Питання	К-ть осіб	Питома вага %
1.	За віком:		
	до 25 років	92	18,1
	26–35	296	58
	36–50	122	23,9
2.	За освітою:		
	середня спеціальна юридична	82	16,1
	вища юридична	275	53,9
	вища економічна	31	6,1
	вища неюридична і неекономічна	122	23,9
3.	За стажем роботи в ОВС (у тому числі в оперативних службах):		
	від 1 до 3 років	51	10
	від 3 до 5 років	92	18,1
	від 5 до 10 років	184	36
	від 10 до 15 років	82	16,1
	від 15 до 20 років	101	19,8
4.	Як Ви оцінюєте діяльність оперативних підрозділів щодо боротьби зі злочинами проти виборчих прав громадян?		
	позитивно	59	11,5
	переважно задовільно	114	22,4
	незадовільно	337	66,1
5.	Чим, на Вашу думку, зумовлені основні недоліки в діяльності ОВС (зокрема оперативних служб) щодо боротьби зі злочинами проти виборчих прав громадян?		
	відсутністю цілеспрямованої і предметної діяльності державних органів щодо боротьби з цими злочинами	132	25,9
	підвищенням рівня професіоналізму злочинності	367	71,9
	низьким рівнем професіоналізму та підготовки кадрів практичних працівників оперативних підрозділів	146	28,6
	відсутністю методичних і практичних посібників, які б відповідали потребам практики щодо боротьби з цим видом злочинності	176	34,5
	корумпованістю державних структур з організованою злочинністю	397	78
	низьким рівнем матеріально-технічного забезпечення діяльності правоохоронних органів	458	89,8
	“офіційною” комерціалізацією підходу до вирішення проблем забезпечення життєдіяльності підрозділів правоохоронних органів (на “спонсорській основі” придбання техніки, канцелярських	321	62,9

№ з/п	Питання	К-ть осіб	Питома вага %
	приладів, бензину, ремонт службових приміщень тощо)		
	плинністю кадрів	230	45,1
	ставленням держави, громадськості та окремих громадян до авторитету і гідності працівників правоохоронних органів	284	55,6
	незацікавленістю працівників правоохоронних органів у результатах своєї праці	62	12,1
	участю у цій злочинній діяльності вищих посадових осіб	246	48,2
6.	Які, на Вашу думку, причини вчинення злочинів проти виборчих прав громадян?		
	нестабільність державної політики стосовно виборчого законодавства України	214	41,9
	матеріальна винагорода	297	58,1
	недоліки у організації виборчого процесу	119	23,3
	зловживання службовим становищем керівників підприємств, установ, організацій, голів виборчих комісій	69	13,5
	корумпованість органів виконавчої влади	193	37,8
	бажання допомогти своєму кандидату чи політичній партії	101	19,8
	стрімкі зміни у виборчому законодавстві; правова неосвіченість виборців	172	33,7
	слабкий контроль за обігом виборчої документації: бюлетенів, відкріпних посвідчень, протоколів виборчих комісій тощо	137	26,8
	недостатня кваліфікація членів виборчих комісій	181	35,4
	незначна відповідальність за вчинення злочинів проти виборчих прав громадян	245	47,8
7.	Які категорії осіб, на Вашу думку, найбільш схильні до вчинення злочинів проти виборчих прав громадян?		
	голова окружної, дільничної виборчої комісії	16	3,1
	кандидат на виборну посаду, представник політичної партії, блоку	23	4,5
	член виборчої комісії	149	29,2
	робітники	95	18,6
	державні службовці	53	10,4
	пенсіонери	15	3
	безробітні	159	31,2
8.	Чи відомі Вам факти участі посадових осіб різного рівня в діяльності, що порушує виборчі права громадян?		
	так, відомі окремі факти	38	7,4
	ні	472	92,6
9.	Чи відомі Вам факти непритягнення до кримінальної відповідальності представників державних органів, голів виборчих комісій та інших осіб при наявності достовірних даних про їх участь у діяльності, спрямованої на порушення виборчих прав громадян?		
	так, відомі окремі факти	31	6,1
	ні	479	93,9

10.	Які, на Вашу думку, причини фактів непритягнення до кримінальної відповідальності представників державних органів, голів виборчих комісій та інших осіб при наявності достовірних даних про їх участь у діяльності, спрямованої на порушення виборчих прав громадян?		
№ з/п	Питання	К-ть осіб	Питома вага %
	недосконалість виборчого та кримінального законодавства, що регулюють виборчий процес в Україні	289	56,7
	тиск на правоохоронні органи з боку представників органів державної влади більш високого рівня	221	43,3
11.	Чи маєте Ви реальну можливість попередити злочини проти виборчих прав громадян?		
	не маємо	401	78,6
	маємо реальну можливість	109	21,4
12.	Чи маєте Ви підтримку та сприяння у вирішенні проблем боротьби зі злочинами проти виборчих прав громадян?		
	підтримка не надається	341	66,8
	підтримка надається	169	33,2
13.	Чи достатньо, на Вашу думку, у відомчих нормативних актах закріплено повноваження оперативних підрозділів щодо здійснення функції попередження злочинів проти виборчих прав громадян?		
	достатньо	161	31,6
	недостатньо	349	68,4
14.	Чи достатньо, на Вашу думку, у відомчих нормативних актах визначено конкретний порядок внутрішньої і зовнішньої взаємодії окремих підрозділів з метою підвищення ефективності попереджувальної діяльності?		
	достатньо	116	22,8
	недостатньо	356	69,8
	узагалі не визначають	38	7,4
15.	Чи маєте Ви у своєму розпорядженні необхідні джерела для отримання інформації про:		
	1) маскування злочинної поведінки та слідів злочину		
	так	65	12,6
	ні	253	49,7
	не в повному обсязі	192	37,7
	2) вплив на представників правоохоронних органів та інших осіб, які сприяють розкриттю злочинів		
	так	176	34,6
	ні	169	33,1
	не в повному обсязі	165	32,3
	3) встановлення корумпованих зв'язків зі співробітниками Вашого підрозділу та інших владних структур, у тому числі правоохоронних органів?		
	так	49	9,7

	ні	273	53,6
	не в повному обсязі	188	36,7

Додаток В

Таблиця В. 2.1.

Питома вага та динаміка злочинів проти виборчих прав громадян у загальній структурі злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина за період 2002–2007 рр.
(за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України)¹

Роки	Зареєстровано злочинів проти виборчих прав громадян	Динаміка порівняно з 2002 р., %	Зареєстровано всього злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини	Питома вага серед усіх зареєстрованих злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини, %
2002	34		6677	0,5
2003	7	– 79,4	9549	0,07
2004	130	+ 282,3	10924	1,2
2005	1887	+ 5450	13966	13,5
2006	105	+208,8	14414	0,7
2007	10	– 70,6	15227	0,06

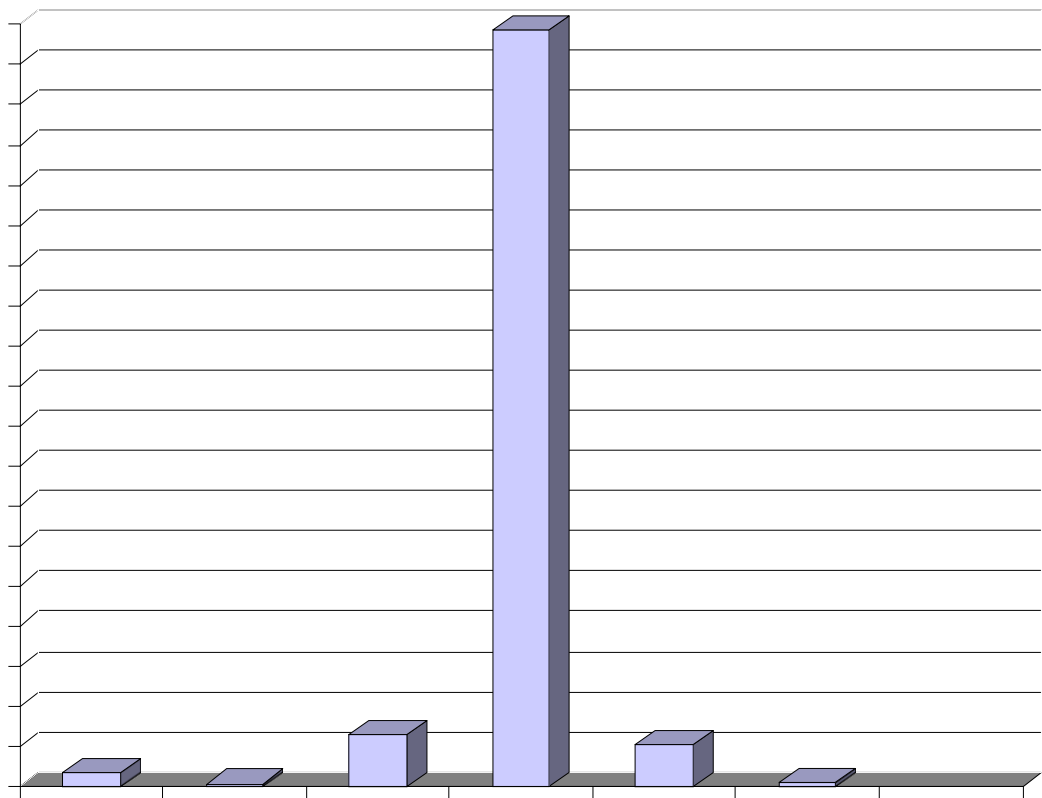

Рис. В.2.1. Динаміка злочинів проти виборчих прав громадян України, виявлених за 2002–2007 рр.

Таблиця В. 2.2.

Динаміка окремих видів злочинів проти виборчих прав громадян,

Довідка про виявлені злочини проти виборчих прав громадян, та осіб, які їх вчинили, за 2001–2007 рр
.: Інформація Департаменту інформаційних технологій МВС України. – К., 2007

виявлених за 2001–2007 рр. ²

Окремі види злочинів проти виборчих прав громадян	Кількість виявлених злочинів						
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача	1	13	3	55	119	17	4
Фальсифікація виборчих документів, документів референдуму чи фальсифікація підсумків голосування	3	21	4	72	1767	88	5
Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму	Кримінальна відповідальність за цей вид злочину не передбачалась					0	1
Порушення таємниці голосування	0	0	0	3	1	0	0
Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)	Кримінальна відповідальність за цей вид злочину не передбачалась					0	0

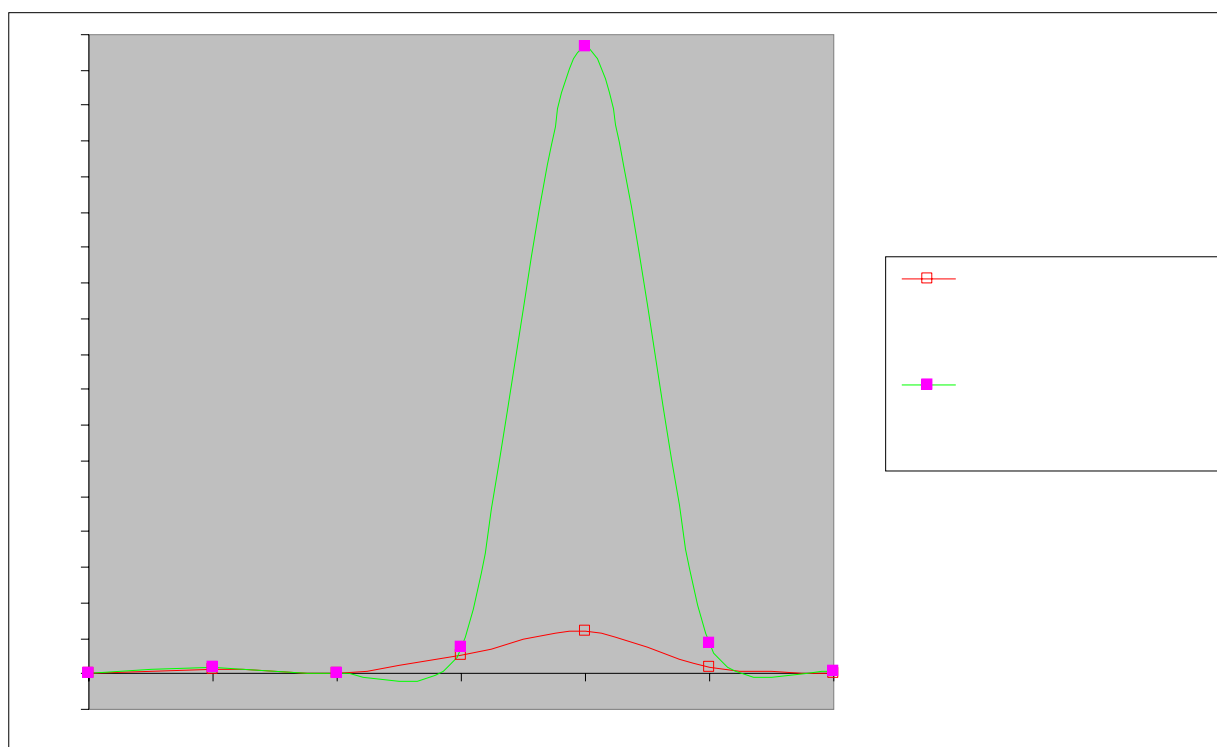

Рис. В. 2.2. Структура злочинності у сфері виборчого процесу України станом на 2007 р.

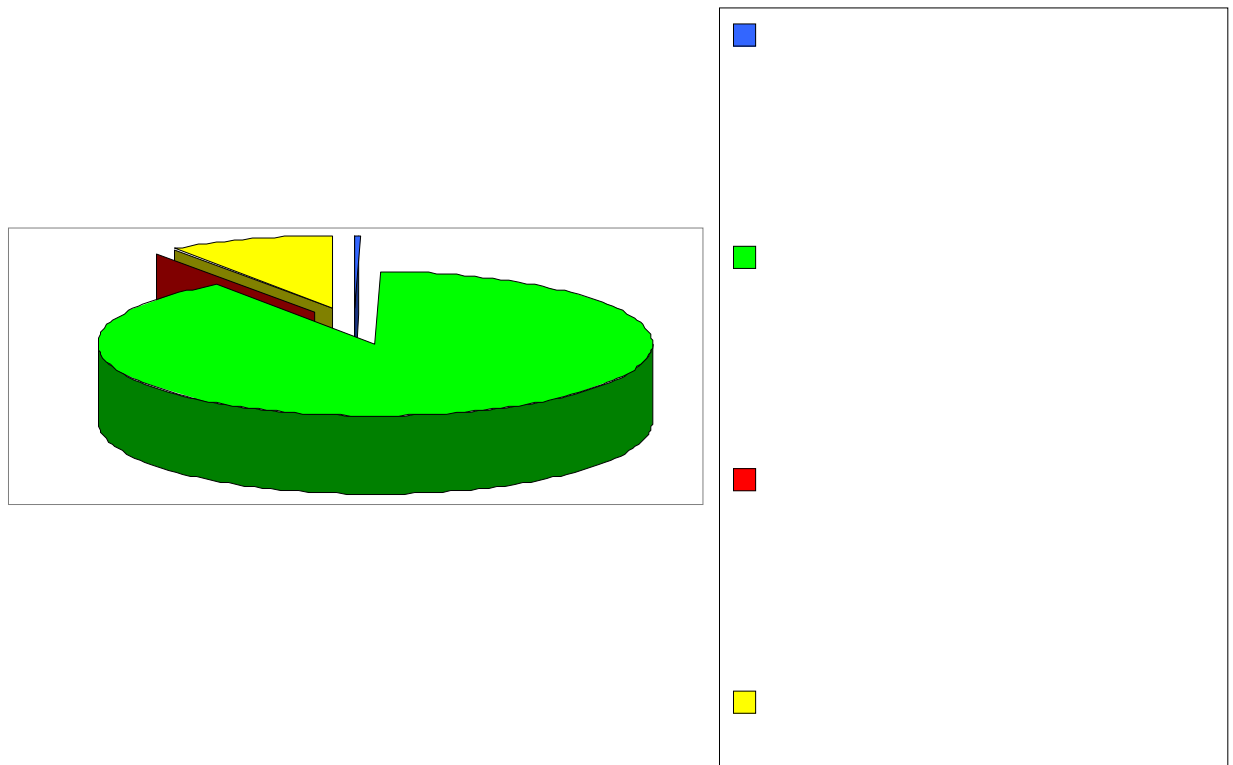
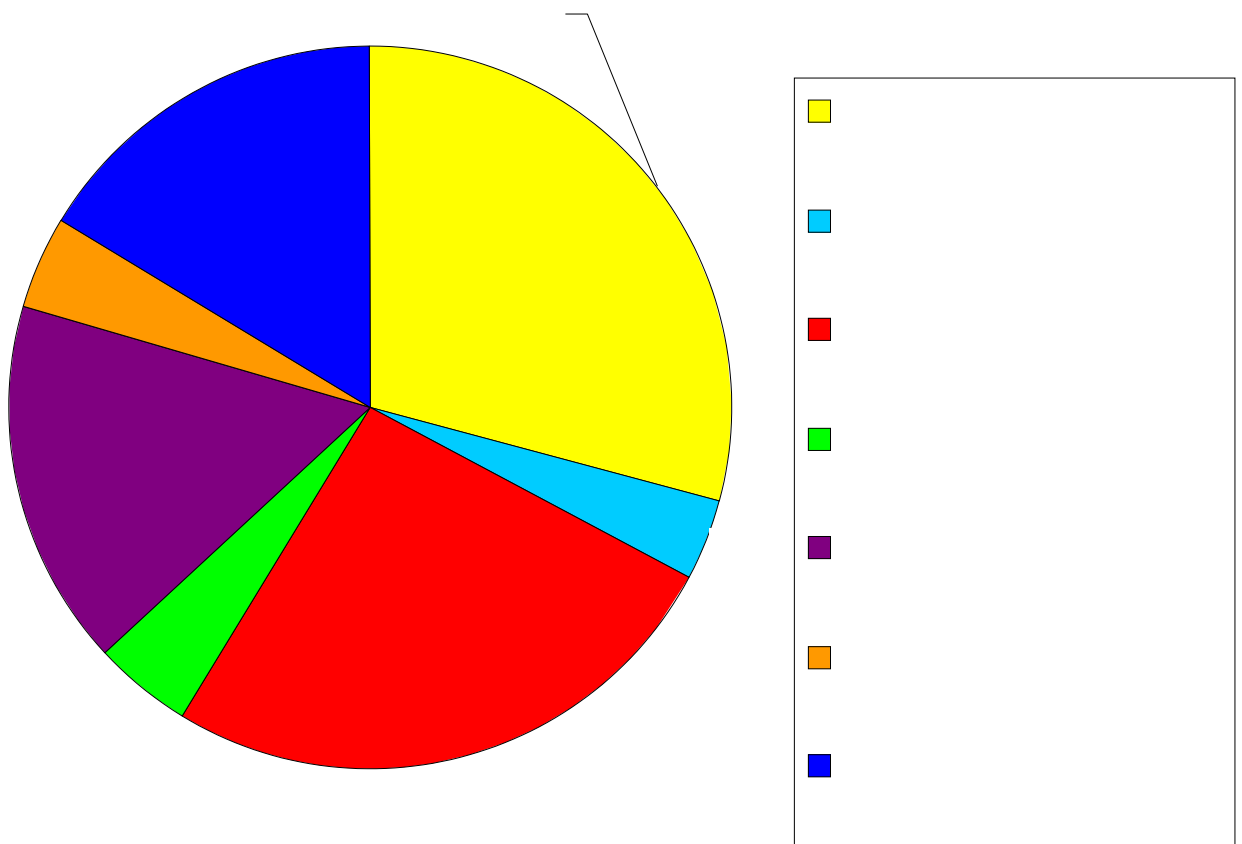

Рис. В. 2.3. Структура виявлених злочинів проти виборчих прав громадян України за 2001-2007 рр.

2.4. Класифікація осіб, які вчинили злочини проти виборчих прав

Рис. В

громадян, за матеріалами досліджених кримінальних справ

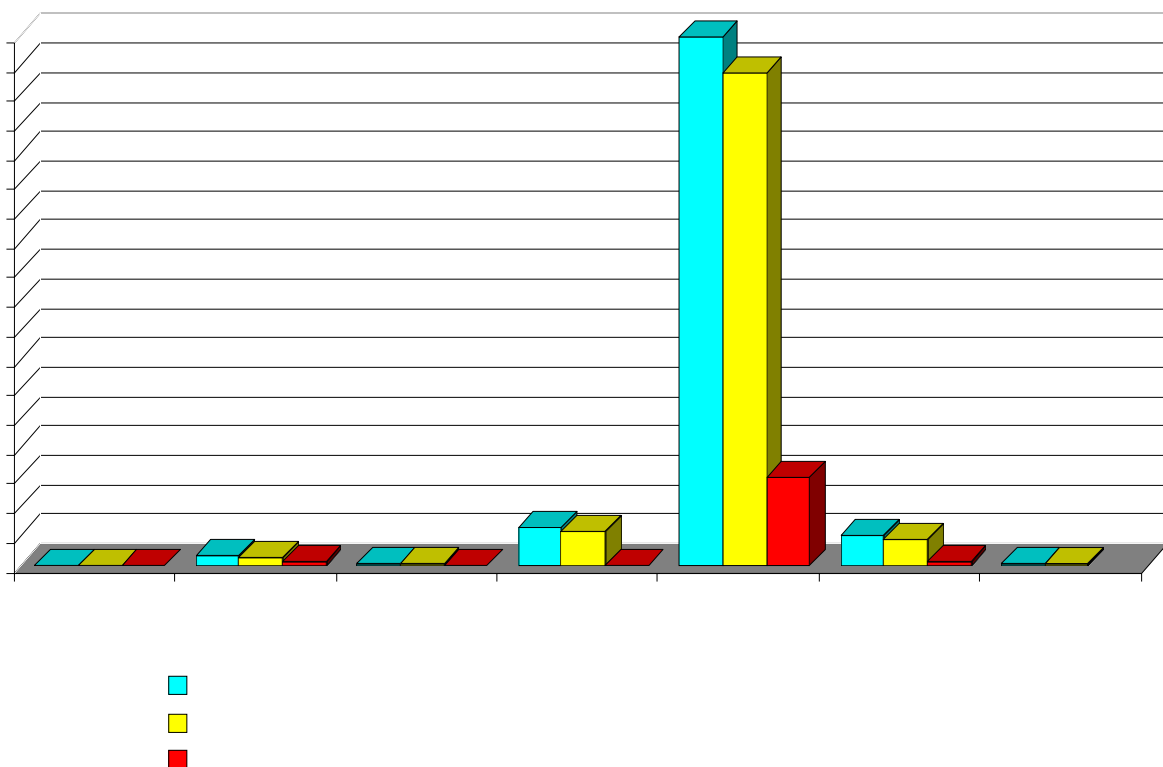

Рис. В. 2.5. Співвідношення зареєстрованих злочинів проти виборчих прав громадян, виявлених та притягнутих до відповідальності осіб, які їх вчинили, за 2001–2007 рр. (за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України).

Таблиця В. 2.3.

Динаміка кількості зареєстрованих злочинів проти виборчих прав громадян, осіб, які їх вчинили, та осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за їх вчинення за період 2001–2007 рр.

(за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України)

Роки	Зареєстровано злочинів проти виборчих прав громадян	Виявлено осіб, які вчинили злочини	Співвідношення між кількістю зареєстр. злочинів та кількістю виявлених осіб, які їх вчинили, %	Притягнуто до відповідальності осіб	Співвідношення між виявленими та притягнутими до відповідальності особами, %	Звільнено від кримінальн. відповідальності
2001	4	4	100	2	50	2
2002	34	30	88,2	17	56,6	17
2003	7	6	85,7	2	33,3	4
2004	130	116	89,2	1	0,9	115
2005	1887	1677	88,9	302	18,1	1375
2006	105	94	89,5	14	14,9	80
2007	10	8	80	1	80	9

Кількість та динаміка виявлених адміністративних правопорушень що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення за період 2001–2006 рр.

(за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України)³

Роки	Зареєстровано адміністративних правопорушень	Динаміка порівняно з 2001 р., %
2001	14	-
2002	46	+ 228,5
2003	1	- 92,8
2004	67	+ 378,5
2005	7	- 50
2006	43	+207,1

Рис. В. 2.6. Співвідношення кількості виявлених адміністративних правопорушень та злочинів проти виборчих прав громадян за період 2001 – 2006 рр.

Довідка про виявлені злочини проти виборчих прав громадян, та осіб, які їх вчинили, за 2001–2007 рр.: Інформація Департаменту інформаційних технологій МВС України. – К., 2007.

Кількість адміністративних правопорушень, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення, виявлених у регіонах України за 2001–2006 рр. ⁴

№ з/п	Найменування регіону (області) (Головне управління внутрішніх справ (ГУВС), Управління внутрішніх справ (УВС), Управління внутрішніх справ на транспорті (УВСТ))	Кількість виявлених правопорушень					
		2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	АР Крим	-	13	-	4	2	7
2.	Вінницька	-	-	-	6	-	6
3.	Волинська	-	-	-	4	-	4
4.	Дніпропетровська	-	-	-	1	-	3
5.	Донецька	-	1	-	3	-	1
6.	Житомирська	14	4	-	1	-	-
7.	Закарпатська	-	2	-	2	-	-
8.	Запорізька	-	2	-	-	-	-
9.	Івано-Франківська	-	-	-	-	-	2
10.	Київська	-	-	-	-	-	1
11.	м. Київ	-	1	-	1	-	3
12.	Кіровоградська	-	-	-	2	-	-
13.	Луганська	-	-	1	5	-	-
14.	Львівська	-	-	-	-	1	5
15.	Миколаївська	-	-	-	3	-	1
16.	Одеська	-	4	-	6	-	2
17.	Полтавська	-	2	-	4	-	1
18.	Рівненська	-	-	-	3	-	-
19.	м. Севастополь	-	1	-	2	-	-
20.	Сумська	-	-	-	-	1	-
21.	Тернопільська	-	-	-	1	1	3
22.	Харківська	-	14	-	10	-	-
23.	Херсонська	-	-	-	4	-	1

Довідка про виявлені злочини проти виборчих прав громадян, та осіб, які їх вчинили, за 2001–2007 рр.: Інформація Департаменту інформаційних технологій МВС України. – К., 2007

2 4.	Хмельницька	-	-	-	-	1	2
2 5.	Черкаська	-	-	-	-	-	1
2 6.	Чернігівська	-	-	-	2	1	-
2 7.	Чернівецька	-	1	-	-	-	-
2 8.	Транспортні магістралі (УВСТ)	-	-	-	3	-	-
Всього		14	46	1	67	7	43

Таблиця В.2.6

**Кількість злочинів проти виборчих прав громадян, виявлених у регіонах
України
за 2001–2007 рр. ⁵**

№ з/п	Найменування регіону (області) (Головне управління внутрішніх справ, Управління внутрішніх справ, Управління внутрішніх справ на транспорті)	Кількість виявлених злочинів						
		2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
29.	АР Крим	-	10	1	4	35	5	-
30.	Вінницька	-	2	-	11	26	-	-
31.	Волинська	-	-	-	3	32	-	1
32.	Дніпропетровська	-	-	-	3	22	8	-
33.	Донецька	-	4	1	1	204	3	1
34.	Житомирська	-	-	-	4	98	1	-
35.	Закарпатська	-	-	2	7	34	4	-
36.	Запорізька	-	-	-	-	253	-	1
37.	Івано-Франківська	-	3	-	7	16	-	-
38.	Київська	-	-	1	2	21	6	-
39.	м. Київ	2	3	1	9	38	11	1
40.	Кіровоградська	-	-	-	11	93	14	2
4	Луганська							

4 8.	Сумська	-	-	-	10	51	2	-
4 9.	Тернопільська	-	-	-	4	28	4	-
5 0.	Харківська	1	3	-	7	207	2	1
5 1.	Херсонська	-	-	-	1	48	4	-
5 2.	Хмельницька	-	1	-	5	96	1	-
5 3.	Черкаська	-	1	-	4	37	3	-
5 4.	Чернігівська	-	2	1	4	94	-	-
5 5.	Чернівецька	-	1	-	4	15	-	1
5 6.	Транспортні магістралі (УВСТ)	-	-	-	-	-	-	-
Всього		4	34	7	130	1887	105	10

**Рис. В. 2.8. Динаміка виявлених злочинів проти виборчих прав громадян
, у регіонах України за 2004–2005 роки ⁶**

ДОДАТОК Д

Довідка про виявлені злочини проти виборчих прав громадян та осіб, які їх вчинили, за 2001–2007 рр.: Інформація Департаменту інформаційних технологій МВС України. – К., 2007

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Начальник УМВС України
в _____ області

“___” _____ 200__р.

КОМПЛЕКСНИЙ ЦІЛЬОВИЙ ПЛАН

заходів запобігання злочинам проти виборчих прав громадян під час
виборчого процесу

Вступна частина

Аналіз стану попередження, виявлення та розкриття злочинів проти виборчих прав громадян свідчить про наявність значної кількості проблем та невирішених питань щодо протидії цим злочинам з боку держави та правоохоронних органів. Насамперед, ці проблеми й недоліки мають місце у сфері правоохоронної діяльності органів МВС України, СБУ, Центральної виборчої комісії, прокуратури, Державної прикордонної служби й інших органів та державних установ України. Вони впливають на ефективне та якісне виконання ними своїх обов’язків стосовно запобігання та припинення злочинів проти виборчих прав громадян. На стан даної роботи також впливають стрімкі зміни виборчого законодавства, недостатня урегульованість правовідносин у сфері виборчого процесу, неналежна координація спільних дій у чітко визначеній системі суб’єктів цієї діяльності. Поряд із цим діють й інші негативні чинники та обставини, які знижують ефективність правоохоронних органів у боротьбі зі злочинами проти виборчих прав громадян, завдають певних збитків інтересам держави її економічному та демократичному розвитку. Ці недоліки призводять до процесів, які негативно впливають на формування органів державної влади і в подальшому мають вплив на їх діяльність та функціонування. Оскільки несприятливі умови як суб’єктивного, так і об’єктивного характеру унеможливають здійснення належного запобігання і припинення злочинів проти виборчих прав, кримінологічна діагностика даної проблеми дає підстави для висновків щодо необхідності подальшого вдосконалення і прийняття відповідних організаційно-управлінських рішень, а також спеціально-попереджувальних заходів загального й індивідуального характеру.

На виконання Постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 рр.” від 20 грудня 2006 р. № 1767, відповідно до Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 25 березня 2004 р. № 1665 - IV, Закону України “Про вибори Президента України” від 05 березня 1999 р. № 474 - XIV, Закону України “Про Державний реєстр виборців” від 22 лютого 2007 р. № 698 – V, Указів Президента України “Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 року” від 23 січня 2006 р. № 62/2006, “Про забезпечення реалізації виборчих прав громадян України, законності, прозорості та відкритості виборчого процесу на позачергових виборах до Верховної Ради України” від 04 липня 2007 р. № 593/2007, з метою підвищення ефективності діяльності щодо запобігання і припинення злочинів проти виборчих прав громадян МВС України, СБУ, Центральною виборчою комісією, прокуратурою, обласними, міськими, державними, адміністраціями та радами, а також іншими державними органами, вважається доцільним здійснення відповідних заходів.

№ з/п	Заходи	Відповідальні за виконання	Строк виконання	Примітка про виконання
1. Загальноорганізаційні та правові заходи				
1.1.	Забезпечити організацію і контроль за систематичним проведенням аналізу ходу виконання вимог нормативно-правових актів щодо забезпечення реалізації виборчих прав громадян та законності виборчого процесу в Україні.	МВС, УМВС в області, прокуратура, ЦВК, СБУ, облміськдержадміністрації	За 10 днів до початку виборчого процесу	
1.2.	Розглянути на розширених нарадах облдержадміністрацій і правоохоронних органів аналіз рівня злочинності, дотримання законності і правопорядку в області з наданням систематизованих і класифікованих матеріалів про оперативну ситуацію, об'єктивних показників характеристики злочинності, її причин і умов, порушень законності й оцінки якості роботи щодо боротьби зі злочинністю, а також прийняття рішення стосовно розгляду і затвердження комплексних, координаційних планів та інших заходів профілактики злочинів	МВС, УМВС в області, прокуратура, СБУ, ЦВК, облміськдержадміністрації	Протягом 20 днів після початку виборчого процесу	
1.3.	Провести аналіз та узагальнення практики боротьби з правопорушеннями у сфері виборчого процесу, виявивши найбільш характерні причини та умови, що сприяли їх вчиненню, та розробити на спільній нараді дієві скоординовані заходи щодо їх усунення, зміцнення законності й правопорядку	МВС, УМВС в області прокуратура, СБУ, ЦВК, Державна прикордонна служба, облміськдержадміністрації	Протягом 20 днів після початку виборчого процесу .	
1.4.	Розробити та внести пропозиції з удосконалення законодавства, аналізу правових актів України, місцевих органів управління, міністерств та відомств з питань боротьби зі злочинністю і діяльності правоохоронних органів регіону. Організаційно забезпечувати створення нових підрозділів у структурі правоохоронних органів, взаємодію між державними органами та громадськими організаціями в процесі боротьби зі злочинністю у сфері виборчого процесу, проведення місцевих колегій, нарад та семінарів	МВС, УМВС в області, прокуратура, СБУ, ЦВК, облміськдержадміністрації	За окремим планом.	
1.5.	Забезпечити проведення комплексних заходів щодо організації постійного контролю і оцінки діяльності правоохоронних органів із запобігання злочинам проти виборчих прав громадян	МВС, УМВС в області прокуратура, СБУ, ЦВК, Державна прикордонна служба, облміськдержадміністрації	За окремим планом	
1.6.	На основі практики проведення цільових операцій здійснити координаційні спільні дії щодо запобігання та припинення корисливих злочинів, пов'язаних з нецільовим використанням, посадовими особами, бюджетних коштів, спрямованих на підготовку та організацію виборів	УМВС в області (УДСБЕЗ), КРУ, прокуратура, ДПА, СБУ ЦВК	Протягом усього виборчого процесу.	
1.7.	Здійснити перевірку та аналіз практики реагування керівників окружних та дільничних виборчих комісій, на подання і приписи органів прокуратури та внутрішніх справ, рішення (постанови) судів з вимогами усунення виявлених порушень, причин і умов, що сприяли порушенню виборчого законодавства та виборчих прав громадян зокрема	МВС, УМВС в області, прокуратура, СБУ, ЦВК, облміськдержадміністрації	Протягом усього виборчого процесу	

№ з/п	Заходи	Відповідальні за виконання	Строк виконання	Примітка про виконання
1.8.	Організувати та взяти участь у комплексних перевірках, підготовці матеріалів для розгляду на колегії МВС України та спільних колегіях з іншими зацікавленими органами та відомствами з питань профілактики правопорушень у сфері виборчого процесу	МВС, УМВС в області прокуратура, СБУ, ЦВК, Державна прикордонна служба, облміськдерж-адміністрації	За окремим планом	
1.9.	Розробити та внести пропозиції керівництву МВС, Центральній виборчій комісії з питань посилення боротьби зі злочинністю у сфері виборчого процесу	УМВС в області, ОВК, ДВК	У процесі надходження	
1.10.	Запровадити проведення міжвідомчих семінарів-нарад для вирішення спільних актуальних питань боротьби з правопорушеннями у сфері виборчого процесу, а також проведення зустрічей і семінарів з цих проблем за участю представників цих органів сусідніх країн (Росії, Білорусі, Польщі, Румунії, Угорщини тощо)	МВС, УМВС в області прокуратура, СБУ, ЦВК, Державна прикордонна служба, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Разово під час виборчого процесу	
1.11.	Регулярно проводити силами працівників управління адміністративної служби міліції, інших правоохоронних органів “круглих столів”, зустрічей вказаних працівників із членами виборчих комісій, колективами підприємств, установ та організацій, виступів у засобах масової інформації	УМВС в області (УАСМ), прокуратура, СБУ, ЦВК, Державна прикордонна служба, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Постійно під час виборчого процесу	
1.12.	У взаємодії з місцевими органами виконавчої влади уточнити загальний склад окружних, територіальних та дільничних виборчих комісій, розташування виборчих дільниць (населений пункт, точна адреса, контактні телефони), нанести їх на карти-схеми обслуговуваної території.	УМВС в області, прокуратура, СБУ, ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Не пізніше 30 днів до дня голосування	
1.13.	Спільно з органами місцевої виконавчої влади, виборчими комісіями усіх рівнів забезпечити перевірку відповідності складу виборчих комісій вимогам виборчого законодавства.	УМВС в області, прокуратура, СБУ, ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Не пізніше 20 днів до дня голосування	
1.14.	Для взаємодії з робочими групами обліку виборців та забезпечення їх необхідною для складання списків виборців інформацією у кожному територіальному органі не визначити відповідальних за цей процес працівників.	МВС, Мін. юстиції, Міністерство оборони, Держ. Департ. з питань виконання покарань, ЦВК, облміськдерж-адміністрації,	Не пізніше 5 днів з початку виборчого процесу	
1.15.	Узгодити питання з окружними та дільничними комісіями, щодо супроводження нарядами міліції транспортування виборчої документації суворої звітності під час отримання та здачі виборчих бюлетенів, та під час процедури голосування вдома.	УМВС в області (УАСМ, УДАІ), ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Не пізніше 7 днів до дня голосування	
1.16.	Регулярно проводити профілактичну роботу з населенням, у трудових колективах щодо недопущення вчинення злочинів проти виборчих прав громадян. Разом з представниками громадськості проводити соціологічне опитування населення для аналізу громадської думки щодо стану правопорядку в регіоні	УМВС в області, прокуратура, СБУ, ЦВК, Державна прикордонна служба, облміськдерж-адміністрації,	Постійно під час виборчого процесу	
№ з/п	Заходи	Відповідальні за виконання	Строк виконання	Примітка про виконання

1.17.	З метою знаходження коштів на витрати, пов'язані із запобіганням і припиненням злочинів у сфері виборчого процесу, запропонувати створення спеціального фонду, який наповнювався б шляхом добровільних внесків учасників виборчого процесу, зокрема політичних партій та блоків та ін.	УМВС в області, прокуратура, ДПА, СБУ ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	За окремим планом	
2. Спеціально-кримінологічні заходи				
2.1	В органах та підрозділах МВС створити оперативні штаби на чолі з першими керівниками МВ та РВ, які мають забезпечувати відстеження стану криміногенної та суспільно-політичної ситуації й оперативне реагування на їх зміну	УМВС в області	Протягом 10 днів після початку виборчого процесу	
2.2	Здійснювати щоденний контроль та аналіз тенденцій і динаміки розвитку ситуації на території обслуговування, на підставі якого визначати чинники негативного впливу на її стан, здійснювати заходи щодо їх локалізації та усунення	УМВС в області, прокуратура, СБУ, ЦВК, облміськдерж-адміністрації	Постійно під час виборчого процесу	
2.3	Проводити своєчасний облік запланованих суспільно-політичних заходів (акції протесту, політичні мітинги, наметові містечка, агітаційні концерти та ін.), в якому відзначати ініціаторів їх проведення, час і місце, очікувану кількість учасників, можливі деструктивні дії, на основі чого розробляти детальний план охорони громадського порядку, розрахунок необхідних сил і засобів, а також профілактичні заходи. У разі потреби вносити відповідні пропозиції про зміну місця та часу проведення масових заходів. Організаторів письмово попереджувати про недопущення порушення громадського порядку.	УМВС в області, прокуратура, СБУ ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради, громадські організації, політичні партії	Не пізніше 5 днів до початку заходу	
2.4.	Створити спеціалізовані мобільні чергові групи із числа найбільш досвідчених працівників ОВС для більш швидкого реагування на порушення виборчих прав громадян та прийняття відповідних рішень для їх охорони	УМВС в області, ЦВК	Не пізніше 10 днів до дня голосуванн я	
2.5.	У взаємодії з органами прокуратури (до яких належить підслідність даної категорії злочинів) створити робочі групи із числа найбільш досвідчених працівників для забезпечення неухильного додержання вимог виборчого законодавства, ефективного та оперативного реагування на факти порушень виборчих прав громадян	УМВС в області, прокуратура,	Не пізніше 30 днів до дня голосуванн я	
2.6.	Конкретизувати цілі, завдання та функції кожної служби, підрозділу й окремих працівників щодо їх участі у профілактичній діяльності	УМВС в області (УКР, УДСБЕЗ, УДАІ, УАСМ, інші), ЦВК, СБУ, облміськдерж-адміністрації	Протягом 20 днів після початку виборчого процесу	
2.7	З метою забезпечення своєчасного реагування на зміну оперативної обстановки при виникненні екстремальних ситуацій, у кожному органі внутрішніх справ розробити комплексні сценарії дій особового складу з припинення і локалізації групових антигромадських проявів на основі наявних спеціальних оперативних планів з урахуванням оперативної обстановки та забезпечити проведення практичних занять з особовим складом за розробленим сценарієм.	УМВС в області (УКР, УДСБЕЗ, УДАІ, УАСМ, інші), ЦВК, СБУ, облміськдерж-адміністрації	За окремим планом	
№ з/п	Заходи	Відповідальні за виконання	Строк вико- нання	Примі тка про вико- нання

2.8	Розробити та розповсюдити, серед особового складу ОВС, основні алгоритми дій працівника міліції під час охорони громадського порядку на виборчих дільницях	МВС, УМВС в області, ЦВК, прокуратура, навчальні заклади системи МВС	Не пізніше 15 днів до дня голосування	
2.9	По кожній виборчій дільниці розробити плани охорони громадського порядку на прилеглий території, у якому передбачити максимальне наближення до місць розташування виборчих дільниць маршрутів міліцейських нарядів, закріпити за кожною виборчою дільницею відповідального співробітника з числа керівного складу МВ – РВ, організувати цілодобове чергування працівників міліції на виборчих дільницях, починаючи з моменту передачі виборчих бюлетенів виборчим комісіям	УМВС в області), ЦВК, СБУ, облміськдерж-адміністрації	Не пізніше 30 днів до дня голосування	
2.10	Постійно проводити роз'яснювально-виховні заходи серед особового складу ОВС та забезпечення належного контролю щодо виконання ними службових та функціональних обов'язків під час охорони громадського порядку на виборчих дільницях	УМВС в області	За окремим планом	
2.11	Організувати проходження спеціалізованої підготовки та перепідготовки нових кадрів, враховуючи спеціалізацію у виявленні і попередженні злочинів проти виборчих прав громадян. Підготовка методичного забезпечення профілактики даного виду злочинів	МВС, УМВС в області, навчальні заклади системи МВС, ЦВК, прокуратура	За окремим планом	
2.12	Постійно проводити цільові перевірки оперативно-службової діяльності підлеглих підрозділів з питань, пов'язаних із зміцненням правопорядку, прийняття заходів щодо усунення виявлених недоліків	МВС, УМВС в області, прокуратура, СБУ	За окремим планом	
2.13	Забезпечити контроль за використанням бюджетних коштів, що виділяються на виконання державних програм з розвитку виборчих процедур та для підготовки виборів, вжити заходів для своєчасного недопущення та викриття зловживань у цій сфері	МВС, УМВС в області (УДСБЕЗ), Голова КРУ, прокуратура, ДПА, ЦВК, облміськдерж-адміністрації	Постійно під час виборчого процесу	
2.14	Запровадити на період проведення виборчої кампанії несення служби спільними нарядами працівників УДСБЕЗ, УКР, УДАІ, патрульно-постової служби (ППС), дільничних інспекторів міліції. Систематично (не менше двох разів на місяць) здійснювати відпрацювання території обслуговування, ринків, вокзалів, готелів, гуртожитків, тощо	УМВС в області (УКР, УДСБЕЗ, УДАІ, УАСМ, ППСМ інші), ЦВК, облміськдерж-адміністрації	Постійно під час виборчого процесу	
2.15	Оптимально розмістити дільничних інспекторів міліції, співробітників карного розшуку, ДАІ, ППС і раціонально використовувати наявні сили і засоби (дислокація)	УМВС в області (УКР, УДСБЕЗ, УДАІ, УАСМ, ППСМ інші)	Не пізніше 7 днів до дня голосування	
2.16.	Спільно зі службами (підрозділами) ОВС провести оперативні перевірки усіх наявних на території обслуговування типографій та друкарень з метою виявлення незаконно виготовлених агітаційних матеріалів	УМВС в області, (УДСБЕЗ, УДАІ, УКР, УАСМ інші)	За окремим планом	
№ з/п	Заходи	Відповідальні за виконання	Строк виконання	Примітка про виконання

2.17	Один раз на тиждень, з метою недопущення будь-яких протиправних дій з боку осіб, віднесених до категорії ризику, здійснювати перевірку осіб, раніше засуджених за вчинення навмисних злочинів, які не стали на шлях виправлення, ведуть анти суспільний спосіб життя; осіб звільнених від відбування покарання або звільнених умовно-достроково; тих осіб, які перебувають на різноманітних профілактичних обліках ОВС; осіб, схильних до вчинення хуліганських та інших антигромадських діянь, різноманітних порушень;	УАСМ	Протягом 60 днів після початку виборчого процесу	
2.18	Провести комісійні обстеження об'єктів дозвільної системи, особливу увагу звернути на дотримання умов зберігання зброї, набоїв і сильнодіючих речовин, аналогічні заходи провести стосовно індивідуальних власників зброї	УАСМ	Протягом 90 днів після початку виборчого процесу	
2.19.	Відновити діяльність громадських формувань з охорони правопорядку (спеціальні добровільні народні дружини – ДНД). Матеріальне стимулювання громадян, які добровільно беруть на себе обов'язки з охорони громадського порядку з оплатою їх праці за рахунок грошового утримання працівників ОВС, посади яких не укомплектовані	МВС, УМВС в області, прокуратура, ДПА, ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	За окремим планом.	
2.20	Організувати на період проведення виборчої кампанії функціонування телефону довіри, за яким громадяни матимуть змогу повідомляти про ті чи інші порушення своїх виборчих прав, або підготовку до таких порушень, а також повідомляти про зловживання, бездіяльність та порушення виборчого законодавства службовими і посадовими особами.	МВС, УМВС в області, ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Протягом 10 днів після початку виборчого процесу	
2.21.	Проводити правову пропаганду щодо покращення правопорядку та охорони виборчих прав громадян: трансляція радіопередач профілактичного змісту; розміщення плакатів з текстами профілактичного характеру; проведення роз'яснювальної роботи серед виборців з використанням теле - і радіомереж	МВС, УМВС в області, прокуратура, ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Постійно під час виборчого процесу	
3. Організаційно-технічні заходи				
3.1.	Розробити і запровадити із застосуванням сучасних засобів телефонного та радіозв'язку системи зв'язку між виборчими комісіями усіх рівнів та відділками міліції, а також дільничними інспекторами	УМВС в області (МВ, РВ , УАСМ)	Не пізніше 15 днів до дня голосування.	
3.2	Після визначення місць дислокації виборчих дільниць провести комісійні обстеження приміщень, в яких вони розташовані, під час яких перевірити їх належний технічний стан, наявність ґрат на вікнах, надійність дверних замків, справність сигналізації і засобів зв'язку, наявність металевих шаф та сейфів для зберігання документації, наявність вогнегасників і пожежного інвентарю, наявність запасних виходів тощо	УМВС в області, МНС, ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Не пізніше 15 днів до дня голосування	
№ з/п	Заходи	Відповідальні за виконання	Строк виконання	Примітка про виконання

3.3	Визначити перелік найменувань спеціальних засобів і засобів особистого захисту (гумові кийки, газові балончики, наручники, бронезилети, зброя та інші) та забезпечити ними працівників правоохоронних органів, які нестимуть службу на виборчих дільницях. Також забезпечити особовий склад харчуванням, а оперативно-чергові групи - транспортом і паливно-мастильними матеріалами	УМВС в області, облміськдерж-адміністрації	Не пізніше 10 днів до дня голосування	
3.4.	Силами підрозділів ДАІ уточнити у виборчих комісій списки автотранспорту, який буде забезпечувати виборчий процес, а також персональний склад водіїв, закріплений за ним. Після чого здійснити технічний огляд транспортних засобів, перевірити водіїв на предмет своєчасного проходження медичних комісій, провести ретельні інструктажі водіїв та іншого персоналу, який забезпечує транспортні потреби виборчої кампанії, особливу увагу звернути на найсуворіше дотримання правил дорожнього руху, недопущення експлуатації несправного транспорту.	УМВС в області (УДАІ), ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Не пізніше 15 днів до дня голосування.	
3.5.	Підвищити рівень технічної оснащеності підрозділів працівників, ДАІ, карного розшуку, дільничних інспекторів міліції з використанням сучасної, інформаційної (комп'ютерної), пошукової та оперативної техніки, належне забезпечення даних служб зброєю, засобами зв'язку й індивідуального захисту.	УМВС в області, ДПА, ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Постійно під час виборчого процесу	
3.6.	Покращити освітлення та запровадити, по можливості, системи відео спостереження за оперативною обстановкою на особливо важливих об'єктах під час процесу голосування (Приміщення виборчих дільниць та окружних комісій, державні установи та організації)	УМВС в області, прокуратура, ЦВК, облміськдерж-адміністрації, облміськради	Постійно під час виборчого процесу	
4. Контроль за виконанням комплексного цільового плану				
	Контроль за виконанням Комплексного цільового плану покласти на _____			

Підписали: _____
 Начальник УАСМ,
 Начальник УДАІ,
 Начальник УКР,
 Начальник УДСБЕЗ,

Заступник голови ЦВК або член ЦВК
 Представник облміськдержадміністрації,
 Представник облміськради,
 Представник прокуратури,
 Представник Державна податкової адміністрації

ДОДАТОК Е

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика : [учебник] / Г. А. Аванесов. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – 526 с.
2. Автамонов А. С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учебник] / А. С. Автамонов. – М. : Проспект, 2005. – 547 с.
3. Александров Ю. В. Криминологія: [курс лекцій] / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К.: Міжрегіон. акад. упр. персоналом, 2002. – 293 с.
4. Алексеев А. И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы / А. И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев. – М. : НОРМА, 2001. – 496 с.
5. Алексеев А. И. Причины преступлений и их устранение органами внутренних дел / А. И. Алексеев, А. Б. Сахаров. – М. : Моск. высш. шк. милиции, 1982. – 47 с.
6. Андрушко П. П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика: [монографія] / П. П. Андрушко. – К. : КНТ, 2007. – 328 с.
7. Андрушко П. П. Коментар до Кримінального кодексу України з питань виборчого права / П.П. Андрушко // Адвокат. – 2007. – № 5. – С. 21–40; № 6. – С. 22–37.
8. Барабаш О. Л. Підкуп як спосіб перешкодження вільному здійсненню виборчого права: кримінально-правові аспекти злочину та процесуальний порядок його встановлення / О. Л. Барабаш, С. В. Кальченко // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4. – С. 51–54.
9. Барабаш Ю. Дострокові вибори як засіб врегулювання державно-правових конфліктів / Ю. Барабаш // Право України. – 2007. – № 1. – С. 126–130.
10. Барабашев Г. В. Непосредственная демократия в СССР / Г. В. Барабашев, К. Ф. Шеремет. – М. : Знание, 1984. – 64 с.
11. Батиргареева В. С. Криминологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло : дис. ... канд. юрид. Наук : 12.00.08 / Батиргареева Владислава Станіславівна. – Х., 2002. – 266 с.
12. Батиргареева В. С. Криминологічна характеристика та попередження розбоїв, поєднаних з проникненням у житло : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право і криминологія; кримінально-виконавче право" / В. С. Батиргареева – Х., 2002. – 21 с.
13. Белоновский В. Н. Составы преступления и уголовная ответственность за нарушение законодательства о выборах и избирательных правах граждан / В. Н. Белоновский // Вестник Московского университета МВД России. – 2005. – № 2. – С. 74–83.
14. Білецький І. Злочинність у сфері виборчого процесу: проблеми визначення і класифікація / І. Білецький // Право України. – 2005. – № 12. – С. 80–83.
15. Білецький І. Контрольно-попереджувальний моніторинг виборчого процесу як засіб попередження злочинів проти виборчих прав / І. Білецький // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 1. – С. 109–111.

16. Білецький І. Попередження злочинності у сфері виборчого процесу в Україні / І. Білецький // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 12. – С. 52–55.
17. Білецький І. Суспільно-небезпечні прояви у виборчому процесі в Україні / І. Білецький // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 2. – С. 139142.
18. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты) / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 155 с.
19. Богашева Н. В. Еволюція виборчого законодавства України (19892006 рр.) : деякі аспекти / Н. В. Богашева, Ю. Б. Клочковський, Л. В. Колісецька; Нац. ун-т “Києво-Могилянська акад.”, Ін-т виборчого права. – К. : Полігр. центр. “Фоліант”, 2006. – 145 с.
20. Большакова О. Ю. Притягнення телерадіоорганізацій до відповідальності за прискореною процедурою, передбаченою законодавством про вибори / О. Ю. Большакова // Законодавство України. – 2006. – № 2. – С. 8-17.
21. Бориславський Л. В. Народ України – єдине джерело державної влади / Л. В. Бориславський // Основи держави і права України ; за ред. М. В. Костицького, М. І. Настюка. – Львів : Юрид. фак. Львів. ун-ту, 1993. – С. 59–64.
22. Бутылин В. Н. Институт государственно-правовой охраны конституционных прав и свобод граждан / В. Н. Бутылин // Журнал российского права. – 2001. – № 12. – С. 80–84.
23. Бышевський Ю. В. Латентная преступность и правосознание : [учеб. Пособие] / Ю. В. Бышевский, А. А. Конев. – Омск : Высш. школа МВД СССР, – 1986. – 74 с.
24. Василенков П. Т. Выборы советских представительных органов / П. Т. Василенков – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 82 с.
25. Веденеев Ю. А. Избирательный процесс в Российской Федерации: политико-правовые и технологические аспекты / Ю. А. Веденеев, В. И. Лысенко // Государство и право. – 1997. – № 8. – С. 513.
26. Веремеш М. Основные проблемы криминологии / Веремеш М.; пер. с венг. – М.: Прогресс, 1978. – 272 с.
27. Вибори в Європейському Союзі / за ред. Ковриженка Д. С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К. : ФАДА, 2006. – 156 с.
28. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / [Г. Антонова, А. Гіденко, П. Бурковський та ін.] ; за заг. ред. Є. В. Радченка. – К. : Факт, 2003. – 252 с.
29. Виборче право України: навч. посіб. / [В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко, М. І. Ставнійчук та ін.]; за ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. – К. : Парлам. вид-во, 2003. – 383 с.
30. Всеукраїнська громадська організація “Фонд сприяння демократичним виборам” // Право вибору. – 2005. – № 2. – С. 108–112.
31. Герцензон А. А. Введение в советскую криминологию / А. А. Герцензон. – М. : Юрид. лит., 1965. – 227 с.

32. Голіна В. В. Єдність загальносоціального і спеціально-кримінологічного попередження економічної злочинності / В. В. Голіна // Проблеми боротьби зі злочинністю в сфері економічної діяльності : матеріали міжнар. наук.-прак. конф. – Х., 1999. – С. 124–130.
33. Голіна В. В. Запобігання злочинності в Україні : [навч. посіб.] / В. В. Голіна – Х. : Нац. юрид. акад., 2007. – 107 с.
34. Голіна В. Запобігання злочинності: проблеми оптимізації соціальної активності / В. Голіна // Вісник / Академії правових наук. – Х., 2006. – № 3. – С. 206–214.
35. Голіна В. В. Злочинності – організовану протидію / В. В. Голіна – Х. : Рубікон, 1998 – 123 с.
36. Голина В. В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений : [учеб. Пособие] / В. В. Голина. – К. : УМК ВО, 1989. – 70 с.
37. Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи : [навч. посіб.] / В. В. Голіна. – Х. : Рубікон, 1992. – 50 с.
38. Голина В. В. Работа органов внутренних дел, суда и прокуратуры по предупреждению преступности : [учеб. Пособие] - Х. : Юрид. ин-т, 1981. – 77 с.
39. Голина В. В. Спеціально-кримінологічне попередження злочинів (теорія і практика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец . 12.00.08 “Кримінальне право і криминологія; **виправно-трудове право**” / В. В . Голіна. – Х., 1994. – 49 с.
40. Гришаев П. И. Влияние социальных условий на преступность / П. И. Гришаев. – М. : ВЮЗИ, 1984. – 45 с.
41. Гришаев П. И. Советская криминология: (курс лекций) [для студ. Всесоюз . юрид. заоч. ин-та] / П. И. Гришаев. – М. : ВЮЗИ, 1975. – 95 с.
42. Грошові премії – за виявлення фальсифікаторів // Іменем закону. – 2006. – 24–30 берез.
43. Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку / И. Н. Даньшин. – Х. : Право, 1998. – 141 с.
44. Даньшин И. Н. Общетеоретические проблемы криминологии / И. Н. Даньшин – Х. : Прапор, 2005. – 223 с.
45. Даньшин И. Н. Преступность: понятие и общая характеристика, причины и условия : [учеб. Пособие] / И. Н. Даньшин. – К. : УМК ВО, 1988. – 88 с.
46. Денисов А. И. Советское государственное право / А. И. Денисов. – М. : Юриздат, 1947. – 320 с.
47. Дмитриев Ю. А. Избирательное право и процесс в Российской Федерации / Ю. А. Дмитриев, В. Б. Исраэлян. – Ростов-н/Дону: ”Феникс”, 2004. – 864 с.
48. Довідка про виявлені злочини проти виборчих прав громадян та осіб, які їх вчинили, за 2001–2007 роки : інформація Департаменту інформаційних технологій МВС України. – К., 2007. – 12 с.
49. Доценко О. С. Роль і місце міліції в забезпеченні виборчого процесу / О. С . Доценко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К., 2005. – № 4. – С. 147–153.

50. Духно Н. А. Понятие и виды юридической ответственности / Н. А. Духно, В. И. Ивакин // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 12–17.
51. Джужа О. М. Стислий словник кримінологічних термінів : [навч. посіб.] / О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, Т. А. Третьякова ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 55 с.
52. Енберг Мортен Досвід співпраці ЦВК та Координатора проектів ОБСЄ в Україні під час виборів 2006 року / Енберг Мортен // Вибори – 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матеріалів міжнар. наук.-прак. конф. (Київ, 31 жовт. – 1 листопа. 2006 р.) – К. : Атіка, 2007. – С. 73–76.
53. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венец. комісії. ОБСЄ / БДПЛ, ПАРЄ / [пер. з англ. О. Россохи та Л. Колісецької ; за ред. Ю. Ключковської]. – К. : ФАДА, ЛТД, 2008. – 339 с.
54. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (вопросы теории) / А. Э. Жалинский. – Львов : Вища шк. : Изд-во Львов. гос. ун-та, 1976. – 194 с.
55. Забезпечення законності, громадського порядку та безпеки громадян під час виборчої кампанії 2006 року : метод. рек. / [А. М. Колодій, В. І. Осадчий, С. М. Стахівський, В. М. Столбовий]. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 28 с.
56. Загуменник В.
Інститут офіційних спостерігачів у виборчому законодавстві / В. Загуменник // Вісник прокуратури. – 2006. – № 1. – С. 74-78.
57. Закалюк А. П. Запобігання злочинності / А. П. Закалюк // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемчушенко (голова) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. – С. 513–514.
58. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології. Кн.1 : Теоретичні заходи та історія української кримінологічної науки / А. П. Закалюк – К. : Вид. дім "Ін Юре", 2007. – 423 с.
59. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології. Кн.2 : Кримінологічна характеристика та запобігання окремих видів злочинів / А. П. Закалюк – К. : Вид. дім. "Ін Юре", 2007. – 705 с.
60. Закалюк А. П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения / А. П. Закалюк – М. : Юрид. лит., 1986. – 192 с.
61. Зарубежное избирательное право : учеб. пособие / [А. С. Автономов, Ю. А. Веденеев, О. В. Дегтярева и др.]. – М. : НОРМА, 2003. – 283 с.
62. Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. – К. : Міжнар. Фондація Виборчих Систем (IFES). Асоц. працівників виборч. органів Центр. та Схід. Європи (АСЕЕЕО), 1995. – 390 с.
63. Збірник рішень судів за результатами розгляду скарг і заяв суб'єктів виборчого процесу на виборах народних депутатів України 2006 року / редкол. : Я. В. Давидова, М. І. Мельник, М. І. Ставнійчук та ін. – К. : Атіка, 2006. – 680 с.
64. Зелинский А. Ф. Криминология : [учеб. пособие] / А. Ф. Зелинский. – Х. : "Рубикон", 2000. – 239 с.

65. Зубкова В. И. К вопросу о содержании профилактической функции уголовного закона / В. И.

Зубкова // Уголовно правовые и криминологические проблемы борьбы с преступностью. – М., 1982. – С. 30–33.

66. Зуйков Г. Г. К вопросу о понятии причин преступления и условий, способствующих его совершению / Г. Г. Зуйков // Вопросы предупреждения преступности. – М. : Юрид. лит., 1965. – Вып. 2. – С. 13–18.

67. Ильинский И. П. Государственное право зарубежных социалистических стран : [учебник] / И. П. Ильинский, Б. А. Страшун, В. И. Ястребов – М. : Междунар. отношения, 1985. – 464 с.

68. Иншаков С. М. Зарубежная криминология : учеб. пособие [для студ. юрид. вузов] / Иншаков С. М. – М. : Закон и право : ЮНИТИ, 2003. – 374 с.

69. Кабанов П. А. Основные виды электоральной преступности в современной России / П. А. Кабанов // Следователь. – 2004. – № 12. – С. 39–43.

70. Каиржанов Е. И. Понятие, структура и виды профилактики преступлений : [лекция] / Е. И. Каиржанов. – Караганда : Караганд. высш. шк. МВД СССР, 1986. – 72 с.

71. Кайзер Г. Криминология: Введение в основы / Гюнтер Кайзер ; пер. с нем. – М. : Юрид. лит., 1979. – 319 с.

72. Кальман О. Сучасні тенденції злочинності в Україні і проблеми запобігання їй / О. Кальман // Вісник прокуратури. – 2008. – № 2. – С. 113–119.

73. Карпец И. И. Проблема преступности / И. И. Карпец. – М. : Юрид. лит., 1969. – 167 с.

74. Касьянова И. Пусть милиционеры не боятся отправлять начальство подальше / И. Касьянова / По-Киевски. – 2007. – № 218. – 26 сент.

75. Кичигина Н. ЕС нужна единая Украина / Н. Кичигина // Газета “2000”. – 2007. – 5 окт.

76. Климова Ю. Н. Проблемы противодействия правонарушениям в практике предвыборной работы / Ю. Н. Климова // Следователь. – 2004. – № 3. – С. 50–53.

77. Князев С. Д. Уголовная ответственность за нарушения избирательных прав и права на участие в референдуме / С. Д. Князев // Журнал российского права. – 2001. – № 2. – С. 26–34.

78. Ковальчук О. Б. Выборчий процес в Україні: конституційно-правові аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право”. / О. Б. Ковальчук. – Одеса, 2003. – 20 с.

79. Ковтунець В. В. Розвиток виборчого законодавства і проблеми зміцнення демократії в Україні // Вибори – 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 31 жовт. – 1 листоп. 2006 р. – К. : Атіка, 2007. – С. 89–94.

80. Кодекс адміністративного судочинства України : за станом на 13 січн. 2006 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 136 с.

81. Кодекс України про адміністративні правопорушення: чинне зак-во зі змін. та доп. станом на 1 серп. 2007 р. – Відп. офіц. текстові. – К. : Паливода А. В., 2007. – 20 с. – (Кодекси України).
82. Компетенція міліції України в охороні громадського порядку під час виборчого процесу : [метод. рек.] / М. І. Ставнійчук, М. В. Корнієнко. – К. МВС, 2007. – 17 с.
83. Комплексна програма профілактики злочинності на 20012005 роки : затв. Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 52. – Ст. 22–58.
84. Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007-2009 роки: затв. пост. Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 51. – Ст. 34–18.
85. Конституційне право України : [підруч.] / [Тацій В. Я., Погорілко В. Ф., Тодика Ю. М. та ін.], під ред. В. Я. Тація та ін. – К. : Укр. центр правничих студій, 1999. – 379 с.
86. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річниці незалежності України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с.
87. Конституционное право : [учебник] / отв. ред. А. Е. Козлов. – М. : БЕК, 1997. – 464 с.
88. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учебник] : в 4 т. / отв. ред. Б. А. Страшун. – М. : БЕК, 1995. – 2 т.
89. Конституционное право зарубежных стран : учебник [для студ. высш. учебн. зав.] / под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М. : Изд. группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
90. Конституція (Основний Закон) Української РСР : затв. пост. надзвичайного XIV українського з'їзду Рад від 30 січня 1937 р. // Зібрання законів УРСР. – 1937. – № 30. – Ст. 121.
91. Конституція України : Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 60 с.
92. Концепція Комплексної програми профілактики правопорушень на 20062008 роки: схв. розпорядж. Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 10. – Ст. 636.
93. Кордун О. Конституційний Суд України і вибори / О. Кордун, В. Денисенко, І. Попов, Є. Радченко // Назад, Україно: робота над помилками. – К.: Комітет виборців України, 1998. – С. 46–61.
94. Корнієнко М. І. Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування / М. І. Корнієнко // Політол. вісн. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 12–17.
95. Котигоренко В. О. Проблемні питання кодифікації виборчого законодавства // Вибори – 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матеріалів міжнар. наук.-прак. конф., Київ, 31 жовт. – 1 листоп. 2006 р. – К. : Атіка, 2007. – С. 151 – 158.
96. Кравченко В. В. Конституційне право України : [навч. Посіб]. / В. В. Кравченко – К. : Атіка, 2000. – 318 с.

97. Красноголовец С. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчих прав та права брати участь у референдумі / С. Красноголовец // Вісник прокуратури. – 2008. – № 4. – С. 69–82.
98. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих і референдних прав / [П. П. Андрушко, І. О. Зінченко та ін.] ; за заг. ред. В. П. Тихого. – Х. : Изд-во Кроссроуд, 2008. – 344 с.
99. Кримінальний кодекс України: станом на 25 лют. 2007 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: “Велес”, 2007. – 152 с.
100. Кримінологія : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
101. Криминология : Общая часть : [учебник] / под ред. В. В. Орехова. – СПб . : Изд-во Санкт.-петербург. ун-та, 1992. – 216 с.
102. Криминология : [учебник] / под общ. ред. А. И. Долговой. – [3-е изд., перераб. и доп.] - М.: ИНФРА-М-НОРМА, 2005. – 912 с.
103. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования / В. Н. Кудрявцев – М. : ФОРУМ-ИНФА-М, 1998. – 215 с.
104. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии: О структуре индивидуального преступного поведения / Кудрявцев В.Н.– М. : Юрид. лит., 1968. – 176 с.
105. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений / В. Н.Кудрявцев – М. : Наука, 1976. – 286 с.
106. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Кузнецова Н. Ф. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 208 с.
107. Кузьминець О. В. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / О. В. Кузьминець, О. В. Калиновський, В. С. Дігтяр. – К. : ”Україна”, 2000. – 429 с.
108. Кубарева О. В. Злочини, пов’язані із реалізацією виборчого права: суть та загальна характеристика // Наукове забезпечення правоохоронної діяльності: історія, сучасність та міжнародний досвід : тези доп. загальноунівер. підсумк. наук.-теорет. конф., присвяченої Дню науки, (Київ, 19–20 трав. 2006 р.). – Київ: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006, – С. 43–44.
109. Кульчицький В. С. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик – К. : Атіка, 2001. – 319 с.
110. Курочка Н. И. Некоторые вопросы организации предупреждения преступлений / Н. И. Курочка // Вісник Луган. акад. внутр. справ України. – Луганськ, 2002. – Вип. 3. – С. 175–183.
111. Латыпов Р. А. Постсоветская Россия и опыт авторитарных демократий / Р. А. Латыпов // Полис. – 2000. – № 4.
112. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність. Криминологічно-правове дослідження / Литвак О. М. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 280 с.
113. Литвак О. Загальнотеоретичні підвалини спеціально-криминологічного запобігання злочинам / О. Литвак // Право України. – 2001. – № 5. – С. 97–102.

114. Литвак О. М. Злочинність. Її причини та профілактика / Литвак О.М. – К. : Україна, 1997. – 167 с.
115. Лихова С. Відповідальність за порушення виборчих прав громадян, передбачена кримінальним законодавством деяких зарубіжних країн / С. Лихова, Л. Медіна // Право України. – 2002. – № 5. – С. 149–151.
116. Лихова С. Кримінально-правова охорона виборчих прав громадян за новим КК України / С. Лихова // Право України. – 2002. – № 2. – С. 115–119.
117. Лихова С. Я. Особливості відповідальності за порушення виборчих прав за кримінальним законодавством окремих зарубіжних країн / С. Я. Лихова, Л. П. Медіна // Право України. – 2002. – № 5. – С. 149–151.
118. Лиховая С. Я. Избирательные правоотношения как объект преступления (уголовно-правовой анализ) / С. Л. Лиховая // Вестник Московского университета Сер. 11, Право. – 2005. – № 5. – С. 58–76.
119. Лихова С. Я. Злочини проти громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина за Кримінальним кодексом України (теоретико-правове дослідження): Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / С.Я. Лихова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2006. — 39 с.
120. Лопушанский Ф. А. Следовательская профилактика преступлений / Лопушанский Ф. А. – К. : Наук. думка, 1980. – 212 с.
121. Луговий І. О. Склад адміністративного правопорушення законодавства про вибори / І. О. Луговий // Держава і право. – К., 2006. – Вип. 31. – С. 152–157.
122. Луговий І. О. Міжнародно-правові стандарти виборів та їх реалізація в національному законодавстві / І.О. Луговий // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 111–113.
123. Лукичев А. В. Ещё раз к мифу о фальсификациях / А. В. Лукичев // Газета "2000". – 2007. – 21 сент.
124. Люблінській П. И. Преступления против избирательного права / Люблінській П. И. – СПб., 1906. – 229 с.
125. Люблінський П. Злочини проти виборчого права / П. Люблінський // Вибори та демократія. – 2007. – № 2. – С. 113–120.
126. Маклаков В. В. Избирательное право и избирательные системы буржуазных и развивающихся стран : [учеб. пособие] / В. В. Маклаков. – М. : Всесоюз. юрид. заоч. ин-т, 1987. – 64 с.
127. Максакова Р. Нормативно-правові гарантії захисту виборчих прав на місцевих виборах в Україні / Р. Максакова // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали X регіон. наук.-практ. конф. – К., 2004. – С. 153–156.
128. Малишко М. І. Проблеми систематизації українського законодавства про пряме народовладдя / М. І. Малишко, О. Ф. Оніпко // Вибори – 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 31 жовт. – 1 листоп. 2006 р.) – К. : Атіка, 2007. – С. 148–151.
129. Маркс К. Дебаты по поводу закона о краже леса // К. Маркс, Ф. Энгельс: Соч. – [2-е изд.] – Т.1. – С. 131.

130. Марксистско-ленинская философия : [учеб. пособие]. – М. : Мысль, 1975 . – 235 с.
131. Марцев А. И. Общее предупреждение преступлений и его эффективность / А. И. Марцев, С. В. Максимов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1989. – 160 с.
132. Махун С. Психологія вибору / С. Махун, А. Котляр, І. Ведернікова // Дзеркало тижня. – 2006. – 4–10 березня.
133. Медіна Л. Виборчі права громадян України як об'єкт злочину / Л. Медіна // Вісник прокуратури. – 2003. – № 11. – С. 36–42.
134. Медіна Л. П. Кримінально-правова характеристика злочинів проти виборчих прав громадян України (ст. ст. 157, 158, 159 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Медіна Лариса Павлівна. – К. : 2004. – 226 с.
135. Медіна Л. П. Перешкоджання роботі виборчої комісії: аспект криміналізації / Л. П. Медіна // Вісник / Львівського інституту внутрішніх справ.
136. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія / Мельник М. І. – К. : Юрид. думка, 2004. – 399 с.
137. Мельник М. І. Кримінальна відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян / Мельник М. І. – К.: Атіка, 2005. – 144 с.
138. Мельник М. І. Роль суду в організації підготовки та проведення виборів Президента України 2004 року / М.І. Мельник // Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 9–10 черв. 2005 р. – К., 2005. – С. 67–77.
139. Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні / [О. М. Джужа, О. Г. Кулик, В. В. Василевич та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 192 с.
140. Митура О. Міліція Волині готова до охорона громадського порядку під час виборів / ЦГЗ УМВС України у Волинській області, 24.верес.2007 р.
141. Міллер А. Що таке причини та умови злочинів? / А. Міллер // Право України. – 2001. – № 5. – С.89–92.
142. Мішура В. Д. Система виборчого законодавства в Україні: шляхи вдосконалення // Україна. Вибори 98: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (доповіді, виступи, рекомендації). – К. : Центральна виборча комісія, 1999. – С. 27–31.
143. Миньковский Г. М. Предмет криминологической профилактики преступлений и некоторые проблемы ее эффективности / Г. М. Миньковский // Вопросы борьбы с преступностью. – М. : Юрид. лит., 1972. – Вып. 17. – С. 12–20.
144. Мозоль С. А. Нормативне забезпечення запобігання правопорушенням, які пов'язані з використанням відкріпних посвідчень на виборах в Україні / С. А. Мозоль // Науковий вісник / Київського національного університету внутрішніх справ. – К., 2006. – № 3. – С. 113-119.

145. Мозоль С. А. Роль і місце правоохоронних органів у виборчому процесі на виборах народних депутатів України / Мозоль С. А. // Формування громадянського суспільства та правової держави в контексті європейської інтеграції : тези доп. наук.-практ. конф., Київ, 21-22 квіт. 2006 р. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 187–180.
146. Мозоль С. А. Тенденції злочинності у період проведення виборів в Україні / С.А. Мозоль // Право України. – 2007. – № 12. – С. 85–88.
147. Мозоль С. А. Фальсифікація виборчих документів: характеристика найпоширеніших способів / С.А. Мозоль // Право України. – 2007. – № 2. – С. 82–85.
148. Нафальсифицировали на 2044 уголовных дела // Вечерние вести. – 2006. – 26 янв.
149. Науково-практичний коментар Закону України “Про вибори народних депутатів України” у ред. від 7 лип. / 2005 р. / [Н. В. Богашева, О. В. Задорожній, Ю. Б. Ключковський та ін.] ; за ред. Ю. Б. Ключковського – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 678 с.
150. Негодченко В. О. Діяльність органів внутрішніх справ щодо попередження злочинів у сучасних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08, “Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право”. – Х., 2003. – 20 с.
151. Новиков Ю. А. Избирательная система. 90 лет истории. – М., 1996.
152. О выборах депутатов Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации: Федеральный закон Российской Федерации от 24 июня 1999 г. // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1999. – № 26. – С. 572–586.
153. Олейник М. Сорвать выборы никому не удастся / М. Олейник // Газета “24”. – 2007. – 10 сент.
154. Осадчий В. І. Кримінально-правова політика у сфері охорони виборчого права та права на референдум / В. І. Осадчий // Науковий вісник / Київського національного університету внутрішніх справ – К., 2006. – № 3. – С. 11–29.
155. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорізького, укладені 5 квітня 1710 р. у Бендерах // Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. / [упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 179–194.
156. Политическая карьера Луценко заканчивается // Газета 2000. – 2005. – 23–29 ноябр.
157. Поліщук Г. С. Деякі питання щодо ефективності правових норм у сфері охорони навколишнього природного середовища / Г. С. Поліщук // Держава і право: зб. наук. праць – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 19. – С. 473–478.
158. Поліщук Г. С. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти довкілля (за матеріалами причорноморського регіону України): дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Поліщук Геннадій Сергійович. – К., 2006. – 282 с.

159. Поліщук Г. С. Попереджувальна дія кримінального законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища / Г.С. Поліщук // Вісник / Національного університету внутрішніх справ. – Х., 2002. – № 20. – С. 354–361.
160. Положення про вибори до Верховної Ради УРСР : затв. Президією Верховної Ради УРСР від 26 листоп. 1946 р. // Відомості Верховної Ради УРСР – 1947. – № 12. – Ст. 37.
161. Положення про Міністерство внутрішніх справ України: затв. пост. Кабінету Міністрів України від 14 трав. 2008 р. // Офіційни. вісник України. – 2008. – № 35. – Ст. 11–74.
162. Положення про Національне центральне бюро Інтерполу : затв. пост. Кабінету Міністрів України від 25 берез. 1993 р. // Зібрання постанов Уряду України. – 1994. – № 2. – Ст. 25.
163. Понятие советской криминологии : [метод. пособие] / А. И. Долгова, В. В. Коробейников и др.] – М., 1985.
164. Попов В. І. Роль громадських організацій у виборчому процесі, просвіта виборців та спостереження / В. І. Попов // Вибори 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Атіка, 2007. – С. 330–334.
165. Популярна юридична енциклопедія / [В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, Є. Ф. Демський та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 527 с.
166. Прело М. Конституционное право Франции : пер. с фр. / под. ред. А. З. Манфреда. – М., 1957.
167. Про вибори депутатів Верховної ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 6 квіт. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 30-31. – Ст. 382.
168. Про вибори народних депутатів Української РСР : Закон Української РСР від 27 жовт. 1989 р. // Відомості Верховної ради Української РСР – 1989. – № 45. – Ст. 626.
169. Про вибори народних депутатів : Закон України від 18 листопада 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 48. – Ст. 455.
170. Про вибори народних депутатів : Закон України від 18 жовтня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5152. – Ст. 265.
171. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 25 березня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – №14. – С. 115–190.
172. Про вибори у Верховну Раду Української РСР: Закон УРСР від 19 грудня 1978 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1979. – № 1. – Ст. 9.
173. Про внесення змін до деяких законів України: Закон України від 19 січня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 5. – Ст. 211.
174. Про внесення змін до деяких законів України: Закон України від 9 лют. 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 8. – Ст. 419.
175. Про внесення змін до деяких законів України: Закон України від 14 берез. 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 12. – Ст. 797.
176. Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України”: Закон України від 7 липня 2005 р. // Офіц. вісн. України. – 2005. –

№ 33. – Ст. 1983.

177. Про внесення змін до Закону України “Про вибори народних депутатів України” та деяких інших законодавчих актів України: Закон України від 1 черв. 2007 р. // Офіційни. вісник України. – 2007. – № 41. – Ст. 1613.

178. Про внесення змін до Закону України “Про вибори Президента України”: Закон України від 18 берез. 2004 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 14

179. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності щодо порушення виборчих прав громадян: Закон України від 26 лют. 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. -№ 13. – Ст. 860.

180. Про внесення змін до Закону України “Про прокуратуру”: Закон від 12 лип. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 28. – Ст.312.

181. Про внесення змін і доповнень до закону Української РСР “Про вибори Президента Української РСР” від 24 лютого 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 8. – Ст. 40.

182. Про всеукраїнські та місцеві референдуми: Закон України від 3 березня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 18. – Ст. 189.

183. Про Громадську раду з питань забезпечення реалізації виборчих прав громадян України під час проведення виборів 2006 р.: Указ Президента України від 25 лютого 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 9. – Ст. 524.

184. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року // Відомості Верховної ради України. – 2001. – № 13. – Ст. 65.

185. Про державні символи України: Закон України від 3 вересня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 45. – Ст. 241.

186. Про державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 20. – Ст. 282.

187. Про забезпечення реалізації виборчих прав громадян України, законності, прозорості та відкритості виборчого процесу на позачергових виборах до Верховної Ради України: Указ Президента України від 4 липня 2007 р. // Офіц. вісн. України – 2007. – № 13. – С. 6-7.

188. Про забезпечення демократичних, чесних і прозорих виборів 2006 р.: Указ Президента України від 23 січня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 4. – Ст. 153.

189. Про заснування поста Президента Української РСР: Закон Української РСР від 5 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991 . – № 33. – Ст. 445.

190. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.

191. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон Української РСР від 27 жовтня 1989 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1989. – № 45. – Ст. 624.

192. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовт. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
193. Про міліцію: Закон Української РСР від 20 груд. 1990 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
194. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
195. Про об'єднання громадян: Закон України від 16 черв. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504.
196. Про особливості застосування Закону України "Про вибори Президента України" при повторному голосуванні 26.12.2006 р.: Закон України від 08. груд. 2004 р.[електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua/>.
197. Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах місцевих Рад в Автономній республіці Крим : Закон України від 6 квіт. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 15. – Ст. 104.
198. Про прокуратуру : Закон України від 5 листоп. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
199. Про Центральну Виборчу Комісію: Закон України від 30 черв. 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 36. – Ст. 448.
200. Расюк Е. В. Кримінологічна характеристика та запобігання транснаціональному наркобізнесу в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук : спец. 12.00.08 "Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право"/ Е. В. Расюк. – К., 2005. – 20 с.
201. Рибачук М. Шляхи удосконалення взаємодії ОВС і ЗМІ у запобіганні тероризму в Україні / М. Рибачук // Право України. – 2007. – № 1. – С. 124–128.
202. Роботу міліції у день виборів Президента України визнано успішною // Іменем закону. – 2005. – № 52.
203. Самсоненко В. В. Вдосконалення інституту відповідальності за порушення законодавства України проти виборів – гарантія реалізації виборчих прав громадян України / В. В. Самсоненко // Право вибору. – 2005. – № 2. – С. 25–29.
204. Сахаров А. Б. Роль криминологической науки в предупреждении преступности / А. Б. Сахаров // Социалистическая. законность – 1985. – № 12 . – С. 28–29.
205. Сахаров А. Б. Теоретические основы предупреждения преступности // Сов. юстиция. – 1982. – № 3. – С. 5-7.
206. Сергеев Ю. Д. Советское право / Ю. Д. Сергеев – К.: Вища школа, 1984. – 248 с.
207. Системна інформатизація процедур виборчих і референдумних процесів в Україні : зб. наук. пр. / за ред. М. І. Ковалю, В. М. Фурашева. – К., 2006 – 293 с.
208. Советское государственное право: учеб. пособие / [В. С. Основин, В. И. Бартышев, Н. В. Бутусова и др.] Воронеж.: Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. – 216 с.

209. Співак В. І. Правова культура учасників виборчого процесу, як засіб забезпечення реалізації виборчих прав громадян України : / автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 “Конституційне право” / В. І. Співак. – К., 2004. – 20 с.
210. Ставнічук М. І. Актуальні питання систематизації виборчого законодавства України // Україна. Вибори – 98: Досвід. Проблеми. Перспективи: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (доповіді, виступи, рекомендації). – К. : Центральна виборча комісія, 1999. – С. 37-43.
211. Ставнічук М. І. Законодавство про вибори народних депутатів України: проблеми теорії і практики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / М. І. Ставнічук. – К., 1999. – 21 с.
212. Статистичні дані за 2002-2006 роки // Департамент інформаційних технологій МВС України.
213. Статистичні дані за 2002-2007 роки // Департамент інформаційних технологій МВС України.
214. Стефанчук М. Спонування виборців голосувати: контрагітація чи профанація? / М. Стефанчук // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 2. – С. 95-98.
215. Стешенко Т. В. Правовий статус, система і організація роботи виборчих комісій / Т. В. Стешенко: монографія. – Х.: Видавець Вапнярчук Н. М., 2006. – 208 с.
216. Студенникова Г. Голоса покупают от 50 до 130 гривен / Г. Студенникова, А. Кошиль // Сегодня. – 2007. – № 216. – 26 сент.
217. Студенникова Г. Голосуем правильно: памятка избирателю / Г. Студенникова, И. Соломко // Сегодня. – 2007. – № 219. – 29 сент.
218. Субтельний О. Україна. Історія / Орест Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
219. Тагієв, Садії Рза. Порухення виборчого законодавства: проблеми судового оскарження та юридичної відповідальності / С. Р. Тагієв, М. В. Мазур, М. О. Мягков; Луган. держ. ун-т внутр. справ. Луган. гуманіт. центр. – Луганськ, 2006. – 206 с.
220. Таранов А. П. Виборчий процес // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т.1. – 672 с.
221. Татарнікова Л. А. Застосування положень чинного законодавства про вибори і референдуми, що встановлюють вимоги до виборчих бюлетенів, бюлетенів для голосування на референдумах / Л. А. Татарнікова // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – К. : Центральна виборча комісія, 2001. – С. 152-163.
222. Теоретические основы предупреждения преступности. – М. : Юрид. лит., 1977. – 256 с.
223. Тимошенко І. До питання про об’єкт злочинів проти виборчих прав громадян / І. Тимошенко // Підприємство, господарство і право. – 2007. – № 9. – С. 73-77.

224. Тихий В. П. Відповідальність за порушення виборчого законодавства / В. П. Тихий // *Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики: Зб. матеріалів між нар. наук.-практ. конф., Київ, 9-10 черв. 2005 р. – К., 2005. – С. 358-364.*
225. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. – М. : Изд. г-на Тихомирова М.Ю., 1999. – 526 с.
226. Тодика О. Ю. Вибори до парламентів країн СНД : (Порівняльно-правовий аналіз) / О. Ю. Тодика. – Х : Факт, 2003. – 144 с.
227. Тодика О. Проблеми забезпечення законності виборчого процесу і політична корупція / О. Тодика // *Вісник ЦВК. – 2006. – № 1. – С. 83-87.*
228. Тодика Ю. М. Основи конституційного права України: [навч. посіб.] / Ю. М. Тодика, Г. Б. Клименко. – Х : Фірма "Консум", 1998. – 116 с.
229. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англия, США, Франция, Германия, Япония): сб. законодательных материалов. – М. : Зерцало, 1999. – 346 с.
230. Уголовный кодекс Швеции: пер. со швед. – М.: Зерцало, 2000. – 167 с.
231. Филимонов О. В. О системе методов индивидуальной профилактики преступления / О. В. Филимонов // *Проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Томск, 1981. – С. 24–28.*
232. Хахуда Ю. Насильство як спосіб перешкоджання здійснення виборчого права / Ю. Хахуда // *Право України. – 2003. – № 4. – С. 102–104.*
233. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран / Чиркин В.Е.– М. : Юристь, 1997. – 568 с.
234. Шевчук П. І. Реалізація виборчих прав громадян України і судова практика / П. І. Шевчук // *Вісн. Верховного Суду України. – 1999. – № 1, – С. 37–42.*
235. Шкурат І. Залежність електоральних уподобань виборців від рівня їх політичної культури / І. Шкурат // *Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1999. – № 1. – С. 154-164.*
236. Юрченко Є. О. Теоретико-методологічні підходи до аналізу поняття виборчих технологій / Є. О. Юрченко // *Держава і право. – К. : Ін-т держави і права НАН України ім. В. М. Корецького, 2007. – Вип. 37. – С. 724–733.*
237. Юхані Гроссман. Вибори 2006 року та уроки для подальшого розвитку демократії в Україні / Юхані Гроссман // *Вибори – 2006: Досвід. Проблеми. Перспективи : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 31 жовтня – 1 листоп. 2006 р. – К. : Атіка, 2007. – С. 50–54.*
238. Юшков С. В. История государства и права СССР. Ч. 1 / Юшков С. В. – М.: Юрид. лит., 1961 – 668 с.
239. Яковлев А. Українське право: Історичний нарис / Андрій Яковлев // *Українська культура : [лекції] за ред. Д. Антоновича. – К. : Либідь, 1993. – С. 222–236.*
240. Яковлев А. М. Индивидуальная профилактика преступного поведения / А. М. Яковлев. – Горький : Горьк. Высш.шк. МВД СССР, 1997. – 127 с.